

Milan Z. Jovanović

ČITANJE FILOZOFSKOG TEKSTA



<https://doi.org/10.46630/cft.2026>

Operativna urednica
Dr Maja D. Stojković

Recenzenti
Prof. dr Zoran Dimić
Prof. dr Miljana Milojević
Prof. dr Eva Kamerer

MILAN Z. JOVANOVIĆ

ČITANJE FILOZOFSKOG TEKSTA



Filozofski fakultet u Nišu
2026.

Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-34/2026-03/200165).

Odlukom Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta u Nišu, broj 135/1-5-1-01, održanom dana 25.3.2026. godine, usvojene su pozitivne recenzije za rukopis udžbenika *Čitanje filozofskog teksta* autora Milana Z. Jovanovića.

Sadržaj

Predgovor	7
Ciljevi	7
Struktura i plan izlaganja	8
Stil, ton i način obraćanja	9
Zahvalnost	10
Uvod	11
Standardno gledište	12
Tipične teškoće prilikom čitanja filozofske literature	13
Kako se može raditi na čitanju filozofskih tekstova	19
Pristup čitanju u ovoj knjizi	29
1. Filozofski tekst	33
Primarna i sekundarna literatura	33
Karakteristike filozofskih tekstova	36
Neka ograničenja ili kakve tekstove učimo da čitamo	41
2. Čitanje i tipovi čitanja	45
Čitanje radi informacija i čitanje radi refleksije	46
Ostali tipovi čitanja	48
Čitanje u ovoj knjizi	49
3. Delovi i struktura filozofskog teksta	51
Pasus kao osnovna jedinica analize	52
Funkcije pasusa	57
4. Prepoznavanje strukture teksta	61
Metadiskurs i metadiskursni markeri	62
Određenje pojma metadiskursa	63
Podela metadiskursnih markera	65
Proširenje primene	68
5. Model za čitanje filozofskog teksta	73
Tri faze čitanja filozofskog teksta	74
Faza I – Priprema terena	74
Faza II – Razumevanje	84
Faza III – Evaluacija	88

6. Hermeneutički krug, zakoni i granice tumačenja	93
Hermeneutički krug	93
Interpretativne hipoteze	95
Provera interpretativnih hipoteza	97
Mali hermeneutički krug	101
Linearnost procesa čitanja	102
7. Namera autora, dobronamernost u tumačenju	105
Namera autora	105
Dobronamernost u tumačenju	107
8. Specifična, <i>teška</i> i opskurna filozofska literatura	111
Dela sa specifičnom formom	111
U osnovi metaforička dela	111
<i>Teška</i> filozofska dela	112
Završna reč	119
Bibliografija	121

PREDGOVOR

Ova knjiga koncipirana je kao udžbenik za predmet „Čitanje filozofskog teksta“, koji je, u skladu sa akreditacijom od 2021. godine, deo studijskog programa osnovnih akademskih studija filozofije. Predmet je zamišljen kao metodološki i – u skladu sa svojim ciljevima i ishodima, kao i svojom ulogom u širem filozofskom kurikulumu – pozicioniran u drugi semestar prve godine studija.

Ciljevi

U specifikaciji predmeta „Čitanje filozofskog teksta“, cilj i ishodi određeni su na sledeći način:

Cilj ovog kursa je dvojak: da studente upozna sa važnim problemima u vezi sa čitanjem i tumačenjem filozofskih tekstova, ali i da uz to poboljša njihove tehnike i sposobnosti za čitanje i razumevanje filozofske literature.

Nakon slušanja predmeta, student je sposoban da interpretira tekstove akademske filozofije, kao i da izdvoji, sažme i objasni njihove osnovne argumente. Pored toga, student uspešno primenjuje različite metode tumačenja i kontekstualizacije tekstova.¹

Navedene ciljeve i ishode ovaj udžbenik *preuzima u potpunosti*. Čitanje filozofije se u njemu neće obrađivati spekulativno, već usmereno na pomenu te praktične ciljeve. Drugim rečima, cilj ove knjige je da, uz sažetu teorijsku obradu problema u vezi sa čitanjem i tumačenjem filozofske literature, služi radu na poboljšanju studentskih tehnika i veština čitanja i razumevanja filozofskih tekstova. Štaviše, njegov glavni cilj je da studentima ponudi jedan konkretan model ili metod za čitanje filozofskog teksta, te da uz njega ponudi dodatne smernice i sugestije kako da primena tog modela bude što uspešnija. Ishodi ovog predmeta predviđeni su kao ishodi *dobre primene* modela koji ovaj udžbenik prezentuje i gradi.

Fokus ovog udžbenika, kao i predmeta odnosno kursa za koji je pisan, nesumnjivo jeste na čitalačkim veštinama studenata. Cilj nije da se studentima daju uputi za čitanje neke konkretne literature, već da se kod njih izgrade ili poboljšaju odgovarajuće kompetencije koje će im služiti u bavljenju filozofijom na studijama ili izvan njih. U skladu sa opštim ciljevima studijskog pro-

¹ Silabus za ovaj predmet dostupan je na sajtu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu (dostupno na: <https://www.filfak.ni.ac.rs/>).

grama filozofije čiji je deo, noseća ideja ovog predmeta (te i udžbenika) je da glavni ishod studiranja jeste jedna vrsta emancipacije, odnosno osposobljavanja studenata da nakon završenih studija nastave samostalni istraživački rad. Upravo zbog toga on je koncipiran kao metodološki, formativni predmet sa ciljevima i ishodima usmerenim na studentske veštine čitanja koje će oni moći da „prenesu“ na nastavak svojih studija a, nadamo se, i na svoj dalji filozofski rad.

Struktura i plan izlaganja

Pored predgovora, uvoda i završne reči, te spiska citirane literature, centralni deo ovog udžbenika biće izložen u osam poglavlja.

U uvodnom poglavlju osnovna tema je potreba za radom na čitanju filozofskog teksta. Taj deo knjige, u skladu sa svojom temom, napisan je teorijski i polemički. U njemu je razmotren i standardni pristup čitanju filozofskih tekstova, podrazumevan u praksi filozofske nastave, prema kojem se čitanje uči spontano, napredovanjem kroz studije i čitanjem zacrtane literature. Takav pristup je analiziran i kritikovan, te je – nakon prikaza palete drugačijih pristupa - pružena argumentacija u prilog pristupu kakav će biti zauzet u ovom udžbeniku.

Prvo i drugo poglavlje knjige tiču su, u skladu sa svojim naslovima, filozofskog teksta i njegovih osobina, te čitanja i tipova čitanja. Smisao ovih poglavlja je da studentima – koji su se već susretali sa filozofskim tekstovima i bavili se njihovim čitanjem i analiziranjem – naglasi i podvuče aspekte tih tekstova i procedure čitanja koje često previđamo. Važan rezultat prvog poglavlja jeste da kod studenata osvesti i učini ubedljivim stav da tipičan filozofski tekst nije prost narativ, već *duboko strukturirana celina* usmerena ka odgovarajućoj komunikativnoj nameri, sa racionalnom argumentacijom u prilog svojoj osnovnoj tezi. Kod čitanja je, takođe, bilo važno osvestiti slojevitost tog pojma, te naglasiti da filozofiju čitamo kritički, sa mogućnošću dokumentovanja naše interpretacije, te sa elementima razumevanja i evaluacije. I jedno i drugo poglavlje sadrže i konkretne najave u vezi sa tipom filozofske literature odnosno tipom čitanja na koje se pre svega fokusira ovaj udžbenik.

Treće poglavlje udžbenika obrađuje pitanje tekstualnih odeljaka u filozofskim radovima i uvodi jedan veoma značajan pojam – pojam *funkcije pasusa*, odnosno funkcije tekstualnih odeljaka. Taj pojam je tesno povezan sa strukturom filozofskih tekstova i istovremeno izuzetno važan za razumevanje filozofskog teksta.

Prepoznavanje strukture filozofskog teksta je centralna tema u narednom, četvrtom poglavlju. Upravo to poglavlje, zajedno sa petim i šestim, čini jezgro praktičnog metoda za čitanje filozofskih tekstova koji je izložen u ovoj knjizi. U ovom, četvrtom delu, izloženi su praktični uputi za prepoznavanje

tekstualnih funkcija, u velikoj meri zasnovani na praćenju *metadiskursa* – eksplicitnih autorskih signala povodom njegovog strukturiranja teksta i odnosa prema tekstu.

Peto poglavlje je najduže i predstavlja središte ovog udžbenika. Tu je izložen i obrazložen model za čitanje filozofskog teksta. U pitanju je praktičan metod koji se zasniva na tri faze čitanja. Svaka od njih ima određene podfaze i aktivnosti. Model u značajnoj meri prati Konsepsionove (David W. Concepción) instrukcije za čitanje filozofije (Concepción, 2004), iako ih na određenim mestima dopunjuje i revidira.

Dodatno pojašnjenje, ali delom i teorijska artikulacija brojnih otvorenih pitanja iz petog poglavlja, tematizovani su u šestom poglavlju. Centralne teme tog poglavlja su – kao što njegov naslov i sugeriše – hermeneutički krug, zakoni i granice tumačenja, ali i pojam interpretativne hipoteze. Veština i uspeh primene usvojenog modela za čitanje tesno su povezani sa studentskim razumevanjem aktivnosti i međukoraka prisutnih u njemu. Upravo tu treba prepoznati značaj ovog poglavlja. Deo njegove važnosti je u tome što studente upoznaje i sa dubljom filozofskom, teorijskom dimenzijom čitanja i interpretiranja filozofske literature. U naučnostručnom smislu, ovo je, uz uvodno, verovatno najznačajnije poglavlje.

Sedmo poglavlje suptilno dopunjava tematiku šestog, povlačeći važnu razliku između namere teksta i namere autora. U njemu se tematizuje i princip dobronamernosti u interpretiranju.

Poslednje, osmo poglavlje istovremeno ističe potencijalna ograničenja primene usvojenog modela čitanja na određene teške i specifične filozofske tekstove i adresira filozofska pitanja o razlozima za tu kompleksnost i specifičnost o kojoj je reč. Na kraju, u završnoj reči kratko je zaokružen smisao ove knjige i istaknuta je potreba i prostor da se na čitalačkim veštinama radi i nakon ove knjige i nakon kursa na kojem se koristi.

Stil, ton i način obraćanja

Dobro je naglasiti da su sva poglavlja nakon uvodnog pisana sa namerom da budu jednostavna, direktna, usmerena na čitaoca, laka za čitanje i razumevanje. Neka od njih su dominantno napisana u *imperativu* i sadrže otvorene instrukcije i sugestije, te sama nemaju tipični ton filozofske literature. Jedini pravi izuzetak u tom smislu je uvodno poglavlje koje u velikoj meri ima polemički duh i strukturno bogatstvo kakvo inače očekujemo u filozofskim člancima. Šesto poglavlje ima određenu složenost, ali je i dalje dominantno praktično i usmereno na dopunu i dorađivanje instrukcija datih ranije u knjizi. U nekom smislu, ali očekivano, i završna reč je napisana u drugačijem tonu.

U knjizi se često pominju studenti, čitaoci, autori, filozofi i slične, za temu ovog udžbenika, važne imenice. Iako su date u muškom gramatičkom

rodu, namera je da se one odnose, naravno, bez diskriminacije, i na *studentkinje*, *čitateljke*, *autorke* i *filozofkinje*. Štaviše, na studijama filozofije po pravilu je više studentkinja nego studenata pa je očekivano da će ovaj udžbenik imati više čitateljki nego čitalaca. Jedini razlog za ovaj tehnički izbor prilikom pisanja je jednostavnost i ekonomičnost u tekstu.

Knjiga je napisana neutralnim tonom, najvećim delom u bezličnom obliku, a povremeno u prvom licu množine. Budući da je ona u osnovi materijal za zajednički rad na kursu, to je delovalo kao najbolji izbor. Izuzetak je upravo naredni odeljak ovog predgovora u kojem je zahvalnost izražena lično, tj. u prvom licu jednine.

Zahvalnost

U trenutku nastanka ove knjige, kurs Čitanje filozofskog teksta već je održan četiri puta, u četiri različite akademske godine. Veliku zahvalnost dugujem *svim studentima i studentkinjama* koji su tokom tih godina pohađali kurs, učestvovali na njemu, davali više nego relevantne i korisne komentare i povratne informacije. Neka od tih zapažanja (zajedno sa samim iskustvom držanja ovog kursa i analiziranjem njegovog učinka na njihov napredak u čitanju i razumevanju filozofije) učinili su ovu knjigu zasigurno boljom.

Zahvalnost dugujem i kolegi dr Rastislavu Diniću, sa kojim sam osmislio predmet Čitanje filozofskog teksta. Udžbenika, a verovatno ni kursa, ne bi bilo da nije bilo naših čestih razgovora o uočenim problemima sa studentskim čitanjem filozofije, te razmenjivanja i analiziranja literature upravo o problemu studentskog čitanja i razumevanja filozofske literature.

Posebno sam zahvalan profesorki dr Savki Blagojević, s kojom sam imao sreću da saradujem u više prilika: kao student, polaznik akademskih edukacija i koorganizator edukativnih radionica. Upravo sam kroz tu saradnju stekao saznanja o teorijskom i praktičnom značaju metadiskursa i metadiskursnih markera i prepoznao potencijal za njihovu upotrebu u radu na čitanju filozofske literature.

Na kraju, zahvalan sam i kolegi msr Đorđu Lazareviću, s kojim sam više puta vrlo detaljno razgovarao o planu za ovu knjigu i koji je izdvojio vreme da čita (i vrlo instruktivno komentariše) rane verzije njenog manuskripta.

Milan Z. Jovanović, Niš, januar 2026.

UVOD

Čitanje filozofske literature retko je prepoznato kao zaseban i značajan problem, kako u samoj filozofskoj literaturi kao metodička tema, tako i praktično – kao nešto čime bismo morali da se bavimo u okviru studija filozofije. Nasuprot tome, pisanje filozofskih tekstova već se dugo, i potpuno nekontroverzno, posmatra kao važno (metodičko) pitanje i kao važan deo filozofskog kurikulumu. Zbog toga, studije filozofije često u sebe uključuju zasebne kurseve akademskog pisanja ili makar određene filozofske kurseve – uvodne ili tematske, tj. vezane za neko polje filozofije – koji veliki deo pažnje posvećuju izgradnji ili unapređenju studentskih veština pisanja eseja, seminarskih i drugih oblika istraživačkih radova. Briga o pisanju u filozofiji je na neki način već institucionalizovana. Za čitanje se, ipak, ništa slično ne može reći.

Razlog za ovu asimetriju u tretmanu čitanja i pisanja u filozofiji nije potpuno očigledan. Štaviše, postoje jaki razlozi da se misli da je čitanje zapravo važnije ili na neki način *osnovnije*. Svakako se na studijama filozofije daleko više čita nego što se piše. Iako na nekim predmetima predispitne obaveze podrazumevaju i seminarske radove, ipak, *svi* predmeti podrazumevaju čitanje – i to često dosta čitanja, i to po pravilu čitanja *kompleksne* filozofske literature. Čak i na kursevima gde je u fokusu pisanje, čitanje je, naravno, podrazumevani deo. Štaviše, čitanje je preduslov smislenog pisanja. Pisanje filozofskih tekstova nikada nije plod *čistog nadahnuća* – iako nekome sa naivnim razumevanjem filozofije to može izgledati drugačije. Tokom studija filozofije, ali i načelno u akademskom bavljenju filozofijom, da bismo pisali, potrebno je da *prvo istražujemo*, što u prvom redu znači: da *čitamo* i analiziramo relevantnu literaturu.

Upravo zbog ove neophodnosti čitanja kao predfaze ili početne faze u pisanju rada, i sistematičniji priručnici o pisanju filozofskih tekstova tipično sadrže instrukcije koje su direktnije relevantne za čitanje, nego za samo pisanje. Na primer, u slavnom priručniku Umberta Eka *Kako se piše diplomski rad*, tek je poslednje poglavlje – sa naslovom „V Pisanje rada“ – direktno vezano za sam čin pisanja (2000: 113-44). Sva prethodna poglavlja su usmerena na istraživačka pitanja, a među njima se javljaju i odeljci kao što su: „III, 2.6 Moramo li da čitamo knjige i kojim redom“ i „IV, 2. Kartice i beleške“ – koji su neposrednije vezani za čitanje i pravljenje beležaka (Eko, 2000: 90-2, 102-12). Dakle, teško je iz ovog ugla videti zašto bi na studijama filozofije pisanje imalo privilegovani status u odnosu na čitanje.

Standardno gledište

Ipak, nekoliko je potencijalnih načina da se ova asimetrija brani. Prvo, neko bi mogao insistirati da je pisanje daleko kompleksnija veština, te da iako možda sama po sebi nije značajnija ili osnovnija, ipak, zahteva više *dodatnog* rada nego što to zahteva čitanje. Čitanje se, prema tom viđenju, gotovo podrazumeva kao veština koju studenti već poseduju. Da, čitanje je na studijama filozofije usmereno na neke specifične tekstove, ali uz tu podrazumevanu osnovu, ono će, tokom studija, spontano biti adaptirano i unapređeno tako da postane upravo onakva kompetencija kakvu očekujemo od diplomiranih filozofa. Dakle, trenutna praksa je adekvatna i nema potrebe za dodatnim, a posebno ne sistematičnim i ekskluzivnim, bavljenjem tim filozofskim veštinama.

Druga, srodna linija argumentacije mogla bi poći od toga da se na kompetencijama čitanja ipak *već mnogo radi* tokom studija. Uz dopuštanje da to jeste kompleksna veština i da je ne treba podrazumevati, ovaj pristup bio bi i dalje konzervativan, makar u tom smislu što bi trenutnu praksu smatrao adekvatnom. Brojni filozofski kursevi, mogli bi tvrditi zastupnici ovog gledišta, na kojima studenti čitaju filozofsku literaturu, raspravljaju sa kolegama o pročitanoj, dobijaju povratne informacije od nastavnika i saradnika, predstavljaju usmeren i posvećen rad na čitanju, koji je kao takav dovoljan. Štaviše, moglo bi se tvrditi da se kroz seminarske radove, pa i same ispite, analiziraju i evaluiraju upravo studentske čitalačke i interpretativne veštine. U tom smislu, čitanje već čini važan deo filozofskog kurikuluma, iako nije u njemu prisutno kao zaseban predmet jer za tim, *izgleda*, nema potrebe.

Upravo opisana pozicija – sudeći po dominantnoj praksi *usputnog, u kurseve inkorporiranog* bavljenja čitanjem filozofske literature – predstavlja neku vrstu *standardnog gledišta* prilikom kreiranja programa za studije filozofije. Prateći nju, relativno se lako mogu izvesti motivi za izostanak zasebnih kurseva usmerenih na veštine čitanja filozofija. Povezano sa tim, izostaje i zasebna literatura koja tematizuje ovaj problem i u kojoj bi se on sistematično obradio.

Postoje, međutim, ozbiljne brige i razlozi za sumnju u ubedljivost i opravdanost ovog standardnog gledišta. Štaviše, glavni deo tih razloga tiče se upravo prakse koja izgleda da demantuje poziciju prema kojoj nema potrebe dodatno raditi na čitanju. Drugim rečima, nezadovoljstvo trenutnim načinom rada na čitanju može biti motivisano upravo iskustvom u nastavi, a u vezi sa stanjem i napretkom studentskih čitalačkih veština tokom studija. Takva kritika ukazuje na potrebu za filozofskom artikulacijom uočenih empirijskih problema s kojima se studenti sreću prilikom čitanja filozofske literature.

S druge strane, o čitanju filozofije možemo misliti i kao *metodičari*, primenjujući teorijsku analizu na taj problem, a sa ciljem da tu praksu učinimo

boljom. Na taj način, možemo biti skeptični povodom trenutne prakse i iz teorijskih razloga, naprosto uviđajući disparitet između kompleksnosti veština potrebnih za uspešno čitanje filozofije i onoga što taj standardni pristup *daje* studentima. Štaviše, na taj način možemo teorijski analizirati i procenjivati i alternative pristupe i njihove izgleda da reše neke od problema koje standardni pristup propušta. U nastavku ovog uvodnog poglavlja kombinovaće se dva pomenuta pristupa problemu čitanja filozofskog teksta s ciljem da se: a) prepoznaju problemi i ograničenja trenutnog pristupa koji zapostavlja važnost čitanja filozofskog teksta, te da se b) motiviše i dodatno argumentuje potreba za zasebnim i sistematičnim radom na ovim veštinama.

Tipične teškoće prilikom čitanja filozofske literature

Teškoće sa čitanjem filozofskih tekstova možemo (prateći: Јовановић и Динић, 2025) načelno podeliti u tri grupe: probleme povezane sa sadržinskim aspektima filozofske literature, probleme vezane za strukturne aspekte, tj. za razumevanje strukture filozofskih tekstova i probleme sa motivacijom za čitanje.

Sadržinski problemi

Prvu, najočigledniju, a ponekad i jedinu uočenu grupu problema prilikom čitanja filozofije čine – *sadržinski problemi*. Da bi se čitala i razumela filozofska literatura, neophodna su izvesna *prethodna znanja*. Pritom, problemi o kakvim pričamo ne tiču se slučajeva kod kojih su u pitanju sasvim specifična *nefilozofska* znanja. Neki delovi filozofske literature zaista zahtevaju izvesna znanja iz oblasti nauke, umetnosti, sporta, politike ili istorije. Ali u ovakvim tekstovima je to po pravilu *učinjeno očiglednim* i samom čitaocu. Budući da od čitaoca očekuje određena specifična znanja, koja se ne podrazumevaju ni kao opšte znanje ni kao filozofsko predznanje, autor takvog teksta tipično vrlo transparentno informiše čitaoca o tome.²

Važniji i problematičniji slučaj imamo kada je ovo sadržinsko predznanje *i samo filozofsko*. Filozofski radovi su po pravilu jako *kontekstualizovani* – deo su određene tradicije ili šire rasprave koja se u samom tekstu često *ne pominje*, već podrazumeva. Mogu biti, i često jesu, *kriptodiskusije*, tj. reakcija ili odgovor na drugi tekst ili poziciju koji se u samom tom radu ne navodi eksplicitno. Veoma je teško razumeti apstraktan i kompleksan deo teksta ako nemamo adekvatno znanje o tome na koja pitanja on odgovara, koje proble-

² Štaviše, česta je praksa da autori u takvim situacijama ili jasno opišu šta je ono što podrazumevaju ili, ako je to moguće, ponude čitaocu u sažetoj formi informacije neophodne za praćenje teksta, uz sugerisanje kako da (pomoću kojih izvora) to svoje znanje eventualno prodube.

me pokušava da reši ili analizira, zašto izbegava neka intuitivna i zdravorazumska rešenja koja su nama očigledna ili zašto je analiza data u tom pojmovnom okviru.

Dodatni problem prilikom čitanja je vremenska distanca u odnosu na dela koja čitamo, što obično znači da nam je kontekst samog dela vrlo slabo poznat i slabo razumljiv. Stvar može biti još gora ako smo skloni da dati tekst čitamo (nereflektovano) podrazumevajući sopstveni (savremeni) kontekst. Tu je i vrlo upadljiva teškoća sa *filozofskim vokabularom*. Filozofska literatura opterećena je zasebnim žargonom, koji početniku može biti potpuno nepoznat. Da ne bude zabune, problem ne stvaraju samo novi izrazi i tehnički termini prisutni u filozofskim knjigama, već često još i veće poteškoće proizilaze od *pomerenog značenja* nekih uobičajenih i svakodnevnih reči. Reči kao što su *kvalitet, ideja, percepcija, egzistencija, supstancija, diskretno, apstraktno-konkretno* i mnoge druge u filozofiji imaju često drugačije značenje nego u običnom jeziku, a često i kod različitih filozofa znače nešto sasvim različito.³

Uz to, mnogi autori bi insistirali da filozofski tekstovi često pripadaju određenoj tradiciji u još jednom važnom smislu – u smislu neke konkretne *filozofske škole*, čije je poznavanje, razumevanje njenih metoda i njenog stila neophodno da bi se ti tekstovi čitali s uspehom. Povezani sa ovim, postoje i u nekom smislu ekstremni izazovi sa određenim filozofskim tradicijama koje se karakterišu opskurnim i hermetičnim tekstovima o kojima će kratko biti reči u zasebnom poglavlju ove knjige.

Svi ovi nabrojani problemi, iako su samo deo onoga što se može podvesti pod sadržinske izazove u čitanju, značajni su i mogu dovesti do toga da studenti iz čitanja date literature *dobiju nedovoljno*. Uz izostanak nekih od pominjanih predznanja, početnici u filozofiji će gotovo sigurno propustiti glavnu tezu čitanog teksta, pomoćne argumente, smisao izvedene analize, te verovatno loše prepoznati prostor za problematizaciju ili kritiku.

Treba, međutim, primetiti da su upravo ovi problemi ono *na šta* je trenutno dominantna praksa rada na čitanju filozofije *najdirektnije usmerena*. Predavanja na nekom kursu bi – prema tom ustaljenom gledištu – trebalo da pokriju brojna važna pitanja vezana za tradiciju, kontekst, širi teorijski okvir, kao i relevantnu terminologiju literature opredeljene za taj kurs. S druge strane, konkretnije instrukcije – obično rezervisane za *praktičnu nastavu* ili *vežbe* – trebalo bi da pomognu da se to sveže usvojeno predznanje primeni, te da se nakon čitanja zaista dobije očekivano razumevanje. Takvom pristupu komplementarni su još neki načini rada na čitanju, koji, takođe, pre svega gađaju ove sadržinske aspekte čitanja, a koji će biti razmatrani uskoro. Tada ćemo se osvrnuti i na pitanje uspešnosti takvih pristupa i njihovih ograničenja.

³ Setimo se samo koliko je ono što podrazumevamo pod *idejom* različito kod Platona, Barklija, empirista, fenomenologa, Kanta, Hegela itd.

Strukturni problemi

Ovo, ipak, nije *jedina* vrsta problema koja studentima otežava čitanje filozofije. Tu su i *strukturni problemi* – često neprimećeni, a možda najvažniji. Filozofski tekstovi su izrazito strukturirani na način za koji prethodno čitalačko iskustvo studenata nije od velike pomoći. Da bismo razumeli filozofski tekst, potrebno je da dobro prepoznamo njegovu strukturu, da primećujemo modalitet i ulogu njegovih manjih celina, delova. Osnovni uslov da shvatimo glavnu tezu rada, da „uhvatimo“ šta autor tvrdi, jeste da prepoznamo u kojim segmentima teksta on iznosi svoje mišljenje, u kojem analizira tuđe, gde nudi razloge, gde protivargumente, gde razmatra potencijalne prigovore, gde odgovore na njih, gde samo daje opis, gde se normativno izjašnjava o nečemu i tako dalje.

Iako, kao što je pomenuto, brucosi dolaze sa izvesnim ranijim čitalačkim iskustvom, ono retko uključuje akademsku literaturu, a još ređe specifično filozofsku literaturu. Školsko čitalačko iskustvo tipično obuhvata, pored književne proze i poezije, najvećim delom udžbeničku literaturu, koja je *strukturno daleko siromašnija* od literature koja se čita na studijama filozofije. Školske udžbenike po pravilu odlikuje jednostavnija naracija, gde je najveći deo teksta usmeren na ekspoziciju, prenošenje informacija, objašnjavanje i slično. Istraživački akademski radovi inače, a posebno oni filozofski, daleko su *razuđeniji* i teži za praćenje. Poseban je problem *kvalitet čitanja* koji je prisutan u tom čitalačkom iskustvu srednjoškolaca. Nažalost, PISA testiranja, onih godina kada su bila sprovedena u Srbiji, svedočila su o izuzetno niskom nivou funkcionalne pismenosti učenika naših škola. Nema nikakve dileme da i to utiče na odnos tih budućih studenata prema čitanju filozofije, ali i istovremeno i svedoči o našem obrazovanju i principijelnim problemima sa kojima se onda suočavamo i na njegovim višim nivoima.⁴

Praksa pokazuje da početnici u filozofiji veoma često prave greške povezane upravo sa strukturom. Jedan upadljiv simptom ovog problema prisutan je u studentskim usmenim odgovorima i seminarskim radovima i to, konkretnije, u njihovom biranju *neobavezujućih konstrukcija* prilikom izlaganja pročitane literature. To često izgleda ovako: „Kant počinje tekst razmatrajući *A*. On potom u igru uvodi i *B*, a potom i *C*, da bi u nastavku teksta tema bilo *D*.“ Iako ovakav prikaz na *neki način* (grubo i uz puno apstrakcije) odgovara tekstu, on izostavlja ili propušta ono što je za jedan koristan i informativan prikaz centralno. Naime, problem je u tome što svi navedeni segmenti (od *A* do *D*) igraju vrlo specifičnu ulogu unutar teksta i ona je za smisao, ali i ubedljivost teksta, izuzetno važna. Može biti da Kant na početku otvara izvesni problem (*A*), te kao potencijalno rešenje analizira tuđu ili hipotetičku poziciju (*B*), povodom koje sam iznosi određene primedbe (*C*), kako bi na kraju pokušao da doradi tu poziciju i formuliše njenu ubedljiviju verziju (*D*). Ukoliko je tekst

⁴ U vezi sa tim vid. npr. Jovanović (2020).

zaista imao ovu strukturu, prikaz iznad nije ni izbliza adekvatan u smislu koji je filozofski relevantan.

Pretvoriti sve to u ravan niz tema koje se u Kantovom tekstu pominju znači potpuno propustiti značenje tog isečka. Štaviše, na temelju takvog 'tumačenja' nemoguće je dalje raditi analizu teksta ili razumeti nečiju polemiku sa onim što Kant tu radi, ili se upustiti u evaluaciju njegove pozicije. (Јовановић и Динић, 2025: 41)

Tek kada se studenti u svojim izlaganjima jasnije obavezuju – što je nesumnjivo bolje za njihov filozofski napredak – postaje očigledno koliko su česte greške u praćenju strukture teksta. Jako često se kao glavna ili pomoćna teza vide delovi teksta koji uopšte nisu u modalitetu (ili funkciji) autorovog tvrđenja. To mogu biti delovi gde autor analizira dominantni ili neki potencijalno ubedljivi pristup temi kojom se bavi ili analizira tuđe gledište. Kada je tekst „gust“, sa puno strukturnih zaokreta, takav da se u njemu od pasusa do pasusa javljaju: definicija, preformulacija, argument, prigovor, odgovor, potencijalni problem i moguće rešenje, značajan broj studenata ne uspeva jasno da odredi šta se dešava u nekom određenom delu teksta. Interpretativna pitanja kao što su: šta u ovom pasusu autor tačno „radi“, da li ovo ovde tvrđenje ide u prilog autoru ili je problem za njegovo gledište, da li je ovo odgovor na raniji prigovor ili njegovo pojačavanje i druga pokazuju se često kao iznenađujuće teška za studente početnih godina studija filozofije (a verovatno i ne samo njih). Naravno, problem je što u takvoj situaciji ostaje veoma malo nade da će tumačenje teksta, prepoznavanje onoga što se u njemu tvrdi, te kako se to brani biti uspešno i adekvatno.

U članku, u kojem se vrlo detaljno i sistematično bavi problemom čitanja filozofije, Dejvid Konsepsion (David Concepción) ukazuje na veoma slično iskustvo iz prakse. Naime, on ističe kao vrlo simptomatične primedbe koje često dobija od svojih studenata u vezi sa pročitanim literaturom. Dve, koje možda najupadljivije govore o strukturnim problemima s kojima se oni suočavaju su: „zašto autor protivureči sam sebi“ i „zašto se autor ovoliko ponavlja“ (Concepción, 2004: 366). Izuzetno se retko dešava – posebno u klasičnim tekstovima kakve čitamo na početnim filozofskim kursevima – da autor nije baš siguran šta tvrdi, ili da, još gore, protivureči sam sebi. Daleko je verovatnije da smo zapravo mi pogrešno identifikovali neke segmente teksta kao *autorovo tvrđenje*. Kao posledicu toga, autorovu kritiku ideja iz tih odeljaka, te zauzimanje drugačijeg gledišta, mi sada interpretiramo kao protivurečnost. Vrlo slično tome, nedovoljna osetljivost za strukturu može, takođe, veoma lako stvoriti pogrešno uverenje da se autor ponavlja, da sve vreme „vrti“ istu tezu. Štaviše, to će se vrlo očekivano dogoditi prilikom čitanja teksta u kojem autor, na primer, nastoji da doradi svoju tezu, preformuliše je u svetlu nekih problema, testira je i opet prilagodi i tako dalje. Iako na početku bavljenja filozofijom to možda izgleda drugačije, u kvalitetnoj filozofskoj literaturi autori

jako retko protivureče sami sebi i vrlo štedljivo koriste reči i prostor u tekstu, te izbegavaju nepotrebno ponavljanje.

Kao što je već pomenuto, strukturni problemi su nekada neprimetni – ne samo u ovakvom teorijskom razmatranju čitanja filozofskog teksta nego i prilikom analize i evaluacije studentskih veština čitanja i interpretiranja teksta. Zavisno od koncepcije ispita, ili vežbi, razgovor sa studentom o pročitanoj tekstu može (naizgled) teći dobro i bez njegovog adekvatnog strukturnog razumevanja teksta. Uz dobru informisanost, šire filozofsko znanje i poznavanje sekundarne literature, student može ostaviti utisak da tekstem vlada bolje nego što je to zaista slučaj.⁵

Ostavljajući po strani (empirijsko) pitanje koliko je ovo zaista česta pojava, možemo se načelnije zapitati – imamo li razloge da verujemo da se veštine potrebne za rešavanje ovih strukturnih problema stiču i unapređuju same, spontano, kroz studije, sa rastom čitalačkog iskustva? Nekoliko je važnih obzira koje ovde moramo imati u vidu. Filozofska literatura, budući da je poslovično apstraktna i kompleksna, već je sama po sebi teška za jasnu komunikaciju. Uočavanje potencijalnih interpretativnih grešaka dodatno je otežano i pomenutim bekstvom od obavezujućeg govora, pa čak i elokvencijom i informisanošću studenata. Otežano je i sa strane nastavnika, dobronamernošću u tumačenju, zbog koje on strukturne greške u interpretaciji može bez pravog osnova videti kao studentski komentar ili kritiku onoga što se u tekstu tvrdi, drugačiji način gledanja na tekst, pokušaj da se on drugačije čita itd. Zbog svega ovog, izgledi da će instruktori na kursevima (uređenim prema standardnom gledištu) lako uočavati ove strukturne probleme, te kroz povratne informacije pomoći studentima da ih prevaziđu, u najmanju ruku su problematični.

S ovim na umu, najbolje povratne informacije prilikom čitanja i interpretiranja teksta student može dobiti zapravo *sam od sebe*. I ovo ne treba doživeti kao *svođenje na apsurd*, već kao jedan zaista važan modalitet rada na čitanju. Međutim, taj metod podrazumeva određene *metakognitivne veštine* – da se prati svoj napredak, da se postavljaju i analiziraju određene *interpretativne hipoteze*, da se razmatraju mogućnosti integracije tih hipoteza u sliku o celini teksta, da se te hipoteze po potrebi koriguju, a upotrebljene veštine rekalibriraju. Ali ove veštine i same su izuzetno kompleksne i i te kako zahtevaju zaseban trening.

Jedna krajnje skeptička pozicija povodom uobičajenog načina rada na čitanju i njegovih izgleda da izađe na kraj sa opisanim strukturnim problemima mogla bi se izraziti na sledeći način: jedino što nesumnjivo napreduje tokom studija i širenja čitalačkog iskustva jeste osnovna (strukturom neopterećena) informisanost filozofijom, koja u kombinaciji sa usavršenim manirom neo-

⁵ To je, naravno, loše i po samog studenta jer mu značajno otežava napredak, i to u jednoj od centralnih filozofskih veština.

bavezujućeg govora i elokvencijom deluje kao interpretativna zrelost. Iako deluje radikalno, ova pozicija gotovo izvesno nije puka teorijska mogućnost.

Problemi sa motivacijom

Poslednju pomenutu grupu čine *problemi sa motivacijom* ili pre njenim izostankom. Studenti očigledno teško nalaze motivaciju za čitanje filozofske literature. Čak i kada su u pitanju vrlo konkretni čitalački zadaci, povezani sa predispitnim obavezama na kursu, ili sa samim ispitom, značajan broj studenata jako često *nije motivisan* da pročita zadatu literaturu. Naravno, stvar nije crno-bela, ali postoji jak i vrlo raširen utisak da su studenti koji su motivisani da čitaju redovno, pažljivi i posvećeno u manjini, a da na drugom kraju ovog spektra imamo nezanemarljiv broj onih koji ne samo da ne čitaju redovno, ili dovoljno pažljivo, nego *naprosto ne čitaju*.

Ne samo da je svest o studentskoj demotivisanosti za čitanje jedan opšti utisak velikog broja nastavnika i saradnika,⁶ već je taj problem posvedočen i u filozofskoj literaturi koja se bavi ovim metodičkim pitanjem. Više autora prepoznaje ovaj problem kao vrlo raširen i opasan.

Već četrnaest godina se suočavam sa istim problemom na uvodnim kursevima filozofije – studenti odbijaju da čitaju. Danas sam ubeđen da je upravo nečitanje izvor svih ostalih problema u obrazovanju. Uostalom, većina predloženih 'rešenja' samo prenosi teret na sledećeg nastavnika. Posledica toga je da većina studenata nikada ne savlada ovu osnovnu veštinu koja bi im omogućila da sami doprinose sopstvenom intelektualnom razvoju (Skipper, 2005: 261)

Citirani autor, Robert B. Skipper, primećuje kako se nastavnici „prilagođavaju“ ovom izazovu najčešće naprosto umanjujući zastupljenost čitanja na svojim kursevima, sklanjajući ga iz zadataka, te izbacujući s njim povezane kompetencije iz ishoda svojih predmeta. Ovo je istovremeno zastrašujuća potvrda razmere problema sa nečitanjem, ali i izuzetno loš trend koji vodi u dodatne probleme. Nije teško uvideti kako *mirenje* sa tim da brucoši ne čitaju, i adaptacija kurseva i načina rada tako da čitanje više nije centralan ili značajan deo tih kurseva, vodi ka sve većim i većim problemima na narednim godinama i nivoima studija.

Međutim, ovde se moramo zapitati u kojoj meri je ovo uopšte *filozofski* problem i zašto bi on bio relevantan za nas. Kako se on tiče samog čitanja i čitalačkih veština, te pitanja njihovog unapređenja? Iako se o važnosti ili čak neophodnosti čitanja kao i posledicama njegovog izostanka može raspravljati, nije najjasnije u kom smislu bi takva rasprava bila korisna za *rešenje* samog

⁶ Važno je, ipak, naglasiti da je svedočanstvo u prilog ovom zapažanju zapravo neformalna komunikacija između kolega sa više različitih studijskih programa filozofije, u zemlji i inostranstvu. Nažalost, ne postoji relevantno empirijsko istraživanje koje bi ovo potvrdilo (ili opovrglo), već samo jedan neformalni, ali gotovo potpuni konsenzus u vezi sa ovim pitanjem prilikom profesionalne komunikacije u vezi sa nastavom.

problema nečitavanja. S druge strane, kako filozofska analiza ovog problema može informisati praksu, kako nam može pomoći da osmislimo ili unapredimo način na koji čitamo filozofsku literaturu?

Iako to možda nije očigledno, ovo [slaba motivacija za čitanje] ipak jeste povezano sa izostankom relevantnih čitalačkih veština. Utisak da studenti sve češće *naprosto ne čitaju* posvedočen je i drugde u literaturi (vid. Smith, 2011: 176), zajedno sa zapažanjem da sami studenti ističu – delom i kao motiv za svoje nečitavanje – da je zadata literatura za njih preteška (vid. Smith, 2011: 178, McGinn, 2016: ix-x). Naravno, pitanje motivacije za čitanje je kompleksno – na to utiču i drugi životni i obrazovni faktori – ali nema dileme da konstantno i sistematično nerazumevanje literature doprinosi demotivisanosti studenata za dalje ulaganje truda. Filozofska literatura je kompleksna i izazovna, i svest da je potrebno uložiti značajan napor (vreme, pažnju, emotivno se investirati), a sve to sa pesimističnim očekivanjima kada je u pitanju ishod tog čitanja – sigurno igra važnu ulogu u konačnoj odluci nekih mladih kolega da preskaču čitalačke zadatke. (Јовановић и Динић, 2025: 43)

Deo uzroka nečitavanja zasigurno dolazi iz šireg obrazovnog okvira i nije realno očekivati da bi neke suptilne promene u okviru studija filozofije to mogle značajno promeniti. Ipak, jedan deo problema tiče se „nas“. Retko ko od studenata je došao na studije bez ikakve motivacije da čita ili sa jasnom namerom da nikada ništa ne pročita – čak i ako pretpostavimo da određen ili značajan broj njih zaista nema odgovarajuće radne navike povezane s čitanjem i zaista ima problem sa motivacijom. Ono što zavisi od nastavnika, ili još pre od organizacije studija i kurseva na njima, tj. ono na šta je moguće uticati – jeste to da kada studenti probaju da čitaju, rezultat toga ne bude dodatna demotivacija i dodatno „cementiranje“ uverenja da to nije vredno truda. U tom smislu su ova razmatranja o načinima rada na čitanju relevantna čak i za pitanje motivacije.

Kako se može raditi na čitanju filozofskih tekstova

Teškoće sa čitanjem filozofskih tekstova – i potencijalne i one već dobro dokumentovane kroz iskustvo u nastavi – jesu, kao što smo videli, brojne i raznovrsne. Iako nisu sve one uvek podjednako prepoznate i uzete u obzir, u filozofskoj praksi (pa sledstveno i literaturi) iskristalisali su se načini na koje se može raditi na njihovom otklanjanju. Te načine, opet vrlo grubo i uz dosta apstrakcije, možemo grupisati u tri različita pristupa: *dominantno sadržinski*, *hibridni* i *dominantno strukturni pristup* (Јовановић и Динић, 2025: 47-53).

Dominantno sadržinski pristup

Jedan način suočavanja sa ovim teškoćama (tj. jedan način rada na čitanju) već je ovde predstavljen i kratko evaluiran. U pitanju je široko raspro-

stranjena koncepcija, prisutna na velikoj većini filozofskih katedri na prostoru bivše Jugoslavije, ali i šire. Ona se u našoj filozofskoj javnosti u velikoj meri podrazumeva, tj. vidi kao neupitna i nesporna. Taj pristup ranije smo povezali sa standardnim gledištem, prema kojem se čitanje filozofije uči i razvija na kursovima usmerenim na konkretne filozofske oblasti i probleme, pre svega tokom praktične nastave, uz razgovor sa kolegama na kursu o pročitanoj literaturi. Dodatnu pomoć, vezanu za istorijski kontekst, širi problemski okvir, terminologiju i slično, studenti bi trebalo da dobiju od instruktora na kursu. Upravo ovo je jedan oblik *dominantno sadržinskog pristupa*.

Takav pristup karakteriše pre svega zainteresovanost za uspešno čitanje i adekvatno razumevanje *sadržaja datog kursa*. U tom smislu, on je i *lokalni*; njegov fokus nije toliko na samim veštinama čitanja – iako može postojati pozadinsko uverenje da se prolaskom kroz ovakve kurseve i one unapređuju – već na uspešno snalaženje u literaturi sa *tog* kursa. Kao što je već pomenuto, ovaj način rada na čitanju direktno adresira one razmatrane sadržinske probleme. Štaviše, ovaj metod je njima i motivisan. Rezon je sledeći: kao ishod kursa želimo određeni nivo razumevanja zadate literature, a način da to postignemo je zajednički rad sa studentima na toj literaturi. Stoga, koncepcija tih kurseva podrazumeva vežbe usmerene na raspravu o pročitanoj literaturi i jedan deo predavanja tiče se instrukcija neophodnih za uspešno (polu-samostalno) čitanje. Na takvim kursovima, eventualno „pogrešno tumačenje“ ne posmatra se kao simptom nekog daljeg problema,⁷ već kao nešto što treba da se direktno koriguje. Upravo su predavanja i praktična nastava tu da usmeravaju ka ispravnom (ili makar ubedljivom) tumačenju. To je velikim delom njihova uloga.

Dominantno sadržinski pristup nije samo dat kao model rada na fakultetu, već ga podrazumevaju i neke uvodne, propedeutičke knjige, usmerene na određene filozofske oblasti ili probleme. One su zamišljene kao zamena za ranije opisanu ulogu instruktora, a možda čak i čitalačke grupe na praktičnoj nastavi. Povlašćeni primer za takvu knjigu može biti već citirana knjiga Kolina Makgina (Colin McGinn) *Filozofija jezika: Objašnjenje klasičnih tekstova* (McGinn, 2016). U njoj je za neke od klasičnih tekstova savremene filozofije jezika dat ne samo kontekst i širi okvir, već su u njima naznačena i centralna mesta, data pojašnjenja za neke manje jasne delove, osvetljene prikrivene polemike i tome slično.⁸ Takve knjige ponekad su istovremeno i čitanke (engl.

⁷ Iako ovo može delovati kao suptilna primedba, zapravo je vrlo važna. Iz šire perspektive studija i bavljenja filozofijom, daleko je manje važno ako je student loše razumeo konkretno mesto kod nekog filozofa (i čak ostao pri tom tumačenju u nastavku svoje filozofske karijere) od činjenice da ga je ka tome odvela potencijalno sistematska greška prilikom čitanja filozofije, koju može nastaviti da ponavlja i koja će biti generički problem u velikom delu njegovog filozofskog znanja.

⁸ Konkretna knjiga ima i dodatne elemente, karakterističnije za udžbenike, kao što su isticanje problema i primedbi na račun teorija branjenih u datim tekstovima i sugerisanje literature za dalje čitanje. To, naravno, nije nužan deo tipa literature o kakvoj govorimo.

reader), tj. sadrže i selekciju tekstova koji bi mogli činiti okosnicu (uvodnog) kursa za dati predmet, oblast filozofije ili problem. One u izvesnoj meri omogućavaju studentu da radi samostalno, a ipak postigne određeni nivo razumevanja date literature.⁹

I instruktori na ovakvim kursevima i autori ovakvih knjiga sigurno podrazumevaju da je jedan od najvažniji ciljeva rada sa studentima na ovim kursevima (pa i na čitavim osnovnim studijama) to da se oni na taj način emancipuju, tj. osposobe za dalji *samostalni rad*. Ono što je dodatna pretpostavka ovog dominantno sadržinskog pristupa jeste da je za to potreban i dovoljan *inicijalni sadržinski input*, uz pojašnjenja i pomoć, kako bi se ovladalo osnovama date oblasti ili datog problema. Nakon toga, nakon formiranja dovoljno dobre baze razumevanja osnovnih problema, studenti će naprosto biti sposobni da dalje „koračaju sami“, da sada samostalno bez mentora ili instruktivne sekundarne literature čitaju i razumevaju sada teže i specifičnije tekstove.

Ovde se već nazire nekoliko (i teorijskih i iskustvenih) problema. Prvi je optimizam da će rad na jednoj vrsti znanja, ako ga je dovoljno i ako su ta znanja dobro selektovana, izroditi znanje druge vrste. Taj prelaz *kvantiteta u kvalitet*, odnosno transformacija *skupa dobrih interpretacija u veštinu dobrog interpretiranja*, zahteva optimizam koji je teško opravdati. Štaviše, interpretativne veštine su složene, ne uče se samo tako što gledamo drugog kako ih primenjuje ili relativno angažovano učestvujemo u tome, već „zahtevaju interakciju, pokušaje i pogreške, mnogo povratnih informacija i analize“ (Јовановић и Динић, 2025: 48). Pristup koji ovo zaobilazi, i upravo te veštine prepušta spontanom napretku, ne deluje obećavajuće. Nažalost, i u praksi često imamo priliku da vidimo da ovo nije najbolji put za sticanje čitalačkih veština.

Ideja da će se bez direktnog rada na veštinama, već standardnim čitalačkim naporom, student prosto probiti kroz početne teškoće, te kroz to iskustvo spontano izgraditi izvesne čitalačke veštine sporna je i iz ugla razmatranih motivacijskih problema. *Frustraciju* zbog čitanja bez adekvatnog razumevanja, i to na samom početku studija, treba izdržati, što sa već krhkom i slabom motivacijom sigurno nije lako.

Posebna briga je što ovakav pristup može voditi u potpuno drugom smeru tako što će izgraditi kod studenata očekivanje da je čitanje i interpretiranje filozofije uvek nešto konfuzno, bez jasnog usmerenja, više na nivou pamćenja centralnih termina i asocijacija – kako će verovatno izgledati to početno interpretiranje filozofije. U početnim godinama studija, kada tek formiramo stavove o filozofiji, kada gradimo osećaj šta znači razumeti neki tekst,

⁹ Treba, ipak, imati u vidu da te knjige nisu isključivo zamišljene kao *zamena* za (aktivni) kurs, već pre njegova *dopuna*, nešto što ga kvalitetno prati i olakšava studije. Neki zahtevni, a kompaktni kursevi (kratki, sa malim brojem radnih sati) često podrazumevaju da se ništa od jedinica ne propusti i da se aktivno i kvalitetno vode beleške. Tu su ovakve knjige često potrebno. One bi tu trebalo da nadomeste ili makar olakšaju nadoknađivanje eventualnih propusta vezanih za prisustvo i beleženje.

šta znači evaluirati ga, ili imati poentu u vezi sa njim, ovo može načiniti trajnu štetu. I jedan i drugi pomenuti rizik – potencijalna demotivacija i izgradnja pogrešnih stavova o prirodi filozofije – realni su i veliki.

Kada su u pitanju, konkretno, knjige fokusirane na sadržinski pristup, postoji još jedan specifičan problem. One i same podrazumevaju izvesne čitalačke veštine jer su upućene na ozbiljne filozofske probleme i daleko od toga da su lake za čitanje – iako, naravno, jesu lakše od literature koju analiziraju.

Materijal sa instrukcijama, koji je i sam u pisanom obliku, strukturno ne može biti sasvim jednostavan – on se bavi kompleksnim tekstovima, vraća studente na neke ranije filozofske probleme, uočava strukturne sličnosti, povezuje, rekonstruiše, ilustruje, itd. Da bi se od tog materijala dobilo dovoljno – neophodno je da se *već dobro* ili makar *solidno čita*. (Јовановић и Динић, 2025: 48)

Ovo je, naravno, vrlo uopšten prigovor koji – na prvi pogled – podjednako pogađa i sam ovaj udžbenik. Čitati o tome kako se čita (naizgled) sadrži u sebi tu upadljivu *circularnost*. Ipak, trebalo bi da je ona izbegnuta različitim nivoima zahtevnosti *teksta u kojem se piše o čitanju i tekstova za čije se čitanje spremamo*. Iako su neka poglavlja ove knjige, kao i ovo uvodno, opterećena izvesnim teorijskim zahvatima te i strukturno vrlo razučena, ostaje nada da su *ona centralna*, namenjena upravo studentima i direktno povezana sa *instrukcijama za rad na čitanju*, pisana *jednostavnim stilom*, strukturno ne previše neravno i tako da ne očekuju previše od studenata koji tek grade naprednije čitalačke veštine.

Vratimo se problemima u vezi sa sadržinskim pristupom *kao takvim*. Dominantan problem je što na kursu u kojem smo uronjeni u sadržinske, predmetne probleme, gde nam je stalo da njih „raspetljamo“, nema puno prostora za metarazmatranja, za preispitivanje interpretativnih strategija ili razloga koji su odveli u pogrešno tumačenje. Štaviše, čak i ako bismo želeli da se na takvom kursu bavimo čitalačkim veštinama, oni nisu idealan okvir za to. Tu su problemi povezani, i to u celinu do koje nam stalno, i ne možemo među njima birati i izbegavati one koji nisu baš instruktivni za građenje ili analizu čitalačkih veština.

Dakle, deluje da ovaj pristup nedovoljno obraća pažnju na one pomenute strukturne probleme i posledično na same čitalačke veštine, odnosno kompetencije. Njegova *konkretnost, lokalnost* i *nesistematičnost* (posmatrano iz ugla razvoja čitalačkih veština) predstavljaju nezanemarljive probleme u radu na čitanju filozofije. Neke od uočenih praktičnih problema sa čitanjem filozofske literature (strukturne, a verovatno i motivacijske) moguće je upravo povezati sa propustima koji ovaj opšteprisutni pristup pravi u tom pogledu. Širenje čitalačkog iskustva, bez jasnog uviđanja strukturnih odnosa, bez unapređenja svojih veština vezanih za njihovo prepoznavanje, može lako voditi u usavršavanje veština *maskiranja* loše interpretacije pre negoli izgradnji pravih interpretativnih kompetencija. Da bi se to izbeglo, potreban je ili izu-

zetno vešt instruktor na kursu, koji bi nadoknadio ove nedostajuće elemente, ili već dobra baza čitalačkih veština samog studenta-početnika.

Hibridni pristup

Postoji pristup unekoliko srodan sadržinskom, ali sa značajnim strukturnim obzirima u svojoj osnovi. Njega smo ovde nazvali *hibridnim*. Takav pristup verovatno je najbolje ilustrovan jednom edicijom propedeutičkih knjiga *Čitanje filozofije*, poznatog međunarodnog izdavača Vajli-Blekvel (engl. *Wiley-Blackwell*). U okviru te edicije imamo, između ostalog, sledeće naslove: *Čitanje metafizike* (Beebee & Dodd, 2007), *Čitanje epistemologije* (Bernecker, 2006), *Čitanje etike* (Fricker & Guttenplan, 2009), *Čitanje filozofije jezika* (Hornsby & Longworth, 2006), *Čitanje filozofije religije* (Oppy & Scott, 2010), *Čitanje estetike i filozofije umetnosti* (Janaway, 2006). U istoj seriji pomoćnih udžbenika na početku je izdata i knjiga, čiji se naslov podudara sa imenom edicije – *Čitanje filozofije*, i sa podnaslovom *Izabrani tekstovi sa metodom za početnike* (Guttenplan, Hornsby, & Janaway, 2002).

U ovim knjigama koncepcija je hibridna, u tom smislu što pored brige o uvođenju u odgovarajući filozofsku disciplinu (koja je u osnovi sadržinska), one sadrže i eksplicitne instrukcije i vežbanja (pitanja i zadatke) koji su usmereni na poboljšanje studentske metode čitanja filozofije.

Što se sadržinskog aspekta tiče, on je ovde pokriven na više načina. Prvo, pažljivim i primerenim izborom tekstova za čitanje. Drugo, uz njih, u ovim knjigama imamo i kratke propratne tekstove, koji rade ranije opisani posao instruktora. Na primer, u onoj najopštijoj od ovih knjiga, *Čitanju filozofije*, izdvojeni su određeni filozofski problemi i za svaki od njih odabrano je par filozofskih tekstova. U pitanju su poznati, važni, ponekad i klasični filozofski tekstovi usmereni na dati problem, a dodatni obzir prilikom njihovog izbora bili su kratkoća i efektivnost, tako da su često u pitanju ili vrlo kratki tekstovi ili isecci iz tekstova ili knjiga. Svako poglavlje koje se tiče određenog filozofskog problema otvara autorski *uvodni tekst*, zajednički za tih par tekstova koji istražuju dati problem,¹⁰ koji je praćen isto tako izuzetno kratkim autorskim tekstovima koji pružaju neophodan uvod *za svakog od filozofa* čiji tekst imamo u tom poglavlju. U njima, kada je potrebno, postoji i dodatni odeljak sa podnaslovom „terminološka zabeleška“. Treća sadržinska komponenta koja se tiče čitanja i razumevanja, a koja je prisutna u knjizi jeste još jedan autorski tekst, naslovljen kao *Komentar*, koji dolazi nakon tekstova za čitanje. U njemu se tekst analizira, uočavaju se važni problemi, skreće pažnja čitaocu na ono što je lako mogao propustiti, podvlače centralne poente, daje se izvesna evaluacija i signaliziraju potencijalni problemi.

Ali u knjizi su i te kako prisutni i aspekti usmereni na pitanja strukture i oni su takođe dati na više načina. Odabrani tekstovi i isecci, dati za čitanje,

¹⁰ Taj odeljak uvek je naslovljen sa „Uvod u problem“ i dug je po pravilu jednu do dve stranice.

obeleženi su numerisanim oznakama, pomoću kojih se kasnije, u autorskom dodatku sa komentarima, referiše na određene delove teksta. Ton tih komentara nije isključivo sadržinski, već se često i dosledno ukazuje na načine kako se u čitanom tekstu mogu videti različiti funkcionalni strukturni aspekti. U tim primedbama često je istaknuto na osnovu čega vidimo da autor radi to što se tvrdi da radi, kako prepoznavamo da on tu nudi argumente u prilog glavnoj tezi, zašto je to i to mesto ukazivanje na problem, kako se novi problem uvodi, čime se motiviše ili kako nam autor sugerije na tom mestu da zapravo razmatra potencijalnu primedbu.

Strukturnim aspektima ove analize u odeljku „komentari“ posebnu vrednost daju pitanja i kratki zadaci, koji su uključeni u ove komentare (i istaknuti zasebnom bojom). Značajan deo tih pitanja je u osnovi interpretativan¹¹ i jako često postavljen upravo u strukturnom ključu. Ta pitanja tipično su formulisana ovako: Gde u tekstu autor nudi razlog u prilog ovome? Da li je ovo autorov zaključak i ako nije, šta u tekstu pokazuje to? Ovde autor naizgled menja temu, ali zašto uvodi dati problem? Možete li svojim rečima rekonstruisati ovaj pasus i objasniti šta je smisao ovog dela teksta koji ne izgleda direktno relevantan za ovaj njemu prethodni? (vid. npr. Guttenplan et al., 2002: 90-96)

Ideja vodilja ovog pristupa je da se adekvatnim uvodima, beleškama u tekstu, i dobro planiranim interpretativnim pitanjima kod studenata postiže oboje: da stiču važna sadržinska znanja iz datih oblasti i uspešno razvijaju potrebne čitalačke veštine. [ff] Da ne bude dileme, pristup učenju ovih strukturnih veština ovde nije izdvojen i tretiran kao zaseban problem, već je upleten sa sadržajem i adresiran samo kada je „pozvan“ nekim konkretnim mestom u tekstu gde se to mora rešiti. (Јовановић и Динић, 2025: 49, ff 14)

Ne ulazeći dalje u opis ovakvih knjiga, važno je podvući da one mogu odgovarati i jednom praktičnom pristupu u nastavi. Štaviše, one su i zamišljene na taj način, jer nesumnjivo zahtevaju instruktora, budući da ih karakteriše interaktivan pristup. Uloga instruktora ovde je, doduše, pomerena ka praćenju i pospešivanju studentskog napredovanja u čitanju i razumevanju, kroz zajednički rad na literaturi, osmišljavanje pitanja i zadataka, kroz evaluiranje njihovih odgovora, eventualnog moderiranja njihovih međusobnih razgovora povodom tih odgovora i urađenih zadataka. Ovakav pristup, uz dobro osmišljen rad instruktora, ili pre moderatora, može učiniti puno za studentsko čitanje i prevenirati brojne opisane probleme u čitanju.

Zahvaljujući pomenutim interpretativnim pitanjima, mogu se izbeći ... [ranije opisani] problemi *interpretativnog neobavezivanja* od strane studenata. Suočeni sa unapred spremljenim pitanjima koja zajedno vešto pokrivaju skelet

¹¹ Iako to za nas ovde i trenutno nije centralno, valja istaći i da su neka od pitanja evaluativna, što je za studente izuzetno važan aspekt čitanja teksta. Mestu evaluacije u čitanju filozofije vrat ćemo se u zasebnom poglavlju o tipovima čitanja.

teksta i strukturiraju studentski prikaz teksta, nalik obrascu, studenti su potaknuti da u tekstu idu dalje od informacija, pokušavaju da ih integrišu, stave u odgovarajuće odnose, uklope u zadate uloge, i tako dalje. Ovakvu metodu rada na interpretaciji, koja nije ekskluzivna filozofiji, didaktičari često nazivaju *tehnika pomoćnih konstrukcija* ili pak *tehnika skeleta* (engl. scaffolding, scaffolded technique, scaffolded learning). O prednostima upotrebe ove metode za čitanje filozofije već je raspravljano u literaturi: Marcus (2019), Smith (2014), Colter & Ulatowski (2015). (Јовановић и Динић, 2025: 50)

Zaista, ova metoda – i u ovom konkretnijem obliku kakav je tehnika pomoćnih konstrukcija – daje daleko više razloga da se veruje u onaj iskorak ka izgradnji veština čitanja nego što je to bio slučaj kod dominantno sadržinskih metoda. Takođe, manevar za interpretativno obavezivanje prisutan u ovoj metodi jako je važan i verovatno najbolji za adresiranje takvog problema.

Pored brojnih pozitivnih strana, ovakav pristup ima i izvesne probleme. Njega i dalje odlikuje *neglobalnost* – odnosno oslabljena, ali i dalje prisutna lokalnost. Silabus kursa i ovde nas ograničava povodom izbora tema, odnosno tekstova. Tipično ćemo u središtu opet imati klasike koji ne moraju nužno biti najbolja literatura za početnike niti dovoljno raznovrsna niti poređana prema rasporedu prilagođenom napredovanju njihovih čitalačkih veština.

Upravo klasici znaju da budu veliki problem ukoliko želimo fokus na čitanje, a ne na sadržinsko-filozofsku dobit iz bavljenja tim tekstovima. Oni su često teški, okarakterisani *krupnim* filozofskim poduhvatima i intervencijama, u njima se po pravilu dešava nešto jako važno i nešto *van okvira*. To nisu uvek (ili jako retko jesu) idealne situacije za *brušenje čitalačkog metoda*. U klasičnim tekstovima za mnoge filozofske probleme ili discipline, početnici se jako često nalaze u situaciji da im nisu dovoljno poznati *ni predmet ni pojam* (da adaptiramo tu poznatu hegelovsku sliku), a u takvim slučajevima jako je teško baviti se procenom poklapanja predmeta i pojma. Mnogo je zgodnije ako ovde-onda imamo, ako ne potpuno poznat, onda makar raspoznatljiv predmet, pa onda sa tom aproksimacijom možemo usklađivati predmet i pojam, tj. raditi na metodi. Na taj način, možemo metod posmatrati u toj uspešnoj primeni i dorađivati ga, pre nego se okrenemo nekoj narednoj izazovnijoj primeni. U tome bi bila velika prednost zasebnog kursa usmerenog na čitanje. U njemu bi kriterijum izbora literature bio isključivo njena instruktivnost i prikladnost upravo ovoj nameni.

Dominantno strukturni pristup

Ovo nas dovodi do trećeg, *dominantno strukturnog pristupa* radu na čitanju filozofske literature. On je već sugerisan kroz usmeren prikaz ranijih pristupa i, još upadljivije, kroz način na koji je ukazano na njihova ograničenja. Neke od tih kritika možda i nisu bile sasvim ubedljive, zato što su iznete na taj način, *in abstracto*, van realnog konteksta u kojem je tim pristupima konkurentan je-

dan drugi. U realnom, zapravo nastavnom kontekstu pitanje je kako najbolje iskoristiti jedno, određeno i ograničeno vreme koje imamo za rad sa studentima na razvijanju čitalačkih veština. U tom smislu, zaista je važno *upoređivati* ove pristupe i sagledati koji je najbolji za zadatak koji je pred nama.

Jedan način rada na čitanju kakav bismo ovde nazivali dominantno strukturnim imamo predstavljen u Konsepsionovom (David W. Concepción) tekstu pod naslovom „Čitanje filozofije sa pozadinskim znanjem i metakognicijom“ (Concepción, 2004). Centralni deo njegovog *modela* čine strukturne smernice za čitanje filozofije u kombinaciji sa instrukcijama za razvoj metakognitivnih čitalačkih veština. Te instrukcije su opšte, globalne, nisu usmerene na neki određeni problem ili određenu oblast, niti su objašnjene kroz neki korektan tekst koji bi bio dat kao primer. One su nasuprot tome date upravo tako, apstraktno, na metanivou, kao metod za čitanje, ili još pre kao jedan razrađen model čitanja.

Konsepsionov pristup temelji se na elaboriranim instrukcijama, čiji su glavni elementi dati studentima u kratkom vodiču ili priručniku (engl. *handout*). Smisao tih instrukcija je da – na strukturnom, a nekad i metakognitivnom nivou – vode studenta kroz proces čitanja. Samo čitanje Konsepsion razume vrlo široko, u skladu sa svojom koncepcijom čitanja zarad refleksije, tako da u sebe uključuje i interpretiranje i kritičku evaluaciju. (Јовановић и Динић, 2025: 51)

Pomenuti kratki priručnik sadrži pre svega elemente koji su strukturnog tipa i koji bi trebalo da studentima pomognu u prepoznavanju strukture čitanog teksta, kao i u njegovom označavanju (Concepción, 2004: 358-64). Pored ovoga, brošura sadrži i „vođenje“ kroz model, faze čitanja i aktivnosti u svakoj od faza.

U modelu koji autor predlaže imamo tri faze čitanja (Concepción, 2004: 361-3). Prva je pripremna faza, koju on naziva i *pripremom terena*, i koja podrazumeva nekoliko važnih aktivnosti: pregledavanje teksta koji ćemo čitati, njegovo brzo čitanje i označavanje. Druga faza je *razumevanje* i podrazumeva sada pažljivo čitanje, dopunu i korigovanje oznaka u tekstu, posvećivanje i delovima koji su ostali nejasni tokom brzom čitanja. Povrh toga, Konsepsion u ovu fazu uključuje i pisanje izveštaja o pročitanoj tekstu. Treća faza je faza evaluacije. U njoj se od studenata očekuje da kritički razmotre poziciju branjenju u tekstu. U svim ovim fazama, autor sugeriše pitanja koja student treba da postavlja samom sebi, kako bi pratio svoj napredak i kako bi na taj način radio na svojim metakognitivnim veštinama.

Ovakav pristup ne mora ostati na pisanim instrukcijama, opet imajući u vidu potrebu za mentorom i zajedničkim radom. Idealno, i uvažavajući njegove specifičnosti, on bi mogao biti pretočen u *zasebni kurs*, koncipiran upravo oko učenja čitalačkih veština. Predmet tog kursa bilo bi *čitanje*, a odabir sadržaja koji se čita bio bi diktiran planom i programom tog kursa i napredovanjem studenata u usvajanju čitalačkih veština.¹²

¹² Sadržaj, odnosno tekstovi koji se čitaju i njihovo dobro razumevanje, ne bi bili potpuno nevažni da povodom toga ne bude dileme. Oni čak i kod kursa usmerenog na strukturna

Naravno, dominantno strukturni pristup motivisan je pominjanim problemima sa kojima se suočavaju studenti prilikom čitanja literature, a koji su u osnovi strukturni. Ovim pristupom se najdirektnije bavimo upravo tim strukturnim kompetencijama, sa namerom da studenti za početak *osveste* taj izuzetno važan aspekt filozofskih tekstova da bi onda mogli da bolje prepoznaju strukturne osobine teksta i primenjuju ta znanja, te da bi na kraju mogli čak i da uoče kada su možda *u krivu* u svojoj analizi strukture datog teksta. Ove veštine su, kao što smo videli, jako važne, a njihov izostanak odgovoran za probleme koji su krupni, a opet nekad teško prepoznatljivi.

Ideja iza ovakvog pristupa bitno je drugačija od one iza sadržinskog. Umesto da se nadamo da će određene strukturne kompetencije niknuti i napredovati same, spontano, kao posledica studentskog suočavanja sa literaturom i interpretativnim problemima, ovde na njima radimo direktno i planski. U odnosu na hibridni pristup – koji iz razumljivih razloga spaja oba ova aspekta u bavljenju čitanjem – dominantno strukturni pristup u prednosti je budući da su veštine kojima se bavi načelne, apstraktne, i zbog toga u potpunosti ili velikoj meri prenosive (engl. *transferable*). Bavljenje problemskim okvirom, istorijskim kontekstom i terminologijom *lokalnog* je karaktera. Nužno je dato kao povezano sa određenom problematikom.¹³ S druge strane, znanja o funkcijama odeljaka u filozofskom tekstu, prepoznavanja strukturnih odnosa ili zapažanja o mehanizmima integracije delova teksta u njegovu celinu nisu lokalni na takav način. Mogu se raditi na zasebnom kursu i mogu se onda naknadno primenjivati u budućim raznovrsnim čitanjima.

Jedno potencijalno važno pojašnjenje. Može lako delovati da je tvrđena prednost koju ima dominantno strukturni pristup zapravo u tome što se on posmatra, nasuprot ostalim pristupima, kao *zaseban* kurs posvećen samo čitanju. Na drugoj strani, sadržinski i hibridni koncipirani su kao *usputno* usmereni na čitanje, kao tek parcijalno posvećeni tom zadatku. U tom smi-

pitanja igraju važnu ulogu, između ostalog, *dijagnostičku*. Nama je stalo do toga koji je ishod našeg čitanja, koja interpretacija je rezultat primene te naše metode na tekst koji smo čitali. To bi trebalo da nas povratno informiše o uspehu naše metode i prostoru za njen dalji napredak. Zapravo, rasprava o razumevanju pročitanoog teksta, te korigovanje neadekvatnih interpretacija i na takvom kursu bili bi značajni momenti, mada ovde pre kao *simptom* i *povod* za analizu problema koji se kriju iza toga, a ne kao zasebna briga ili problem sam po sebi. Zbog svega ovoga, imamo odrednicu „dominantno“ u imenima ovih pristupa da bi se time sugerisalo da nije do kraja moguće izolovati strukturu i sadržaj, te da ovi pristupi ne mogu biti tako specifično upućeni samo na jedan od ova dva aspekta. O prožimanju sadržaja i strukture, te nekoj vrsti *malog* hermeneutičkog kruga koji ova dva aspekta čine, biće puno reči u centralnom, instruktivnom delu ove knjige.

¹³ To naravno ne znači da se njima ne treba baviti ili da su ti aspekti manje važni za razumevanje teksta. Nikako, to bi bilo pogrešno iz razloga koje smo već ranije videli. Umesto toga, za njih treba ostaviti *predviđena prazna mesta* (engl. *place holders*) koja će konkretni kursevi, ali i čitalačko iskustvo, te napredak kroz studije, koji nesumnjivo podrazumevaju napredak u sadržinskim znanjima, adekvatno popuniti.

slu, ovo poređenje ne bi bilo metodološki korektno izvedeno. Međutim, ovo nije slučajno i nije posledica nekih zakulisnih radnji. Bavimo se upravo tim pitanjem, kako treba da radimo čitanje, u okviru drugih kurseva ili zasebno. Standardno gledište i ono tek malo udaljeno od njega računaju sa radom na čitanju u okviru drugih kurseva i u njima je briga o čitanju tesno povezana sa sadržinskim pitanjima. Nasuprot tome stoji drugačiji pristup u kojem bismo da se čitanjem bavimo sistematično i idealno samo njime tako da taj kurs bude koristan za dalja čitanja na raznim kursevima na studijama filozofije. Upravo na taj način u centar pažnje dolazi strukturni pristup, u kojem se bavimo kompetencijama koje su globalne, odvojive od sadržaja na kojem su vežbane i upotrebljive u nastavku studija.¹⁴ Drugim rečima, zasebni kurs i sadržinski pristup su međusobno isključivi. Tako je naprosto postavljen pojmovni okvir ove naše analize.¹⁵

Još nekoliko važnih zapažanja o značaju rada na strukturnim pitanjima. U zasebnom delu ovog poglavlja razmotrili smo probleme vezane za nerazumevanje strukture. Već tu je moralo biti jasno da je čitanje bez adekvatnog razumevanja tih aspekata teksta zasigurno čitanje bez razumevanja teksta *simpliciter*. U standardnom pristupu čitanju rad na tim pitanjima je zapostavljen. U tom smislu, u standardnom pristupu čitanju nije učinjeno dovoljno kako bi se izbeglo da studenti kontinuirano čitaju bez razumevanja. S druge strane, to je, makar delom, odgovornost nastavnika i saradnika, kao i onih koji koncipiraju program studija.

I sami smo odgovorni za jačanje ovih prepreka [koje stoje na put uspešnom studentskom čitanju] kada studentima ne pružimo veštine potrebne za kvalitetno čitanje, kada zadate tekstove ne koristimo da ih naučimo filozofiji, kada im ne prenosimo adekvatno vrednost tih tekstova... (Smith, 2011: 178)

Ova briga nije apstraktna, već je u svetlu detaljno razmatranih problema vrlo verovatno očigledna izvesnom broju nastavnika. Ipak, ona nije lako rešiva i nije nešto što možemo *ad hoc* rešavati pojedinačno na svakom od kurseva.

¹⁴ Ipak, i tu treba takođe biti oprezan. Bavljenje čitalačkim kompetencijama ne svodi se na rad sa strukturnim kompetencijama. Čitalačke veštine su široke i podrazumevaju i neke dodatne hermeneutičke obzire, koje ćemo takođe (doduše kratko) dodirnuti u ovom udžbeniku.

¹⁵ Pažljivi čitalac će možda otići i korak dalje, te primetiti da je potencijalno jasniji i efektivniji način da se razmotre različiti načini rada na čitanju zapravo onaj u kojem kontinuirano upoređujemo dva pristupa: *jedan* u kojem u skladu sa standardnim gledištem čitanje obrađujemo usputno, u okviru nekog naučno-stručnog kursa i povezano sa njegovom tematikom odnosno sadržajem, i *drugi* na kojem bismo se bavili problemima čitanja i potrebnim veštinama na izdvojenom, zasebnom kursu. Iako verovatno manje detaljan, filozofičan i informativan povodom brojnih važnih pitanja, taj drugi pristup analizi učinio bi očiglednijim da takav kurs prirodno zahteva fokus na strukturnim pitanjima i razvoju čitalačkih veština. Ostavljajući po strani pitanje da li bi to zaista bio bolji pristup, nema dileme da postoji mogućnost da se i na taj način restrukturira materijal iz ovog poglavlja. Opet, ako je čitalac bio toliko pažljiv i pronicljiv da to primeti, zasigurno je dovoljno vešt da taj deo uvodnog poglavlja pročita i interpretira na taj način.

Čitanje bez adekvatnog razumevanja ima svoje reperkusije ne samo na studentsko znanje, već i na njihovu percepciju filozofije i, izuzetno važno, njihovu motivaciju. Kao što je sugerisano u delu sa motivacijskim problemima prilikom čitanja, razumna je pretpostavka da studenti koji ne čitaju nisu oduštalali bez pokušaja, već je to ponašanje kod njih posledica „na iskustvu izgrađenog uverenja da čitanje filozofske literature nije vredno truda“ (Јовановић и Динић, 2025: 54). Nastavnicima i saradnicima takav stav nije do kraja razumljiv jer, naravno, njihov odnos uloženi truda i onog što dobiju iz teksta nije isti kao za studente. To potencijalno veliko nerazumevanje između studenata i nastavnika pominje i Konsepsion, argumentujući u prilog potrebi za zasebnim i eksplicitnim radom na čitanju filozofije (upor. Concepción, 2004: 351). Kada nedostaju podrazumevane čitalačke veštine, iskustvo čitanja filozofije drastično je osiromašeno do te mere da u njemu onda izostaju i kognitivni i konativni elementi koji čine opravdanim uloženi trud.

Da stvar bude gora, čitanje bez razumevanja i bez adekvatnih čitalačkih veština lišava studente pravog *filozofskog čitalačkog iskustva* – onako kako ga Vistler u pominjanom tekstu karakteriše (Whistler, 2022). U tome možda leži *pravi problem sa studentskom motivacijom*. Nastavnicima je često neobjašnjivo kako studenti nakon čitanja ne dele njihovo oduševljenje datim tekstem, ali stvar je zapravo u tome što studenti nisu imali adekvatno čitalačko iskustvo, nisu uhvatili domišljate uvide autora, efektna rešenja teških problema, dobro kreirane strategije i pripremljene okvire za analizu koja je kasnije bila jako efektna, i tome slično. Još važnije, nisu sami imali momente otkrića, interpretativnog ili problemskog, momente inspiracije, uočavanja i otklanjanja interpretativnih grešaka, osećaj „uklapanja“, zadovoljene radoznalosti, i druge „male stvari“ koje iskusnijim filozofima boje iskustvo čitanja i daju motivaciju za čitanje, te opravdavaju sav uloženi trud i svu interpretativnu frustraciju koju početni problemi sa čitanjem teksta nose. Umesto toga, početnici bez razvijenih čitalačkih veština i bez adekvatnih instrukcija koje bi im pomogle – imaju samo pomenutu *frustraciju*. Oni u čitanju vide samo loše strane, pozitivni emotivni momenat može u potpunosti izostati zbog izostanka veština neophodnih da se dođe do te „nagrade“. (Јовановић и Динић, 2025: 55)

Sve ovo vodi nas ka zaključku da je adekvatan rad na čitanju filozofske literature neophodan na studijama filozofije. Dobro osmišljen i dobro izveden kurs čitanja filozofije predstavljao bi smislen odgovor na poteškoće sa čitanjem koje se tiču brojnih problema sa čitanjem pa, posredno i delimično, i onih motivacijskih.

Pristup čitanju u ovoj knjizi

Način rada na čitanju koji će biti razvijen kroz ovu knjigu suštinski će biti strukturni pristup, prilagođen za *zaseban kurs, ekskluzivno usmeren* na pitanje čitanja filozofske literature. Taj pristup biće vrlo blizak analiziranom Konsep-

sionovom modelu za čitanje, pridržavaće se u osnovi njegove tri faze čitanje – iako će akcenat u ovom udžbeniku biti na prve dve faze (pripremnju i interpretativnu). Povrh toga, metod dat ovde podrazumeva brojne dopune i dorade, od onih koje su produbljuvanje i detaljnija razrada ideja i instrukcija već prisutnih kod Konsepsiona, do onih koje su dodatni *sloj* rada na čitanju koji kod njega nije tematizovan. U ovom prvom smislu, udžbenik će ponuditi i operacionalizaciju nekih mesta i učiniti ih konkretnijim i upotrebljivijim za studente.

Najveća dorada Konsepsionovog modela biće vezana za samo središte njegovog pristupa – analizu funkcija i uloga tekstualnih odeljaka, kao nosilaca strukture teksta. Tome ćemo ovde pristupiti daleko detaljnije. Povezano s tim, značajan napor biće uložen da se studentima pomogne da *osveste* i lakše *prepoznaju* ove strukturne aspekte, što je u Konsepsionovom tekstu na neki način podrazumevano. Iako razumljivo,¹⁶ to je važno ograničenje njegove koncepcije, ukoliko želimo da je direktno primenimo u praksi.

Neke njene tehnike, kao što je efektno obeležavanje teksta ili pisanje izveštaja, zahtevaju zaseban i nezanemarljiv trening kako bi doprinosile dobrom čitanju. Konkretno, za uspešno obeležavanje teksta već su potrebne izvesne kompetencije vezane za prepoznavanje strukture teksta. Za pisanje korisnih izveštaja – verovatno još i kompleksnije veštine. Deo razloga zašto ova strategija deluje obećavajuće i ubedljivo jeste u tome što ona računa na to da su neke važne probleme u čitanju – studenti već rešili. (Јовановић и Динић, 2025: 52)

Zbog ovih i drugih razloga, pristup preduzet u ovom udžbeniku biće puno detaljniji i sadržavaće izvesna *dopunska* rešenja i za neke instrukcije koje su već prisutne u Konsepsionovom modelu. Veoma važan primer toga biće upotreba *metadiskursa*, i modela zasnovanog na njemu (vid. Јовановић, 2025), za prepoznavanje strukturnih osobina teksta. On će kasnije biti inkorporiran i u radu na *obeležavanju teksta*, te *pisanju izveštaja* – što su aktivnosti date u određenim fazama čitanja prema Konsepsionu.

Što se tiče dodatnih aspekata i slojeva, udžbenik tematizuje i poznati fenomen hermeneutičkog kruga, o odnosu smisla dela i celine teksta, te značaju tog odnosa za uspešno interpretiranje. Ideja je da se na taj način dodatno osvetle neke šire brige vezane za razumevanje filozofskog teksta. Sa sličnom aspiracijom, u udžbeniku će biti kratko razmatrana i pitanja dobronamernosti u tumačenju i granica tumačenja. Za čitalačke kompetencije važni su i neki širi teorijsko-praktični uvidi o formiranju i evaluaciji interpretativnih hipoteza, o prirodi *dobre* interpretacije, o njenom odnosu prema drugim potencijalnim interpretacijama, kao i o mogućnosti formulisanja većeg broja ubedljivih interpretacija.

¹⁶ Zaista, dosta toga je nedovoljno eksplicirano u tom tekstu gde Konsepsion prezentuje dati model. Ali to je na neki način očekivano, budući da je u pitanju *kratak članak* u filozofskom časopisu, te da i pored izvesne elaboracije nekih instrukcija i ulaska u detalje povodom nekih pitanja, za operacionalizaciju i dublju analizu nekih drugih aspekata naprosto nije bilo mesta.

Ipak, ovi dopunski i dodatni elementi (u odnosu na Konsepsionov model) biće i sami dati kao *načelni* i *globalni*, *usmereni na čitalačke veštine*, bez sadržinskih aspekata i upućenosti na konkretne tekstove. Značaj sadržinskih elemenata biće istaknut na adekvatnim mestima,¹⁷ i studentima će biti sugerisano da je deo procedure čitanja filozofskih tekstova i pribavljanje relevantnih predznanja. U svakom slučaju, pristup zastupljen u ovoj knjizi neće zbog ovih pominjanih udaljavanja od Konsepsionovog izgubiti strukturne aspiracije i fokus na generalne čitalačke kompetencije.

¹⁷ Takva mesta su, u prvom redu, deo gde ćemo govoriti o pripremljenoj fazi čitanja i segment posvećen evaluaciji.

1. FILOZOFSKI TEKST

Knjiga koja je pred vama trebalo bi da vam pomogne u sticanju i usavršavanju veština čitanja filozofske literature. Ona je pre svega zamišljena kao praktična i u centralnom delu ponudiće vam određeni model za čitanje filozofskog teksta, sa konkretnim instrukcijama i dodatnim pojašnjenjima u vezi sa njegovom primenom. Ponekad ćemo, doduše, morati da dodirnemo i neka teorijska pitanja, ali čak i tu treba da imamo u vidu naše praktične namere.

Verovatno najbolji način da se započne knjiga o čitanju filozofskog teksta jeste da se razjasni šta podrazumevamo pod *filozofskim tekstom* i kako razumemo *čitanje* takvog teksta. To su u osnovi teorijske teme, ali nama su one ovde važnije u praktičnom smislu. Njih ovde analiziramo pre svega da bismo pokazali čitanje kojih i kakvih filozofskih tekstova bi trebalo da usavršimo, te šta tačno mislimo pod čitalačkim veštinama kada najavljujemo rad na njima.

Ubrzo nakon što se eksplicitno zapitamo šta je filozofski tekst, shvatićemo – potpuno u skladu sa tonom i manirima ogromnog dela filozofske literature – da je to prilično *teško pitanje*. To pitanje teško je velikim delom zbog toga što je tesno povezano sa dilemama o smislu i određenju same filozofije. Mi se ovde, naravno, ne možemo i nećemo baviti tim pitanjima. Ovde nam je važno da uočimo neke *važne osobine* filozofskog teksta, te počnemo da obraćamo pažnju na ono što nam može praviti *probleme prilikom* njegovog čitanja. Srećna okolnost za nas je činjenica da su se čitaoci ove knjige – tj. upravo vi, studenti filozofije – gotovo sigurno već susretali sa filozofskom literaturom. Dakle, sigurno je da izvesno razumevanje toga šta je filozofska literatura čitalac ili čitateljka već poseduju. Isto tako, očekivano je da većina nas već ima čitav arsenal tema koje prepoznaje kao filozofske i isto tako relativno širok skup autora koje zove filozofima. Literaturu pisanu od strane tih autora, literaturu u kojoj se analiziraju ideje tih autora, kao i literaturu u kojoj se obrađuju te i s njima povezane filozofske teme sigurno ćemo nazvati filozofskom. Iako sigurno ne zvuči posebno informativno niti *duboko*, ovo može biti dovoljno da se razumemo u nastavku ovog poglavlja.

Primarna i sekundarna literatura

U usputnom i provizornom određenju (filozofskog teksta), datom iznad, sugerisana je jedna opštepoznata podela filozofske literature. U pitanju je podela na *primarnu* i *sekundarnu* filozofsku literaturu. Iako ta distinkcija potiče iz književnosti i istorijskih nauka, njena upotreba se prošila i na druge akademske discipline, pa je i u filozofiji gotovo podrazumevana. U jednom smislu je ona važna i za nas ovde, mada je potrebno razumeti i njena ograničenja.

Verovatno ste se već susreli sa tom podelom, koja počiva na načelnom razgraničenju između tekstova koje su pisali poznati filozofi i u kojima oni *izlažu svoje ideje* i literature koja, s druge strane, na neki način *interpretira* ili *daje pregled* ideja tih velikih filozofa. Dakle, imamo literaturu koja je sekundarna, koja prepričava, analizira ili komentariše gledišta tih filozofa i imamo, na drugoj strani, *autorsku* literaturu koja nudi *originalne* filozofske ideje, gde su autori ti veliki filozofi iz istorije filozofije i koju nazivamo primarnom.

Ovakva podela literature odgovara pre svega istoriji filozofije. Da bi ona funkcionisala, moramo imati nekakav *kanon*, neki spisak autora koje smatramo centralnim i čija dela čine osnovu naših studija. Ili makar moramo imati jasno izdvojen period kojim se bavimo, te dela iz tog perioda čine, naravno, primarnu literaturu, a ono što se o njima pisalo i stvaralo izvan tog perioda, računajući tu i sadašnjost i naše interpretacije i analize, sve to spada u sekundarnu literaturu.

Često se, ipak, među studentima, ali i u široj filozofskoj zajednici, na primarnu i sekundarnu literaturu gleda šire. Namera je da se princip prisutan u ovoj distinkciji proširi ili još *demokratizuje*. Rezon je sledeći. Jedna principijelna podela ne bi trebalo da se tiče *autoriteta* niti veličine ili značaja autora. U nekom smislu je doslednije određenje da je primarna literatura naprosto ona u kojoj *autor* – ko god on bio – iznosi, obrazlaže i *brani svoje gledište*. Ukoliko rad sadrži određenu *originalnu poentu*, imamo pravo da ga posmatramo kao primarni. S druge strane, radovi *prikaznog* i *preglednog tipa*, pa makar napisani od strane slavnihih autora, treba da budu posmatrani kao sekundarna literatura.¹⁸

Dobar primer sekundarne literature su i udžbenici kakve čitamo za ispite iz brojnih filozofskih predmeta. Takav je zasigurno Koplstonov (Frederick Copleston) udžbenik s kojim ste se već susreli na studijama (Koplston, 1988). Ipak, kao što je sugerisano, sekundarna literatura ne mora biti strogo *istorijska*. Ona može biti i *problemska*, može grupisati i predstaviti stavove različitih filozofa povodom nekih određenih pitanja. Štaviše, ona ne mora ni biti upućena na neke konkretne autore, već može upoznati čitaoca sa centralnim argumentima, glavnim pozicijama, mogućnostima i odgovorima povodom nekog filozofskog problema ili oblasti i bez pominjanja konkretnih imena. Takav je na primer Nejgelov (Thomas Nagel) *Veoma kratak uvod u filozofiju* (Nejgel, 2005). Odličan (lokalni) primer je i Berčićeva dvotomna *Filozofija* (Berčić, 2012), zamišljena kao uvodna i pregledna, ali problemski nastrojena i vrlo argumentativno gusta.¹⁹

¹⁸ Na ovaj način smo podelu na primarnu i sekundarnu literaturu u praksi približili podeli na *originalni* i *pregledni naučni rad*, kakav imamo u većini akademskih časopisa.

¹⁹ U njoj se, doduše, vrlo dozirano, pominju i određeni filozofi, zastupnici nekih od gledišta koja se analiziraju, a sam autor je u ulozi (u najvećoj meri) neutralnog prikazivača, verovatno više nego što je to Nejgel u pominjanoj knjizi.

Da sprečimo još jednu zabunu – sekundarna literatura ne mora biti knjiga. Ona može biti i (kratak) tekst. Nema ničeg spornog u tome da neko u tekstu od desetak stranica napravi osvrt na npr. Aristotelov pojam vrline i prikaže kako je on određen i kako uklopljen u širu koncepciju teorije morala u *Nikomahovoj etici*.

Ipak, treba primetiti jedan problem sa ovom verzijom distinkcije od koje smo pošli. Šta ćemo sa literaturom koja izlaže tuđe gledište, ali ga kroz analizu i evaluira – tj. nudi određene kritičke uvide, komentare ili primedbe? Ili sa literaturom koja prikazuje dva ili više gledišta povodom nekog problema, a onda ih upoređuje i istražuje koje je ubedljivije? Postoje i knjige, tipično iz istorije filozofije, u kojima autor polemíše sa različitim interpretacijama nekog filozofa ili nekog dela, ukazuje na mesta gde su one neadekvatne ili neubedljive, te nudi i brani svoju (novu) interpretaciju.

Takvi tekstovi i knjige stoje negde na pola puta – imaju karakteristike i sekundarne i primarne literature. S jedne strane, u njima je fokus na tuđim filozofskim pozicijama, ali njihova namera je da se u odnosu na njih dâ izvesni komentar, da se napravi izvesna (originalna) poenta. Drugim rečima, takvi radovi se ne svode na prikazivanje i prenošenje tuđeg materijala, već imaju izvesni *autorski doprinos*, imaju izvesnu tezu koja se brani.

Na osnovu ovoga, ali i kroz čitalačku praksu, možemo lako uvideti da ova podela nije *sve ili ništa*, već da je ovo pre *pitanje stepena*. Jedna krajnost je literatura – nalik onoj koju imamo u nekim starim, pa i najranijim filozofskim spisima – gde bez ikakvog referisanja na tuđi rad, autor naprosto daje svoje originalne teze. Međutim, većinski deo (nesumnjivo) primarne literature nije takav, već manje ili više eksplicitno kreće od prikaza nekog problema ili relevantnih filozofskih pozicija sa kojima polemíše, te nakon toga nudi autorski doprinos. Danas je teško zamisliv filozofski tekst koji bi naprosto izlagao autorske ideje, bez ikakvih prikaznih elemenata.

Na suprotnom kraju ovog spektra verovatno bi bio tekst koji je prikaz neke filozofske pozicije ili dela bez ikakvih autorskih intervencija. Ali, kada se malo zamislimo, teško je dati interpretaciju ili prikaz koji nema *baš nikakav* autorski pečat. Na kraju, to je *nečija* interpretacija i sigurno sadrži nešto što je samo tu dato, što je specifično i autentično u tumačenju ili prikazivanju datog dela. Još ako je ta interpretacija izvedena razložno i uz analizu, pa imamo i izvesnu odbranu te interpretacije, onda ona zasigurno ima izvesne karakteristike primarne, autorske i originalne literature.

Dakle, ova distinkcija jeste problematična i nije do kraja principijelna. Ali ona jeste praktična i korisna i dobro je da je zadržimo – makar usvajajući samo njene osnovne obzire i posmatrajući ih kao kriterijume za procenu. Ako je usmerenje nekog teksta da, pre svega prenese, sumira, objasni ili pojednostavi neku poziciju, onda nema puno razloga da se on proglasi primarnim. To je upravo jedan smisao sekundarne literature, da bude pomoćna, da bude od koristi kada se bavimo nekim filozofom, delom, problemom ili čak čitavom disciplinom – posebno kada se uvodimo u njih.

Ako pak u radu vidimo autorsku intervenciju, vidimo nastojanje da se kaže nešto o predmetu koji je prezentovan – bio taj predmet određeni filozofski problem, tuđa pozicija ili interpretacija teksta – ima smisla tvrditi da je dati tekst primarni filozofski tekst. On se ne svodi na to da nas informiše ili nam pomogne da nešto razumemo, već zauzima gledište, brani izvesnu poziciju i poziva na polemiku u vezi sa tim.

Karakteristike filozofskih tekstova

Primarni i sekundarni filozofski tekstovi razlikuju se i po tome kako su napisani, pre svega u pogledu *strukture*, o kojoj ćemo u ovoj knjizi puno pričati. Ta razlika u načinu na koji su napisani utiče i na potencijalne probleme sa njihovim čitanjem i razumevanjem. To je verovatno najlakše videti pomoću primera.

Pogledajmo za početak jedan niz odlomaka iz sekundarne filozofske literature:

Država (a pod državom Aristotel podrazumeva grčki polis) kao i svaka druga zajednica, postoji radi nekog cilja. Za državu taj cilj je najviše čovekovo dobro: moralan i umstven život. Porodica je prvobitna zajednica koje je nastala u cilju održanja života i zadovoljavanja čovekovih svakodnevnih potreba; [...]

Aristotelovo razmatranje porodice u *Politici*, u onom obliku u kojem je taj spis dopreo do nas, praktično je ograničeno na raspravljanje o odnosu gospodara i roba i o sticanju bogatstva. [...]

Uopšteno uzevši, Aristotel razlikuje dva načina za sticanje dobara, i među njima jedan posredan način. [...]

Kao što bi moglo i da se očekuje, Aristotel nije sebi dozvolio da bude zaveden Platanovom slikom idealne države. On nije verovao da su neophodne tako ko- renite promene, kakve je predlagao Platon. [...]

Tako je na primer odbacio Platanovu zamisao o jedinstvenim ustanovama za decu čuvara države, sa obrazloženjem da je dete svih u isto vreme ničije dete. (Koplston, 1988: 388-91)²⁰

Iako je autor ovih redova Koplston, jasno je da ovo što je rečeno nisu njegovi stavovi o državi, sticanju dobara, porodici. Na kraju, on veliku većinu njih direktno i eksplicitno pripisuje Aristotelu. A šta ćemo sa drugom i trećom citiranom rečenicom, kao i tvrdnjama datim u njima da je cilj države moralan i umstven život, te da je porodica nastala u tom i tom cilju? Takvih rečenica, pa čak i čitavih delova teksta sastavljenih od njih, u ovom je udžbeniku puno.

²⁰ Da bismo stekli što bolji utisak o načinu pisanja ovog dela i njegovoj strukturi, tekst je citiran u segmentima, tj. citat je sastavljen od početnih delova jednog niza pasusa. Cilj nam nije da vidimo šta tu tačno piše, već kako je to napisano, odnosno izloženo.

Oni zapravo čine većinu teksta. Ali njihova uloga nije tako daleka od ovih prvih, iako je manje eksplicitno data. Ne bi trebalo da bude dileme da Koplston i ove stavove povezuje sa Aristotelovom teorijom države, a razlozi zašto to ne čini eksplicitno kao u nekim drugim rečenicama mogu da budu stilski,²¹ ali i takvi da signaliziraju da je ovde po sredi pojašnjenje, dopuna podrazumeva-
nim tezama ili rekonstrukcija razloga za datu tvrdnju.

I upravo to se dešava ovde. Koplston nam ovde prenosi Aristotelove stavove o politici, mahom ga parafrazirajući, ponegde i citirajući. Na nekim mestima on i analizira ono što je Aristotel tvrdio, objašnjava šta to znači. Da bi u tome bio što informativniji, on povremeno upoređuje to sa ranije predstavljanim Platonovim gledištem. U svakom slučaju, verovatno lako uviđamo da je način na koji je napisan ovaj tekst suštinski povezan sa prenošenjem i prikazivanjem *tuđih stavova*. Uz to, ovde imamo još i malo *analize i objašnjavanja*. Prethodni delovi ove knjige, kao i naredni, pisani su u vrlo sličnom ključu. Ovaj strukturno jednostavan način pisanja takav je u skladu sa tipom i svrhom ovog teksta. U pitanju je udžbenik, sekundarna literatura, pisana s namerom da nas informiše o određenim filozofskim problemima i eventualno opremi njihovim osnovnim razumevanjem.

Pogledajmo, nasuprot tome, jedan segment iz primarnog filozofskog teksta:

Ovde ću još dodati da je pojam promene i sa njim pojam kretanja (kao promene mesta) moguć samo na osnovu predstave vremena i u predstavi vremena: kad ova predstava ne bi bila opažaj (unutrašnji) a priori, onda nikakav pojam, bilo koji mu drago, ne bi mogao da učini shvatljivom mogućnost jedne promene, to jest jednog spajanja kontradiktorno-suprotnih predikata (na primer, biće i nebiće iste stvari na jednom i istom mestu) u jednom i istom objektu. Samo se u vremenu mogu naći obe kontradiktorno-suprotne odredbe u jednoj stvari, naime *jedna za drugom*. Dakle, naš pojam vremena objašnjava mogućnost svih sintetičnih saznanja a priori koja izlaže opšta nauka o kretanju (dinamika) koja nije malo plodna. [...] Ja sam od uvidavnih ljudi čuo protiv ove teorije, koja vremenu priznaje empirički realitet, ali mu odriče apsolutni i transcendentalni realitet, jedan tako jednoglasan prigovor da iz toga izvodim da će se on prirodno morati da nađe kod svakog čitaoca za koga su ova posmatranja neobična. On glasi ovako: promene su stvarne (to dokazuje smenjivanje naših sopstvenih predstava, baš i kad bismo hteli odricati sve spoljašnje pojave, zajedno s njihovim promenama). (Kant, 1970: 72-5)

Ovaj tekst je daleko raznovrsniji upravo u onom – malopre pomenutom – strukturnom smislu. *Način* na koji je u njemu izložen sadržaj vrlo je *razno-*

²¹ Bilo bi u najmanju ruku čudno da u poglavlju o Aristotelovoj filozofiji apsolutno svaka rečenica sadrži dodatak „prema Aristotelu“ ili neki njemu sličan. Koliko bi pominjania Aristotela bilo u takvom tekstu? Da li je to zaista neophodno? Čitamo udžbenik iz istorije filozofije, čitamo prikaz Aristotelove političke teorije, očekujemo da su teze koje se iznose deo te teorije i da su u pitanju Aristotelovi stavovi.

vrstan, često se menja nekad čak od rečenice do rečenice, ali češće od pasusa do pasusa. Prva, vrlo duga rečenica je upadljivo data kao *autorski stav*, jedno tvrđenje iz prvog lica koje je odmah u izvesnoj meri i *eksplicirano*. U nastavku, u narednoj rečenici, dat je *razlog* u prilog tom stavu, da bi se potom u rečenici koja počinje sa „dakle“ ponudio *zaključak* tog kratkog *argumenta* za dato tvrđenje. Malo kasnije, kroz Kantov originalni tekst iz *Kritike čistog uma*, nailazimo i na završni deo ovog našeg citata u kojem imamo Kantovo uvođenje *tudeg stava*, i to u ulozi *primedbe* njegovoj koncepciji (vremena).

Ovaj isečak već sadrži izvesnu kompleksnost. U njemu srećemo: autorski stav, eksplikaciju, razlog, zaključak, tuđi stav, primedbu, ali treba odmah dodati da su delovi koji prethode ovom, kao i oni nakon ovih citiranih pasusa, vrlo različiti u odnosu na njega, ali i međusobno, takođe, vrlo raznovrsni. Njemu prethodne čitavi odeljci u kojima dominiraju Kantove *definicije* centralnih pojmova, određene *distinkcije* i *nabrajanja*, postavljanje *pitanja* koja motivišu istraživanje i tako dalje. U nastavku poslednjeg citiranog dela imamo Kantovu *analizu* iznete primedbe, te pružanje *odgovora* na nju i formulisanje *argumenta* u prilog tog odgovoru.

Ova kompleksnost opet je povezana sa namerom ovakvih tekstova. Smisao primarnog, originalnog, autorskog teksta jeste da nešto tvrdi i ubedi nas u to, tj. ponudi nam razloge u prilog svoje tvrdnje. To je već samo po sebi zahtevniji zadatak od informisanja, a istorija filozofije nas uči da ako želimo da nešto bude ubedljivo, moramo da pokrijemo mnogo potencijalnih problema, prigovora, dosta toga jasno definišemo, ponudimo analizu čitaocu kako bi video zašto stvari stoje kako tvrdimo da stoje, objasnimo odnos onoga što tvrdimo sa nekom već postojećom, a ipak drugačijom pozicijom... Zbog svega toga, ovakvi tekstovi su strukturno bogati i razuđeni, što otežava njihovo čitanje i po pravilu stvara puno problema početnicima u filozofiji.

Jedna naizgled trivijalna, a zapravo vrlo česta greška jeste sklonost da primarnu filozofsku literaturu čitamo kao sekundarnu. Drugim rečima, da filozofski tekst, koji je ovako kompleksno strukturiran i usmeren da nam predoči i odbrani određeno filozofsko gledište, mi čitamo kao da mu je namera da nas informiše. Naravno, nekad je vrlo upečatljivo da izneti stavovi jesu autorovi, a ne tuđi, ali mi ih i dalje možemo greškom posmatrati kao zasebne, bezmalo nezavisne (na neki način kao „informacije“) kakve očekujemo u sekundarnom tekstu. Možemo potpuno zanemariti ili još pre propustiti da primetimo uloge koje ti delovi teksta imaju i sve posmatrati naprosto kao tvrdnje koje se nižu, od koji su eventualno neke objašnjenje nekih ranijih.

Usled pomenutog problema sa čitanjem bismo, na primer, citirani odeljak iznad posmatrali kao da u njemu imamo par različitih stavova koje Kant iznosi – vrlo nalik strukturi sekundarnog teksta. Tada bismo zaključili da Kant pominje pojam promene i pojam kretanja koji su eto povezani. Onda se okreće tezi da je za suprotne odredbe jednog predmeta važno da su date u vremenu, i samo tako su moguće, da bi pasus zatvorio zapažanjem da je di-

namika jedna uspešna disciplina koja se bavi kretanjem i u čijem su središtu sintetička *a priori* saznanja. Ali ovo je potpuno pogrešno i to na jedan način koji početniku nije lako da uoči i razume, a posebno nije lak da popravi. Upravo zbog ovoga, moramo da radimo na čitanju filozofskih tekstova kako bismo stekli veštine pomoću kojih ćemo sprečiti ovakve probleme, ali i one veštine koji će nam pomoći da uočimo kada smo napravili ovakve greške kako bismo ih popravili, a svoje čitanje dodatno unapredili.

Važna pouka iz ovih primera i njihovih kratkih analiza treba da bude zapažanje da je filozofski tekst, posebno ako govorimo o primarnoj filozofskoj literaturi, strukturno kompleksan, razuđen, da nije prost narativ i nije nizanje autorskih stavova koje povezuje jedino to da su o istoj temi. Ne, tu su upravo centralne uloge koje dati delovi teksta nose i njima ćemo se puno baviti. Pritom, ovo su zapažanja o *strukтури* filozofskog teksta koja, iako verovatno odgovorna za veliki broj ozbiljnih problema prilikom čitanja, nisu jedina osobina filozofskog teksta koja nam zadaje poteškoće.

Među drugim važnim osobina filozofskih tekstova valja podvući to da su oni u osnovi *teorijski radovi*, koji se tiču *apstraktnih teorijskih problema*, koji su *suštinski argumentativna literatura*, koji imaju određenu *komunikativnu nameru* i koji su po pravilu deo neke šire *filozofske tradicije*. Svaka od ovih odlika utiče na naše čitanje i razumevanje filozofskih tekstova. Pogledajmo kratko svaku od njih.

Filozofska literatura je suštinski teorijska, pre svega u smislu da nije pripovedanje o stvarima, ljudima ili događajima. Jako teško bismo filozofski rad pomešali sa novinskim člankom ili načelno sa nekom pričom. Filozofski tekst nikada nije niz događaja, opisa, pa čak ni činjenica, informacija. Umesto toga, on je pre analiza, izgrađeno gledište, objašnjenje, davanje teorijskog okvira za razumevanje i tako dalje. U njemu se ne prenosi stvarnost, nego se nešto analizira i tvrdi o njoj (ili pak nečem drugom).²² Kada čitamo (primarni) filozofski rad, mi treba da očekujemo upravo to – izvesnu teorijsku poziciju autora, njegovo gledište povodom nečega, kritiku nečije pozicije, ukazivanje na to da neka teorija, ipak, ne objašnjava dobro neki fenomen i druge autorske intervencije. Kada nismo do kraja svesni ovoga, naše interpretacije čak i klasične filozofske literature mogu sadržati *krupne kategorijalne greške*.

U fokusu ovih teorijskih napora tipično su apstraktni problemi, a ne oni koji su konkretno, empirijsko pitanje. Od filozofskih pozicija koje nalazimo u literaturi treba da očekujemo to da su na neki način teorijski zahvati koji nisu

²² Predmet filozofije naravno nije samo stvarnost, pa čak ni neka šire shvaćena koja uključuje i metafizičku stvarnost. Naše teorije tiču se i normativnih oblasti (etika i estetika), mogu biti analiza i naučnih teorija (filozofija nauke), baviti se pitanjem saznanja i metode (teorija saznanja i metodologija) i tako dalje.

direktno proverljivi nekom empirijskom analizom.²³ I ovo, nažalost, može ponekad biti razlog za izvesna nerazumevanja prilikom čitanja filozofije.

Za gotovo celokupnu filozofsku tradiciju nekontroveržno važi da je ona argumentativna aktivnost, te da je i literatura iz koje o njoj učimo isto takva. U tome je verovatno i ključna razlika u odnosu na religijske tekstove – filozofski tekst ne dolazi da nam *saopšti* istinu, već da polemiše o nekom problemu, da daje primedbe konkurentnim i nudi razloge u prilog svom gledištu. U filozofskom tekstu ne očekujemo samo hrabro izneto teorijsko uverenje niti popis smelih tvrdnji. Ne, nasuprot tome, centralno je po pravilu to kako se one brane, koji se argumenti nude u prilog tome, zašto se ta pozicija zastupa i zašto bi, na kraju, drugi filozofi trebalo da se slože sa njom. Filozofski tekstovi nisu nalik manifestu, nisu spisak onoga u šta autor veruje, već pre iznošenje analize i razloga na osnovu kojih on prihvata to gledište. Povezano s tim, glavni smisao filozofskog teksta je, na kraju, namera da se ta pozicija predstavi što ubedljivije i da se filozofska javnost pozove na debatu o njoj. Važan aspekt filozofskog teksta jeste ta komunikativna namera. Prilikom čitanja i interpretiranja literature, treba da očekujemo upravo to – da je u njoj nešto tvrđeno i da su ponuđeni određeni razlozi u prilog tom gledištu, te otvoren prostor za racionalnu filozofsku diskusiju.

I na kraju, ali izuzetno važno i povezano sa čitavom grupom interpretativnih problema – filozofski tekstovi su po pravilu deo određene filozofske tradicije. Nemoguće je do kraja razumeti određeni tekst bez jasne svesti o tome gde pripada, šta podrazumeva, koji problemi i posmatrani iz koga ugla su u njegovom fokusu, s kim polemiše, kojom metodologijom barata. Upravo u vezi sa ovim treba shvatiti i značaj sekundarne literature. Ona je informativna ne u nekom praktičnom smislu da bismo lakše spremili ispit ili „varali“ da znamo određeni filozofski sistem iako nismo čitali primarna dela u kojima je on predstavljen. Ne, sekundarna literatura nam je *neophodna* da bismo mogli da steknemo širu sliku o nekoj filozofskoj epohi, tradiciji, disciplini, problemu, a sve to kako bismo mogli da čitamo primarne filozofske tekstove koji puno podrazumevaju i često računaju sa solidnim predznanjem ove vrste. Nažalost, ne možemo da stignemo da pročitamo sve ni iz određene epohe ni iz određene discipline ni iz neke konkretne bogate filozofske tradicije, a da bismo mogli da sa razumevanjem čitamo neke važne filozofske tekstove, a po-

²³ Treba, ipak, imati u vidu da od devedesetih godina prošlog veka postaje sve zapaženija i uticajnija filozofska tradicija koja smatra da mnogi filozofski problemi, iako nisu u pravom smislu te reči empirijski, ipak, zahtevaju određenu empirijsku informisanost. Prema toj filozofskoj školi, eksperimentalnoj filozofiji, čak i klasične filozofske teorije (iz oblasti saznanja, značenja, uzročnosti...) računaju sa izvesnim naivnim (tj. zdravorazumskim i netematizovanim) uverenjima i intuicijama o pitanjima koja su u osnovi empirijska. Naravno, moguće je polemisati o potencijalnim problemima ovakvog filozofskog pristupa (vid. npr. Jovanović, 2017), ali je važno imati u vidu da postoje i određene rezerve prema tezi da je filozofija nužno neempirijska.

sebno da bismo mogli da ih evaluiramo, moramo imati makar malo širu sliku o datom problemu koji istražujemo. Jedan deo ovog posla, naravno, obavljaju i filozofski kursevi, tj. nastavnici i saradnici koji su angažovani na njima.

Pored značaja sekundarne literature, ovo poslednje govori i o značaju *pripreme* za čitanje filozofskog teksta. Nekada ne možemo sve istine o nekom tekstu naći u njemu samom. On ima smisla tek uz dobro razumevanje konteksta, nekad čak i izvesno poznavanje datog autora, njegovih savremenika, važećih naučnih teorija i tada aktuelnih društvenih okolnosti. Čak i vrlo suvoparna i poslovlično teška za čitanje Hegelova *Istorija filozofije* u svakom poglavlju o određenom filozofu kreće sa informacijama ovog tipa (vid. Hegel, 1975).

Neka ograničenja ili kakve tekstove učimo da čitamo

U prethodnom delu ovog poglavlja smo raspravljali o osobinama filozofskih tekstova i pritom postupali ili vrlo *hrabro* ili pak sa nedovoljno brige o ubedljivosti svojih zaključaka. Naime, filozofski tekst tu je bio predstavljen kao: *duboko strukturirana celina* koja se suštinski sastoji u racionalnoj *argumentaciji* u prilog nekoj filozofskoj teoriji ili protiv neke *filozofske teorije* povodom određenog *apstraktnog* filozofskog problema. Podvukli smo i da su filozofski tekstovi tipično deo neke šire filozofske tradicije koju je često neophodno makar načelno poznavati kako bi se tekst mogao razumeti.

Smelost ovih određenja trebalo bi da je očigledna svakome ko zna koliko su filozofski tekstovi *raznovrsni*, te koliko je teško reći išta o njima što bi istovremeno bilo informativno, ubedljivo i važno bez izuzetka. Čak i ako ostavimo po strani sadržinsku ili tematsku raznovrsnost koju pokazuju filozofski tekstovi, pogled na raznovrsnost u formi, strukturi, stilu i načinu na koji su ti tekstovi napisani morala bi nas zabrinuti ili učiniti sumnjičavim prema ranije iznetim zaključcima.

Gotovo je nemoguće ponuditi jedno univerzalno određenje filozofskih tekstova. Klasici filozofske literature toliko su raznovrsni da je teško identifikovati bilo šta što bi ležalo u osnovi te raznolikosti, a da pritom ostane informativno i teorijski značajno. Klasična filozofska dela pojavljuju se u obliku fragmenata, poema, dijaloga, ispovesti, aforizama, struktura sastavljenih od diskretnih numerisanih iskaza, nizova silogističkih argumenata i slično. (Jovanović, 2025: 172)

U toj raznovrsnosti kriju se brojni protivprimeri za gotovo sve tvrđene karakteristike filozofskih tekstova. Kada posmatramo Heraklitove fragmente, malo je nade da ćemo u njima naći elemente o kojima smo ranije govorili – strukturiranost, argumentativnu odbranu teze, jasnu komunikativnu nameru.²⁴ Stvar stoji vrlo slično i sa poemama iz istog perioda filozofije. I jedan i

²⁴ Doduše, tu se bavimo izvesnom filozofskom arheologijom, procenjujemo čitavo delo na osnovu isečaka, fragmenata koji su nam dostupni, ali poenta važi i za druge i srodne oblike ranih filozofskih radova čak i kada su oni dati kao kompletni.

drugi oblik tekstova imaju – na površini – daleko više karakteristika religioznih tekstova nego ovde tvrđenih karakteristika filozofske literature. U njima se direktno, kroz linearan narativ, bez referisanja na druge autore, bez ukazivanja na teorijski pristup i bez argumentacije iznose neke teze kao da se saopštava *istina sama*.

Filozofski tekstovi u formi dijaloga – kakve imamo kod Platona, ali i kasnije kod Hjumana (Xjym, 1994) – takođe u značajnoj meri odstupaju od našeg opisa filozofskog teksta. Tu tipično imamo i dodatni problem sa prepoznavanjem glavne teze, odnosno autorskog stava, budući da su nekada važni zaključci raspodeljeni između sagovornika, a ponekad i zbog odsustva jasnog (i konvergentnog) zaključka u dijalogu. I ostali pomenuti oblici filozofske literature izazovni su na neki način i teško uklopivi, kako sa ponuđenim karakteristikama filozofskih tekstova, tako i sa nekim drugim koje bismo izdvojili čak u nekoj opreznijoj analizi.

Međutim, svi ovi izlistani problemi i izazovi (ranije datoj karakterizaciji filozofskog teksta) nisu previd ili propust, već umesto toga svesno pojednostavljeno vođeno *konkretnim i praktičnim ciljem* koji imamo u ovom udžbeniku. Dve su važne poente u vezi sa ovim.

Na prvom mestu, treba imati u vidu da ove „problematične“ forme filozofskih tekstova *nisu tipične* i *nisu najzastupljenije* niti u filozofskoj literaturi uopšte niti među tekstovima koje ćete najčešće čitati na svojim studijama.²⁵ Štaviše, već kada istražujete malo šire (npr. za seminarski rad) o nekom tekstu koji je dat kroz npr. fragmente ili dijalog, velika većina literature *neće biti napisana u datoj formi*, već će nesumnjivo biti u nekoj standardnoj formi kraće studije (ako je u pitanju tekst) ili monografije ili duže studije (ako je u pitanju čitava knjiga). Pritom, ovo se *ne odnosi samo* na sekundarnu niti samo na savremenu literaturu. Autorski, istraživački i (u onom širem smislu) primarni radovi o, na primer, Heraklitovim fragmentima, u kojima se tvrdi i brani neka originalna teza, i sami će biti dati u pomenutoj formi standardnog filozofskog članka ili knjige. Povrh toga, značajni deo filozofske literature i u antici i srednjem veku imao je pomenutu diskurzivnu formu traktata, studije, monografije, koju zaista odlikuju ranije date karakteristike. Od moderne filozofije nadalje ta forma je postala dominantna i skoro podrazumevana.

Dakle, ranije data karakterizacija filozofskih tekstova data je s ciljem da opiše neki *tipičan filozofski tekst*, što je možda grubo i pojednostavljeno određenje, ali se tiče tekstova koji su najviše zastupljeni tokom studija i kojima ćete se najviše baviti prilikom eventualnog daljeg samostalnog istraživačkog rada.

²⁵ Jedan od razloga zašto nam ovo možda ne izgleda *sada* ubedljivo je to što kao bruceši čitamo upravo one najstarije, strukturno izuzetno specifične filozofske tekstove. Budući da na našim studijama idemo hronološki kroz istoriju filozofije, na drugoj godini ćemo sretati tekstove koji su specifični u pogledu forme, metodologije i stila. To, ipak, nije prava slika zastupljenosti takvih tekstova u filozofskoj literaturi inače, ali i u literaturi na studijama filozofije – uzeto zbirno za sve kurseve i sve godine.

Drugo, i verovatno još važnije od toga – ovaj udžbenik i kurs kojem je on namenjen, zamišljeni su da nam pomognu u čitanju *takvih tekstova*. Ovde radimo na veštinama potrebnim za čitanje filozofske literature date u najčešćoj i najstandardnijoj formi – formi studije, monografije, traktata ili razgranatoj esejskoj formi. Da ne bude dileme, tu spada i većina velikih dela iz istorije filozofije: od *Nikomahove etike* i *Politike*, *Monologiona* i *Proslogiona*, *Tomine Summa Theologiae*, preko *Levijatana*, *Ogleda o ljudskom razumu*, *Kritike čistog uma*, do *Marksovog Kapitala*, *Gadamerove Istine i metode* – da pomenemo samo neke. Povrh toga, takva je praktično i svaka dodatna, akademska i istraživačka literatura koju ćemo čitati kada želimo da dublje razmatramo bezmalo sve filozofske probleme iz istorije filozofije ili savremene filozofije.

Uz to, naš metod za čitanje – koji će biti razvijen u nastavku knjige – može se uspešno primeniti i na sekundarnu literaturu. Iako tipično divergira od naše karakterizacije filozofskog teksta, pre svega zbog izostanka originalne teze (koja bi se u njoj branila), jednostavnije strukture, te i drugačije komunikativne namere, sekundarna literatura tipično nije u nekoj od pisanih formi koje se opiru našem (nameravanom) pristupu. S druge strane, iako strukturno svedenija, zbog kompleksnosti prikazivanih filozofskih tekstova, i ona može biti izazovna za čitanje i zahtevati izvesne čitalačke veštine. Štaviše, problemska, argumentativno organizovana sekundarna literatura tipično zahteva neke od čitalačkih veština potrebne za čitanje primarne literature da bi se adekvatno razumelo i da bi se iz nje čitanjem dobilo puno.

Ipak, da jasno istaknemo to ograničenje, naš pristup nije do kraja adekvatan za tekstove koji imaju neku od pomenutih specifičnih formi. Tu, pored pomenutih filozofskih fragmenata, poema i ispovesti, spadaju i egzegetički tekstovi, opisi mističnog iskustva, filozofski romani, aforistički spisi, spisi sastavljeni od maksima, dela data kroz spisak teza, podteza i objašnjenja, formalno-logički spisi dati kao niz dokaza i drugi. Za takve tekstove je potreban poseban skup veština i prethodnih znanja na kojima se mora raditi zasebno – idealno, upravo na kursevima gde se ta literatura čita.

Međutim, i sa svim ovim ogradama na umu, racionalno je pretpostaviti da će razvijene čitalačke veštine za čitanje one tipičnije literature, ipak, biti od određene, makar posredne, koristi za čitanje i ovakvih spisa. Štaviše, kod mnogih od navedenih atipičnih formi te veštine, iako nedovoljne, i dalje jesu potrebne i veoma važne. Svejedno, iako to sada, na početku studija možda ne izgleda tako, takvi tekstovi daleko su manje zastupljeni tokom studija nego oni koji su potpuno u skladu sa ranije datom karakterizacijom i na koje će udžbenik biti usmeren.

2. ČITANJE I TIPOVI ČITANJA

U dosadašnjem delu knjige puno puta je pomenuto *čitanje*. Uz nje ga su često pominjani izrazi *razumevanje* i *interpretiranje*. Povremeno se, ipak, u malo drugačijem, ali i dalje sličnom kontekstu pominjalo čak i *evaluiranje*. Kada smo raspravljali o primarnoj i sekundarnoj literaturi, pojavila se ideja da je smisao nekih tekstova da nas *informišu*, a drugih da nas *ubede* ili makar ponude razloge da neku tezu ili poziciju prihvatimo. Svi ovi pojmovi stoje u nekom odnosu prema pojmu čitanja i važno je da te odnose rasvetlimo pre nego što nastavimo da se bavimo konkretnijim pitanjima o čitanju. Na kraju, pred nama je udžbenik čitanja filozofskog teksta, možemo se s pravom zapitati – šta se tačno podrazumeva pod čitanjem, da li je to jednoznačna „stvar“ ili imamo više oblika čitanja, da li ćemo se mi baviti svima njima ili samo nekim? Na ova pitanja bi trebalo da makar donekle odgovori ovo poglavlje.

Čitanje u kontekstu filozofije najčešće vezujemo za razumevanje i interpretiranje.²⁶ Smisao čitanja nekog teksta, posmatrano na ovaj način, jeste u tome da se on razume. Međutim, kao ni sam pojam čitanja, tako ni pojam razumevanja ovde ne uzimamo u bukvalnom smislu. Kada govorimo o veštinama čitanja u filozofiji, tu ne mislimo na to da neko naprosto *ume da čita*. Vrlo slično tome, ovde pod razumevanjem ne mislimo na tu osnovnu jezičku sposobnost – koju kao kompetentni govornici srpskog jezika nesumnjivo imamo – da prilikom čitanja teksta ne ostajemo na nivou sintakse, ne vidimo reči i rečenice kao nekakve nizove simbola bez smisla, već razumemo šta one znače.

U svojoj slavnoj knjizi *Granice tumačenja*, gde se problemi čitanja tematizuju sistematično i teorijski, Eko adresira ovaj specifični smisao razumevanja ili tumačenja koji imamo u vidu kada pristupamo kompleksnim delima (Eko, 2001: 29-31). On tu razlikuje *semantičkog* i *kritičkog čitaoca*, odnosno *semantičko* i *kritičko tumačenje* teksta.

Semantičko, ili tumačenje vezano za semiozu, predstavlja rezultat procesa u kome se primalac suočava sa linearnom manifestacijom teksta i ispunjava je značenjem. Kritičko ili semiotičko tumačenje je ono u kome se pokušava objasniti iz kojih strukturnih razloga tekst može da proizvodi ta (ili neka druga, alternativna) semantička tumačenja. (Eko, 2001: 29)

²⁶ Postoje izvesne suptilne razlike između razumevanja, interpretiranja pa i tumačenja, koje su važne za teorijsko razmatranje kako u teoriji književnosti, tako i u određenim delovima filozofije, kao što su: estetika, filozofija umetnosti, pa i hermeneutika, a verovatno u nekom smislu i metodika nastave filozofije. Za nas ovde, za naše praktični fokus, ove razlike nisu presudne i mi možemo ove termine posmatrati kao sinonimne.

U jednom smislu, nalik književnim tekstovima, filozofski tekstovi zahtevaju ovako određenog *kritičkog čitaoca*. U njima moramo da kritički posmatramo pomenute tekstualne strukturne elemente koji nas usmeravaju u našem interpretiranju teksta. Ta kritičnost se sastoji u tome što *pomno* i *svesno* pratimo za interpretaciju ključne elemente teksta, što imamo refleksiju o njima, što i njih same činimo predmetom razmatranja. Nasuprot tome, u semantičkom čitanju, prilikom prolaska kroz tekst *razumevanje* se dešava spontano, kako kaže Eko: *linearno*, nalik onome što imamo u svakodnevnoj komunikaciji. Tako je nemoguće čitati filozofiju. Čitalac filozofskog teksta je kritički čitalac, tu nema dileme.

Ovaj izraz „kritičko“ višeznačan je, te moramo biti oprezni. Važno je primetiti da ponekad (za određeno postupanje prilikom bavljenja tekstem) koristimo izraz „kritičko čitanje“ sa jednim drugačijim, a ipak vrlo određenim značenjem. Tu pod *kritičkim čitanjem* mislimo na preispitivanje, evaluiranje, kritičku analizu. Filozofske tekstove ne čitamo samo da bismo dokučili šta je u njima rečeno, već često uporedo s tim vagajući koliko je to nešto ubedljivo. S jedne strane, može izgledati da je ova kritičnost neki dodatak čitanju, te da ovo i nije *baš* čitanje odnosno oblik čitanja. Ali, s druge strane, takav način rada sa tekstem očekujemo od studenata, i kada čitaju određenu literaturu za vežbe, a zasigurno kada čitaju zarad pisanja završnog ili master rada (ako ne i svakog seminarskog rada na studijama). Čak i ako *razumevanje* prethodni evaluiranju – a ima razloga da mislimo da je to slučaj – i ovaj kritički aspekt je, takođe, izvestan rad sa tekstem, analiza njegovih ključnih mesta (uočenih tokom rada na interpretiranju), te naposljetku neki oblik čitanja.

Pogledajmo malo dublje u pomenute, ali i neke druge, oblike čitanja kako bismo se bliže odredili povodom čitanja na koje ciljamo u ovom udžbeniku.

Čitanje radi informacija i čitanje radi refleksije

Dejvid Konsepsion, autor teksta koji će nama biti posebno važan u ovoj knjizi, nudi instruktivnu podelu između *čitanja radi informacija* i *čitanja radi refleksije* (Concepción, 2004). Čitanje radi refleksije (engl. *enlightenment*) može se nazvati i *čitanje zarad kritičke analize (svojih) stavova*. Ono podrazumeva da smo investirani i veoma uključeni u ono čime se tekst bavi, da su čak naši stavovi za koje je tekst relevantan čitanjem tog teksta stavljani na probu (upor. Concepción, 2004: 359). Tekst nudi neke razloge u prilog svojoj tezi, ako ta teza nije u skladu sa našim znanjima ili stavovima ostaje nam – u nekom savršeno racionalnom i pojednostavljenom slučaju – ili da promenimo taj stav ili da sebi objasnimo gde taj tekst greši, a mi s pravom mislimo drugačije na osnovu svojih razloga. Čitanja radi refleksije svakako u sebe uključuje *razumevanje*, kao noseći element. Prilikom prezentovanja svog modela čita-

nja, Konsepsion kao centralnu fazu ima razumevanje. Tek nakon nje dolazi evaluiranje, koje će zaokružiti dato čitanje u čitanje radi refleksije.

Čitanje radi informacija, s druge strane, ne podrazumeva tako intenzivnu i blisku razmenu sa tekstom. Neke tekstove čitamo da bismo iz njih dobili upravo to – određene informacije, saznanja, koju su ništa manje filozofski relevantna, ali ne moraju biti povezana sa našim uverenjima pa ni prethodnim znanjima. I u ovome ne treba tražiti nešto loše niti posmatrati čitanje radi informacija kao manje filozofsko ili manje vredno.

Vreme za pripremu ispita, vreme za studiranje, pa i sam život, naravno, jesu ograničeni – nemoguće je sve čitati istraživački i s namerom da vodi ličnoj transformaciji. Još važnije, čitanje zarad informacija neophodno je kao oblik izgradnje „reljefa“ i šire slike nekog polja u kojem želimo da dalje istražujemo. Bez takve šire slike, bez svojevrsne „mape terena“, jako je teško dobro razumeti (a kamoli uspešno evaluirati) neke druge tekstove unutar tog polja koje bismo da čitamo zarad refleksije. (Јовановић и Динић, 2025: 45)

Ovo je već bilo ranije pomenuto i to u vezi sa značajem sekundarne literature. I to nije slučajno. Postoji očigledna veza između ove vrste čitanja i tog tipa filozofske literature. Sekundarna literatura tipično i ne daje dovoljno materijala da se sa predstavjenim gledištem uđe u pravu razmenu, iako se ponekad, posebno kada je u pitanju srednjoškolski udžbenik za filozofiju, postavljamo kao da to nije slučaj. Ali to i nije smisao postojanja takve literature. Zato je i razumljivo reći da nju čitamo radi informacija.

Sam Konsepsion ističe još nešto važno: da je na kursevima koji su koncipirani istorijski ili usmereni na velike filozofe dominantan oblik čitanja – čitanje zarad informacija. Ovo sugeriše da kada čitamo neke tekstove iz istorije filozofije to tipično ne činimo zarad refleksije, već je tu najveći čitalački napor usmeren na, kako on sam kaže, pitanje „šta dati filozof misli“ (Concepción, 2004: 359). Iako su razlozi za ovu tvrdnju delom i razumljivi, ovo, ipak, izgleda prestrogo. Deluje da i istorijske tekstove možemo čitati kritički, pa čak i sa namerom da na neki način utiču na naše stavove. Ono što verovatno Konsepsion ima u vidu ovde je vrlo *usko* određenje čitanja zarad refleksije, na prvom mestu, a onda i vrlo specifično određenje istorijski koncipiranog kursa.²⁷

²⁷ Prema Konsepsionu, istorijski koncipiran kurs nudi spisak problema koje povezuje samo to što se njima bavio taj i taj autor, i za njih imamo dat određen ugao gledanja, i određen kontekst, filozofsku tradiciju (Concepción, 2004: 354, 359). Nije lako ili barem nije tipično da jedan specifičan rad – koji je istorijski značajno udaljen od nas i smešten u određeni problemski okvir i tradiciju – uspešno prenesemo u svoju doživljajnu ravan i vidimo kao poziv za preispitivanje sopstvenih stavova. Kurs na kojem pretresamo svoja uverenja nužno je *problemski* jer tu uzimamo više autora koji se bave određenim problemom i čitamo ih sve vreme se baveći pitanjem njihove ubedljivosti i ubedljivosti svojih uverenja, dakle, sa fokusom na svoj kontekst.

Ostali tipovi čitanja

Jednu drugačiju analizu i podelu između tipova čitanja filozofskih tekstova imamo kod Džeja Rozenberga (Jay Rosenberg), autora poznatog uvoda u filozofiju (Rosenberg, 1984). Prema njemu, malo pojednostavljeno, filozofski tekst možemo čitati *zbog zaključaka, zbog argumenata, istorijsko-dijalektički, kritički i kreativno* (Rosenberg, 1984: 94-6). Ne ulazeći previše u detalje, čitanje zbog zaključaka jako je blisko malopre specifikovanom čitanju radi informacija. Štaviše, iz opisa čitanja zbog argumenata stiže se sličan utisak, da bi taj tip čitanja trebalo posmatrati kao još jednu varijantu čitanja zarad informacija. Razlika je, na neki način, u stepenu informisanosti. Kod argumenata nam je stalo i do strukture, do razloga i načina na koji se brane određeni stavovi. Poznavanje i razumevanje nekog filozofa valjda podrazumeva i znanje o tome koji su njegovi argumenti, a ne tek informisanost o spisku njegovih uverenja.

Ta informisanost strukturom važna je i kod narednog Rozenbergovog tipa čitanja, koje očigledno podrazumeva ovu veštinu. U pitanju je *kritičko čitanje*. Ovde argumenti, ipak, igraju malo drugačiju ulogu. Oni „ovde daju osnovu, omogućavaju da se sa tekstom *uđe u razmenu i evaluaciju*“, tj. u kritičkom čitanju njih „ne uzimamo kao informacije, već smo spremni da *pratimo argumentativni sled*, da se ili sporimo sa njihovim premisama ili prihvatimo njihove zaključke“ (Јовановић и Динић, 2025: 46).

Očigledna je bliskost kritičkog čitanja sa čitanjem zarad refleksije. Opet, postoji i jedna upadljiva razlika: kritičko čitanje je ipak manje obavezujuće i manje strogo, budući da prema Rozenbergovom određenju ono nije tako *lično* i ne podrazumeva direktnu *uključenost sopstvenih stavova*. Ono nesumnjivo „prebacuje“ čitanje radi informacija, ali ipak ne „dobacuje“ do čitanja radi refleksije. Čitamo kritički, ne samo da bismo videli šta se tvrdi, već želimo da preispitamo ubedljivost tih pozicija, ali, ipak, ne i sa namerom revidiranja nekih svojih uverenja, koje možda povodom datih pitanja i nemamo.

Ako pak filozofa čitamo kritički i evaluiramo, ali u kontekstu njegove epohe, njegovih savremenika, prethodnih ili narednih pozicija – tada ga čitamo *istorijsko-dijalektički*. Upravo to rade dobri istoričari filozofije i istoričari ideja. Takvo čitanje zahteva zaista puno *istorijskofilozofskog* znanja. Ako bismo da na taj način kritički razmotrimo, na primer, određene Volterove destičke stavove, trebalo bi da uzmemo u obzir: slavni zemljotres u Lisabonu kao veoma važnu istorijsku činjenicu koja je imala značajne društvene posledice, situaciju u crkvi, stanje prirodne nauke u tom trenutku, njegove prepiske i polemike sa savremenicima, način na koji je odgovarao kritičarima, ubedljivost i recepciju tih kritičarskih pozicija i tako dalje. Na taj način bismo ubedljivost ili opravdanost njegovih stavova razmatrali kritički, ali ne primenjujući kritički aparat filozofije kao takve, i svakako ne stavljajući Voltera u svoj kontekst i mereći ga sa svojim uverenjima.

Kao poslednji tip, kod Rozenberga imamo *kreativno čitanje*. Ovaj tip efektno je sumiran u već više puta citiranom tekstu koji relativno detaljno analizira sve pominjane vrste čitanja:

Kroz tekst možemo proći bez namere da ga interpretiramo ili razumemo kao celinu, pa možda čak i bez namere da se bavimo njegovim problemima ili temama. Ishod našeg čitanja može biti samo to da smo u tekstu našli zanimljiv manevar, rešenje ili karakterizaciju, pojam, pitanje, citat, spor, distinkciju ili bilo šta nalik tome – a što je za nas bilo inspirativno i motivisalo nas da sami nastavimo da razmišljamo o tome u svetlu nekih naših pitanja ili problema. Kao što Rozenberg sugerise, ovo je više čitanje zbog *naših* nego zbog *autorovih* problema i misli. (Јовановић и Динић, 2025: 46)

I zaista, nekim delima ćemo tokom svojih studija, a nadajmo se i kasnije, prići bez namere da se njima bavimo studiozno, pa čak i bez namere da ih do kraja razumemo. Ipak, i to čitanje može biti značajno i plodno. Može nam čak dati ideju ili rešenje za nešto drugo što uopšte nije deo tog teksta, otvoriti oči ili sugerisati ugao gledanja na neki drugi potpuno nevezani problem. Kroz kreativno čitanje širi se naš filozofski registar pojmova, ideja, slika, hipoteza, i to tipično više zbog asocijacija ili možda čak našeg „učitavanja“ nego kao plod studioznog pristupa analizi tog teksta.²⁸

Čitanje u ovoj knjizi

Model za čitanje filozofske literature koji učimo zasigurno zahteva *kritičkog čitaoca*, u onom ranije specifikovanom, Ekovom smislu. Naše čitanje zahteva *svesno* bavljenje interpretiranjem, uz pažnju usmerenu na *strukturne elemente* teksta i stalno *preispitivanje* da li smo *na pravom putu* te gde taj put vodi i kako prolazi kroz ostatak teksta.

Ali naše čitanje treba da bude kritičko i u onom drugom smislu koji podrazumeva da je ono što mi očekujemo od njega ne tek razumevanje teksta već i izvestan evaluativni, normativni momenat. To podrazumeva da smo tekst čitali ne samo zarad njegovih zaključaka već sa zaista dubljim razumevanjem njegove strukture i argumentacije. Tek tada tekst zaista razumemo i tek na osnovu toga možemo napraviti iskorak u ovom normativnom smeru. Kao što smo videli, Rozenbergovo kritičko čitanje u sebe inkorporira čitanje zarad argumenata tako da i ovde to dvoje ide zajedno.

Budući da je u središtu ovog udžbenika Konsepsionov model čitanja filozofske literature bilo bi očekivano da, kao i u tom modelu, i ovde čitanje

²⁸ Kreativno čitanje filozofskih tekstova može biti i put ka inspiraciji, pa čak i umetničkom stvaranju. Brojni su primeri kako su upravo filozofski tekstovi inspirisali umetnike i bili povod za poznate slike, filmove, muziku. Jedan zanimljiv, a relativno nov primer je pesma „What Mary Didn't Know“ grupe Dorian Electra & The Electrodes (BlankTV, 2015), koja je inspirisana slavnim istoimenim tekstom iz filozofije duha (Jackson, 1986).

radi refleksije bude podrazumevani način čitanja. I to je zaista u izvesnoj meri slučaj, i to u onoj meri u kojoj se čitanje radi refleksije preklapa sa čitanjem zarad argumenata i kritičkim čitanjem. To preklapanje nije malo. Zapravo, jedina upadljiva razlika jeste u vezanosti refleksije za poziciju čitaoca, za njegove sopstvene stavove.

Taj momenat je u Konsepsionovom modelu verovatno prenatlažen. S jedne strane, bilo bi zaista razočaravajuće da ništa tokom studija filozofije ne utiče na naše stavove i da ništa ne čitamo sa namerom da preispitamo neka sopstvena uverenja. Za svakog od nas zasigurno postoje brojni filozofski problemi povodom kojih se osećamo investirano i lično zainteresovano i tekstove koji se bave takvim problemima ćemo, verovatno, hteti ili ne, čitati sa refleksijom i preispitujući i tekst i sebe. S druge strane, očekivati da ćemo svaki tekst ili većinu tekstova koje tokom studija treba da pažljivo pročitamo i evaluiramo čitati na taj način naprosto nije realno. Mi ćemo kroz takvo čitanje najčešće zaista graditi izvesno *znanje*, formirati izvesna *teorijska uverenja* koja ćemo kroz nove tekstove i dodatnu evaluaciju učiniti promišljenijim i ubedljivijim ili makar svoju dilemu činiti informisanijom i bogatijom. Ali sve ovo, u najvećem broju slučajeva, biće u *kognitivnoj*, a ne *konativnoj* (voljnoj, emotivnoj) ravni i neće biti nešto što možemo nazvati „ličnim razvojem i napretkom“ s kojim su povezani i „bolovima prilikom razvoja“ – kao što to Konsepsion naglašava (Concepción, 2004: 359).

Pomenuto je u prethodnom modelu da je model koji učimo primenljiv i na sekundarnu literaturu. Ovde je već sugerisano da nju obično čitamo radi informacija. Iako je model podešen suštinski za kritičko čitanje, on može biti usmeren na sekundarnu literaturu, sa ciljem da se iz nje dobije što više, da informacije budu strukturno bogate i korektne. U tome nema ničeg spornog.

Ponekad, ipak, sekundarnu literaturu ne čitamo da bismo se inicijalno informisali o nekom problemu. Kada, na primer, već i sami vladamo datim problemom ili tekstom, koji predstavlja ili sumira data sekundarna literatura, mi nju možemo čitati s namerom da je preispitamo, da procenimo u kojoj meri je njen prikaz veran i opravdan. Tada nju čitamo kritički, a to čitanje će po gotovo svim karakteristikama biti nalik čitanju bilo kog primarnog teksta. Štaviše, u takvoj situaciji morali bismo da uporedo analiziramo i dati primarni tekst, kako bi naša intepretativna analiza i sporenje sa tom literaturom bilo moguće.

U svakom slučaju, ovim je oslikan tip čitanja na koje cilja ovaj udžbenik. To je kritičko, refleksivno čitanje, obazrivo povodom argumentativne strukture teksta i samog procesa interpretiranja. Iako ćemo se u knjizi kratko baviti i fazom evaluiranja, koja je deo ovog kritičkog čitanja, fokus će nesumnjivo biti na momentu razumevanja, odnosno interpretiranja teksta.

3. DELOVI I STRUKTURA FILOZOFSKOG TEKSTA

Filozofski tekst nikada nije dat kao neki solidni, kontinuirani blok teksta, kao jedan komad pisanog diskursa u kojem se od početka do kraja nižu rečenice. Bilo da se radi o kraćem ili dužem tekstu, ili pak o knjizi, filozofska literatura je uvek formatirana na neki način i izdvojena na podceline. Te podceline, tako neutralno nazvane, i same mogu biti podeljene na manje celine, tj. imati delove *nižeg* nivoa. Tako možemo imati tekst koji ima nekoliko poglavlja, od kojih svako ima određene odeljke. Neka veća i kompleksnija dela mogu biti prvo podeljena u tomove ili knjige – kako se ponekad ti delovi najvišeg nivoa nazivaju. Zbog potrebe za više nivoa organizacije, često imamo i „deo“ i to kao jedan od viših nivoa u organizaciji teksta.

U pitanju je tehnička stvar, ali verovatno je dobro i na nju se osvrnuti ovde: nema nekog širokog konsenzusa u literaturi povodom terminologije za tekstualnu organizaciju. Kroz istoriju su se ti načini podele, pa i imenovanja, značajno menjali. Kod obimnijih dela, koja imaju veliki broj nivoa podele, možda najčešće imamo sledeće: *tom, knjiga, deo, poglavlje, odeljak*, dato u nizu od većih ka manjim celinama teksta. Može se desiti da je bliža lokacija nekog važnog mesta na koje želimo da referišemo u nekom obimnom delu iz istorije filozofije: II tom, I knjiga, 3. deo, poglavlje 7, odeljak treći.

Ono što je bilo rečeno za čitav filozofski tekst sada može biti rečeno i za najmanju do sada pomenutu jedinicu teksta. Naime, ni odeljak teksta gotovo nikada nije dat iz komada, već je i on podeljen na manje celine. Te još manje celine su *pasusi*. Njih ponekad zovemo i paragrafi. U pitanju je izdvojeni deo teksta, tipično sastavljen od najmanje par, ali po pravilu i više rečenica.

Svaki ovaj pomenuti deo – tom, knjiga, deo, poglavlje, odeljak, pasus – istovremeno je i izvesna *celina*. Naravno, u jednom jačem smislu je sam tekst celina, ali je očigledno da i ove manje jedinice imaju nešto što ih povezuje, što ih drži zajedno. Svaki čitalac će – zahvaljujući oznakama u tekstu i oblikovanju teksta – lako prepoznati gde počinju i gde se završavaju te podceline. Ali pitanje koje ima daleko manje očigledan odgovor jeste – šta daje jedinstvo tim manjim celinama, zašto su to zasebne i tako zaokružene celine?

Odeljci, poglavlja, a ponekad i veće celine kao što su delovi i knjige, mogu imati naslove koji deluju kao da jasno odgovaraju na ovo pitanje. Ti naslovi često vrlo transparentno izveštavaju o temi datog segmenta teksta. Možemo, dakle, zaključiti da jedinstvo datim podcelinama daje *tema*, ono *o čemu je reč* u tom delu.

Pasusi, s druge strane, nemaju naslove. Njih prepoznavamo kao izdvojene zahvaljujući formatiranju teksta.²⁹ Svejedno, prateći rezon dat iznad može-

²⁹ Prva rečenica novog pasusa započeta je u novom redu u odnosu na prethodni pasus. Zbog preglednosti i lakšeg uočavanja formatiranje često uključuje i to da je taj prvi red „uvučen“ u

mo ponuditi isti odgovor – njima jedinstvo daje (i celinom ih čini) određena tema.

U ovome se krije jedna tipična i *velika greška* početnika u filozofiji – da se smisao delova filozofskog teksta posmatra pre svega iz ovog, sadržinskog ugla prema kojem ono što daje jedinstvo svakom takvom delu jeste njegova određena podtema, te da je on deo teksta jer obrađuje određeni segment teme čitavog teksta. Takva, u velikoj meri linearna i prikazna struktura, tipična je, očekivano, za udžbeničku i sekundarnu literaturu.³⁰ U Koplstonovoj *Istoriji filozofije*, u svakom od *tomova* posvećenom određenoj epohi istorije filozofije, svaki *deo* je celina upućena na prikaz filozofije određenog filozofa ili filozofske škole – čije ime je u naslovu tog dela. U okviru tog dela, poglavlja pokrivaju različite podteme: pojedinačne pravce u datoj školi ili delove filozofskog sistema datog filozofa (etika, metafizika, teorija saznanja...), a u svakom od poglavlja imamo odeljke koji obrađuju jedan segment te veće teme. Ovo nam lako, na samom početku studija, može stvoriti jak utisak da je upravo ovakva, jednostavna, linearna naracija *tipična* za filozofski tekst, čak i kada je u pitanju primarni filozofski rad, usmeren na određenu originalnu tezu.

Ipak, nasuprot tome, za čitaoca filozofskog teksta je veoma važno da primeti da filozof po pravilu *ne menja temu* od pasusa do pasusa, isto tako kao što ne menja temu od poglavlja do poglavlja, u najvećem broju originalnih filozofskih tekstova. Delovi filozofskog teksta nisu isečeni parčići neke veće slike, koju samo treba mehanički spojiti. Ne, ti delovi su pre složeni potezi, etape, koraci neophodni u autorovom projektu da uspe u svojoj komunikativnoj nameri – da izloži i brani određenu tezu. Drugim rečima, delovi filozofskog teksta nisu tu zato što autor „menja temu“, već zato što u svakom od njih *nešto određeno radi*. Razumevanje te funkcionalne dimenzije manjih tekstualnih celina predstavlja jedan od ključnih preduslova za uspešno čitanje filozofske literature.

Pasus kao osnovna jedinica analize

Iako postoji prostor za teorijsku raspravu o tome šta je osnovna jedinica prilikom interpretiranja filozofskog teksta – jesi li to pasusi, sklopovi rečenica, rečenice ili možda čak neki delovi rečenica – u analizi razvijenoj u

odnosu na standardnu marginu teksta, te da između pasusa imamo i naglašen razmak. Nekada, posebno u starijim i klasičnim tekstovima, pasusi su numerisani. To po pravilu nije delo samih klasičnih autora, već odluka priređivača/izdavača, a radi lakšeg referisanja i eventualnog upoređivanja sa originalom.

³⁰ Ona takođe odgovara strukturi bajki i priča – koje smo još ranije imali priliku da čitamo te da se na takvu strukturu naviknemo – u kojoj delovi teksta pokrivaju odgovarajuće segmente priče, najčešće vremenskim redom opisujući događaje od kojih je priča sastavljena i tako napredujući ka njenom kraju.

ovoj knjizi, tj. u našem modelu će to biti pasus. Dakle, možemo ovde u svoje praktične svrhe – parafrazirajući slavnu školsku definiciju ćelije – odrediti pasus kao *osnovnu jedinicu građe i funkcije* filozofskih tekstova. Malo manje pretenciozno i verovatno podesnije bi bilo reći da ćemo pasus u nastavku po-smatrati kao osnovnu jedinicu organizacije teksta.

Ova prva *biologistička* definicija, iako zaista na neki način pretenciozna, vrlo je efektivna budući da eksplicitno pominje *građu* i *funkciju*, koje vrlo lako možemo povezati sa dvema važnim osobinama pasusa, koje smo već dodir-nuli. I zaista, analogija između ćelije i pasusa, te organizma i teksta, deluje ne tek relevantno, nego na neki način i plodno. To nas ovde i podseća da poja-snimo ranije date kritičke opaske usmerene na značaj funkcionalnog aspekta pasusa.

Pasus nesumnjivo ima svoj gradivni značaj. On donosi u tekst izvesni materijal, neku građu, pritom i sam imajući sadržinsko jedinstvo, grupišući rečenice koje su tematski povezane, koje govore o „istoj stvari“ i pokrivaju jedan deo teme čitavog rada. U primarnom filozofskom tekstu (ali i komplek-snijoj sekundarnoj literaturi), međutim, to jedinstvo je često ili gotovo uvek sekundarno u odnosu na funkcionalno jedinstvo pasusa, kao i funkcionalni značaj pasusa za širi tekst. Veliki deo problema sa čitanjem filozofske litera-ture povezan je upravo sa jednom nenamernom redukcijom prilikom njegove analize, koja potpuno eliminiše ove funkcionalne aspekte.

I zaista, u skladu sa pomenutom analogijom, tekst možemo posmatrati nalik organizmu. Lako je uočiti da organizam čine izvesni delovi, da je izgra-đen od manjih celina, pa čak i otići (za šta nam, naravno, više nije dovoljan pogled golim okom) do njegovih u jednom smislu najmanjih delova – ćelija, od kojih je on ultimativno sastavljen. Ali prepoznati njegove delove kao *organe* (tkiva ili sisteme organa), tj. prepoznati da su to određene jedinice koje imaju određenu funkciju – zahteva razumevanje da je sam organizam jedan *složeni sistem*, koji *funkcioniše* i koji je *više od zbira svojih delova*. Organizam nije konglomerat velikog broja ćelija, koje su, eto, prostorno grupisane u komade mesa i tako spojene da čine čitavo telo.

Sve ovo prenosi se na tekst. On nije prost zbir svojih delova. Njegovi delovi nisu prosti zbir pasusa, spojenih tako da tematski popune i pokriju telo datog teksta. Ne, svaka ta organizaciona jedinica ima određenu funkciju unutar svoje više jedinice, i posredno ili neposredno, doprinosi da rad kao celina bude sistem, da „funkcioniše“.³¹

Funkcija se, ipak, teže uočava od građe. Verovatno je to, zajedno sa ranijim čitalačkim navikama koje nekritički prenosimo na čitanje filozofije,

³¹ U načinu na koji mi gledamo na tekst, budući da je pasus ta osnovna organizaciona jedinica, analogija zahteva da je on zaslužan za „metabolizam“ čitavog teksta. Čak se i taj deo analogije može preneti relativno uspešno – da, nalik ćeliji, pasus je mesto gde se dešava osnovna proizvodnja smisla (umesto energije) koji se kasnije usmerava na funkcionisanje složenijih celina i na kraju čitavog teksta.

uzrok brojnih problema prilikom čitanja filozofije. Fokus na građu teksta, na sadržinske aspekte njegovih delova, garantovaće da u tekstu vidimo niz tema, nekako mehanički spojenih, koje se odlukom autora arbitrarno drže zajedno. Štaviše, zbog toga što ne vidimo funkcionalne aspekte tog teksta, delovaće nam da se autor ponavlja jer se dugo, u više pasusa, drži iste teme ili se često vraća na istu temu. Delovaće nam da se u tom stalnom vraćanju autor, takođe, često predomišlja, da protivureči sam sebi. Sve ovo su simptomi da je naš fokus prilikom čitanja filozofije na pogrešnom mestu.

Neke od ovih uvida možda je lakše napraviti na nekom konkretnom primeru. U radu *Filozofski argumenti* (Ryle, 1980), u okviru poglavlja „Problem“, Rajl (Gilbert Ryle) piše sledeće:

Filosofi su u poslednje vreme poklonili dosta pažnje prirodi, ciljevima i metodi svog sopstvenog istraživanja. Ovo je interesovanje delimično bilo posledica izvesne profesionalne hipohondrije, [...]

Namera mi je da prikazem logičku strukturu tipa argumenata svojstvenih filozofskom mišljenju, bez obzira da li su ovi argumenti upotrebljeni polemički, u kontroverzama između filozofa, ili [...]

Filozofski argumenti nisu indukcije. Zaključci i premise indukcija mogu se dovesti u sumnju ili poricati bez apsurdna. Činjenice konstatovane na osnovu posmatranja i verovatne hipoteze u filozofiji nemaju veću ilustrativnu moć od [...]

S druge strane, filozofski argumenti nisu ni dokazi euklidovskog tipa, naime dedukcije teorema iz aksioma ili postulata: filozofija nema aksioma i [...]

Model argumenta koji je svojstven filozofiji jeste *reductio ad absurdum*. Ovaj argument se odvija tako što se [...]

Može nam koristiti ako odmah napravimo razliku između jakog *reductio ad absurdum* i slabog *reductio*. Ovaj drugi oblik upotrebljava se [...]

Da bi se dokazalo da argumenti ovog tipa pripadaju filozofiji, dovoljno je pomenuti da bi filozof koji ima drugačije mišljenje, trebalo da pokuša da ovu ili onu filozofsku tvrdnju obori tako što će pokazati protivrečnost koja se u njoj skriva. [...]

Na prvi pogled izgledaće da argumenti tipa *reductio ad absurdum* mogu imati samo razorno dejstvo. Oni mogu da dejstvuju [...] . (Ryle, 1980: 64-6)

Možemo prvo sa sadržinskim fokusom pokušati da damo relativno sažet izveštaj čitavog ovog citiranog poglavlja.³² Autor se prvo bavi pitanjem zašto se filozofi sada u toj meri bave metodološkim pitanjima da bi onda, u narednom pasusu, počeo da govori o logičkoj strukturi filozofskih argume-

³² Poglavlje je citirano bez čitavih pasusa, što je na nekim mestima ostavilo zaista malo teksta. Ipak, čak i tako ovaj citat može dati dovoljno materijala za provizornu analizu kakva nam treba zarad određenih uvida.

nata. Rajl zatim kaže da filozofski argumenti nisu ni indukcije ni dedukcije kakve imamo u euklidovskim dokazima, uz izvesne komentare o verovatnoći i aksiomama i teoremama za koje on kaže da nisu svojstvene filozofiji. Posle toga u tekstu se pominje argument forme *reductio ad absurdum*, da bi se onda pomenuo i jaki i slabi *reductio*, te pokazala njihova razlika i različita primena. U nastavku teksta autor otvara problem kako dokazujemo da ovi argumenti jesu filozofski, da bi se potom još jednom vratio na temu *reductio* argumenata i pitanja da li su oni samo negativni metod.

Da ne bude dileme, sažetost i ne prevelika informativnost ovog kratkog opisa nisu njegove mane, već su posledica ograničenog prostora i načina na koji nam je citat dat. Za našu analizu sada je važno da se fokusiramo na njegov odnos prema citiranom tekstu. Sa tim na umu, potrebno je da uračunamo da je u pitanju skica, ilustracija pre nego li pravi prikaz. Ako i pored toga ovaj sažetak deluje neprihvatljivo, pogrešno ili čak kao *parodija* – odlično, na pravom smo putu da osvestimo da je ovde izostavljeno nešto za filozofiju (i za smisleno čitanje njene literature) jako važno.

Ako vam u ovom trenutku sažetak deluje makar iole korektno, i to je na neki način dobro. Nastavak ovog našeg poglavlja, pa i dobar deo čitave knjige, napisan je kako bismo adresirali i potencijalno ispravili probleme povezane sa ovakvim gledanjem na tekst. Ovakav sažetak zapravo je tipičan rezultat čitanja filozofije kakvo srećemo kod studenata koji tek počinju da se bave filozofijom.³³

Zapitajmo se nekoliko važnih pitanja u vezi sa ovim isečkom teksta i probajmo da iskoristimo one beleške da na njih odgovorimo. Šta je glavna tvrdnja ovog poglavlja? Kako je autor brani? Zašto je u centru pažnje *reductio*? Šta autor tvrdi u vezi sa njim? Kakve veze sa tim imaju indukcija i dedukcija? Zašto se pominju? Zašto autor u prvom pasusu pominje filozofe i čime se oni bave kada posle ne navodi nikog od njih i ne pominje više tu temu?

Sva ova pitanja su važna i nisu nikakav prozor u dubinu smisla ovog poglavlja, već vrlo osnovna pitanja o onome što se u njemu dešava. Ako je naš malopredloženi sažetak potpuno neinformativan povodom njih, to svedoči da je on suštinski neadekvatan.

Pogledajmo sada zarad kontrasta jedan pokušaj da u citiranom tekstu vidimo i funkcionalni aspekt i kratak prikaz prilagodimo tome. Prvi citirani pasus je *uvodnog* tipa. On je jedna *opšta konstatacija*³⁴ kojom nas autor

³³ Čitalac koji tekst vidi makar načelno u skladu sa datim sažetkom, za početak bi se jako razočarao kada bi u nastavku teksta uočio još mnogo vraćanja na iste date teme. Zapravo, značajan deo čitavog teksta vrti se oko teme *reductio*-a, a komentari dati povodom njega u ovom ključu nam mogu delovati kao samo dodatno „nabacivanje“ i dodavanje informacija. I već to bi trebalo da nam sugeriše da ovde nešto nedostaje.

³⁴ Primitite da nisu sve tvrdnje u filozofskom tekstu date sa istom polemičkom namerom. Mnogo je načina na koji to vidimo. Neki zahtevaju više čitalačkog iskustva, a neki su vrlo očigledni i početniku. Za početak, autor neće u nastavku nuditi razloge u prilog ovome, što

približava temi ovog poglavlja, što deluje da se tiče filozofske metodologije. Nakon toga, autor *najavljuje* čime će se baviti – filozofskom argumentacijom (što jeste deo filozofske metodologije), da bi u naredna dva pasusa već krenuo u *analizu* toga kakvi su filozofski argumenti. U prvom od dva imamo autorsku *tvrdnju* da oni nisu induktivni i u nastavku *razloge* u prilog ovoj tezi. Slično tome, u narednom imamo tvrdnju (i razloge u prilog njoj) da filozofski argumenti nisu ni nalik euklidovskim dokazima. Šta su onda? Na to autor odgovara u narednom pasusu gde daje *tvrdnju* da je tipičan filozofski argument *reductio ad absurdum*. Uz *određenje* ovog očigledno važnog pojma za rad, u tom pasusu imamo još *specifičniju najavu* šta autor namerava da radi u nastavku. Nakon toga, autor nudi važnu *distinkciju*. Rajl u narednom kratkom pasusu sugerije *razloge* kako, odnosno, zašto ovo treba smatrati filozofskim argumentom. U poslednjem pasusu prisutno je izvesno *objašnjenje* ili otklanjanje potencijalne zabune u vezi sa prirodom ovog tipa argumenta koji autor nudi kao paradigmatičan primer filozofske argumentacije.

Prođimo sada kroz interpretativna pitanja data ranije. Nema dileme da smo ovakvim čitanjem, a delom i ovakvim sažetkom – mada je ovo više bilo izveštavanje o strukturi nego pravi prikaz ili sažetak kakav se od studenata očekuje – u daleko boljoj poziciji da razumemo centralna pitanja u vezi sa smislom ovog odeljka. Sada je daleko jasnije šta se tvrdi ovim isečkom, na kojim mestima se to brani, šta se dešava u svakom od poglavlja, čemu ona služe i šta bismo izgubili ako neka od njih sklonimo. U tome nam pomaže *fokus na funkcije* datih pasusa, fokus na njihove uloge. Takvim pristupom naglašavali smo šta je *posao* koji je urađen u svakom od pasusa, te da je to npr. suštinski konstatacija, najava, tvrdnja, nuđenje razloga, distinkcija, određenje, preciziranje, objašnjenje. Ne zanemarujući to koji sadržaj je bio uvučen u ove funkcije, jasno je da su one, ipak, bile ključne u davanju relevantnih odgovora na zadata interpretativna pitanja.

Ovo što važi za pasuse važi i za odeljke i poglavlja, pa i veće celine. Čitavi tekstovi, delovi knjiga i tako dalje isto tako nisu *prost spoj* poglavlja, odeljaka i drugih manjih celina koje sadrže, već *organska sinteza*, koja nam daje *funkcionalni sistem*, u kojem su ovi manji delovi uvezani različitim funkcijama i odnosima kako bi uradili nešto zajedno i to upravo ono što je komunikativna namera tog teksta čiji su deo. Ipak, nije lako pokazati da je i čitav tekst organska celina jer bismo morali da citiramo i analiziramo čitav tekst (ili knjigu) i na tom makro nivou pokažemo te ne baš očigledne fine veze između pasusa, poglavlja, delova, koji omogućavaju to.

Vratimo se, ipak, na pasuse, našu osnovnu jedinicu organizacije teksta. Gore su sugerisane izvesne *funkcije*, odnosno *uloge* pasusa, a potom je insi-

sugerije da je to nešto što na neki način vidi kao nesporno. Takođe, ton kojim je to napisano, dato kao informacija, kao nekontroverzna tvrdnja, ne kao jak autorski stav, takođe, daje povod da to posmatramo na ovaj način. Ovo je usputno zapažanje, ne deo sistematične analize koju gradimo.

stirano na njihovom *značaju* za razumevanje teksta. Ta poenta je toliko važna da ne možemo preterati u njenom podvlačenju i naglašavanju. Razumevanje strukture teksta, shvaćene kao mreže funkcionalnih odnosa između njegovih delova, centralno je za čitalačke veštine. Ono omogućava čitaocu da se u tekstu ne kreće stihijski, već vođen određenim pretpostavkama o tome šta u kom delu teksta može očekivati, te na koji način izloženi sadržaj učestvuje u izgradnji smisla čitavog teksta. Upravo u tom smislu, rad na prepoznavanju funkcija i uloga pasusa predstavlja temelj daljih čitalačkih veština koje će biti razmatrane u nastavku ove knjige. Bez tog temelja, čitanje filozofije lako se svodi na prikupljanje informacija ili prepričavanje sadržaja, dok ono što je suštinsko za filozofsku literaturu – argumentacija, odbrana teze, kritička analiza ubedljivosti jedne pozicije, značaj za naše stavove ili uopšte za pitanje adekvatne pozicije povodom datog pitanja – ostaje u drugom planu.

U našem prvom narednom koraku, postavlja se pitanje – *koje su sve funkcije moguće*, šta sve pasus može da radi, koji posao u njemu može biti izveden iz perspektive odeljka, poglavlja ili čitavog rada? Upravo tim pitanjem se bavimo u nastavku. Nakon toga, možemo se okrenuti i konkretnim pitanjima u vezi sa prepoznavanjem tih funkcija – što je kompleksno i višeslojno pitanje.

Funkcije pasusa

Jednu usputnu poddelu tipova pasusa možemo naći u Harlijevom udžbeniku logike (Харли, 2012). U nameri da pomogne čitaocima svoje knjige da prepoznaju zaključivanja (argumente) u nekom tekstu, Harli nastoji da u izvesnoj meri objasni raznovrsnost onoga čemu pasus, odnosno tekstualni odeljak može biti namenjen. Upravo vođen time, on nudi izvesnu listu vrsta pasusa, koja pored onih koji služe kao argumenti, nudi i: *proste neinferencijalne pasuse, ekspozicije, ilustracije i objašnjenja* (Харли, 2012: 16).

Pod neinferencijalnim pasusima Harli, između ostalog, podrazumeva *upozorenja, savete, iskaze verovanja ili mišljenja*, te *izveštaje* odnosno opise (Харли, 2012: 17). Dve su važne stvari koje moramo imati u vidu prateći Harlijevu poddelu. Prvo, on ima u vidu vrlo široku potencijalnu literaturu, koja nije nužno samo filozofska ili tipično filozofska. Drugo, on sve ove vrste i podvrste određuje pre svega akcentujući njihovu razliku u odnosu na pasuse koji sadrže zaključivanja, odnosno argumente. On čak sve ove preostale vrste pasusa u samoj knjizi i naziva *nezaključivanjima*. Bez obzira na to, ova podela je korisna i može nam pomoći da počnemo da razumevamo raznovrsnost s kojom se suočavamo u pogledu potencijalnih uloga pasusa u tekstu.

Još jednu važnu stvar moramo razjasniti. Nisu svi do sada pomenuti tipovi pasusa podjednako česti u filozofskim tekstovima koje ćemo čitati. Zasiurno već možete da prepoznate pasus koji je suštinski usmeren na davanje saveta ili upozorenje, ali takav pasus ćemo relativno retko nalaziti u filozof-

skim tekstovima. Takve pasuse, ipak, možemo očekivati u nekim vrlo ekspresivnim tekstovima, koji na osnovu svoje analize zabrinuto komentarišu budućnost, kakvi su npr. Ničeovi, ili onim koji se eksplicitno bave nečim praktičnim, kao poznati Šopenhauerov spis o raspravljanju (Šopenhauer, 2007). Opet, i udžbenik koji upravo čitate imao je i imaće takve pasuse, budući da je i pred nama jedan praktičan cilj.

Neko bi možda očekivao da je najčešći tip filozofskih pasusa zapravo argument. Ali to baš nije tako. Sa retkim izuzecima – koji su netipična filozofska građa, u kojoj je čitav sadržaj iznesen na „geometrijski način“, te predstavlja nizove dokaza, odnosno argumenata – filozofska literatura ne izgleda tako što je popunjena argumentima. Ovo nikako ne znači da filozofska literatura nije argumentativna. Ona to u najvećoj meri jeste, međutim, njena argumentativnost se ne manifestuje brojnošću argumenata i dominacijom te funkcije među pasusima filozofskog teksta. Kao što to dobro primećuje Prajor (Jim Pryor) u svojim uputstvima za pisanje filozofskih radova, tipični filozofski tekstovi su skromni, oni tvrde malo, a to dobro brane (upor. Pryor, 2012). Da bi to postigli, oni često imaju jedan centralni argument, i da stvar bude još manje ubedljiva onima koji su novi u filozofiji, ne nužno dat eksplicitno, formulisan na jednom mestu u jednom pasusu. Štaviše, često imamo sporenje među interpretatorima povodom toga koji je najbolji način da se eksplicitno formuliše neki narativno dat argument nekog filozofa.³⁵

Ali bio dat eksplicitno ili ne, taj glavni, centralni argument je jedan. Zarad njegove odbrane, autor može ponuditi razloge u prilog nekih spornih premisa na kojima on počiva i to može biti vrlo blisko argumentu, takođe. Ali čak ni sa njima, rad neće sadržati veliki broj pasusa koji naprosto nude argumente. Glavna teza se može braniti objašnjenjem, navođenjem tuđeg mišljenja, važnom distinkcijom, osporavanjem potencijalnog prigovora, opisom i analizom...

Pomenuti su, kao vrste prostih neinferencijalnih pasusa, iskazi verovanja i mišljenja i izveštaji. Iako možda ne „zvuče“ previše filozofski, ovi tipovi pasusa važni su za filozofske tekstove. Značajan deo filozofske literature ima nešto da nam kaže o nekom događaju ili temi. To ne mora biti nešto centralno u tom tekstu. Može biti nešto u društvu što otvara neki zanimljiv filozofski problem ili nešto iz nauke, što je odličan povod za dublju filozofsku analizu. Isto tako, autor će nekad izneti sopstveno mišljenje i stav povodom kojeg neće ulaziti u dublju polemiku, bilo zato što veruje da postoji konsenzus povodom tog pitanja ili naprosto zato što je to njegova pretpostavka koju u tom radu neće preispitivati.

³⁵ Ovo je poseban problem kod nekih važnih, uticajnih tekstova, gde su i nijanse važne u svetlu već ogromne literature koja polemíše sa njima. Dobar primer je Anselmov *Proslogion* u kojem on iznosi svoj ontološki dokaz, povodom kojeg postoji ogromna rasprava kroz istoriju filozofije pa sve do danas. U Stanfordskoj filozofskoj enciklopediji imamo jako dug članak koji nudi sijaset formulacija ovog i drugih ontoloških argumenata, uz kritičku analizu adekvatnosti tih formulacija samom tekstu, ali i njihove ubedljivosti (upor. Oppy et al., 2025).

Pored neinferencijalnih, imali smo i druge tipove pasusa date iznad. Jedan važan je *ekspozitorni*. O njemu Harli kaže sledeće:

Ekspozitorni odlomak je vrsta govora koji počinje tematskom rečenicom, za kojom sledi jedna ili više rečenica koje razvijaju tematsku rečenicu. Ako nije cilj da se tematska rečenica dokaže već samo to da se ona proširi ili razradi, onda tu nema zaključivanja. (Харли, 2012: 18).

Ova vrsta pasusa, tj. pasus kojem je u tekstu pripala ova funkcija, i sam je prilično strukturiran, što ga i razlikuje u ovoj podeli od neinferencijalnih pasusa, posebno od opisnih pasusa, kojima je blizak. Može biti blizak i argumentima, s tim što treba uočiti da je u njemu ton tipično prikazni, što ga čini daleko češćim tipom u sekundarnoj literaturi, iako ga naravno možemo očekivati i u prikaznim delovima primarne.

Filozofi često posežu za *primerima* ili *ilustracijama*. U filozofskom tekstu neki pasusi mogu poneti i tu funkciju da nešto raspravljano apstraktno u prethodnim pasusima sada daju ilustrovano, praktično, na konkretnijem primeru. Iako ne zvuči tako, čak i ovu funkciju pasusa je ponekad lako propustiti.

Objašnjenja su pomenuta ranije u vezi sa podrškom glavnoj tezi. Pored toga, ta funkcija može biti zastupljena u tekstu i na druge načine. I takvi pasusi imaju određenu strukturu na osnovu koje ih je relativno lako prepoznati. O tome ćemo, doduše, pričati detaljnije u narednom poglavlju.

Patrik Harli je, trudeći se da malo olakša svojim čitaocima snalaženje sa argumentima u pisanom diskursu, ponudio sledeću taksonomiju:

- Inferencijalni pasusi (argumenti)
- Neinferencijalni pasusi
 - Prosti neinferencijalni pasusi
 - Upozorenja
 - Saveti
 - Iskazi verovanja ili mišljenja
 - Izveštaji (opisi)
 - Ekspozicija
 - Ilustracija
 - Objašnjenje (upor. Харли, 2012: 16-24).

Ostaje, ipak, pitanje *potpunosti* i *sistematičnosti* ove liste. I jedan i drugi pomenuti ideal su verovatno teško ostvarivi u ovom kontekstu. Jezik je jako fleksibilan, posebno u ovom ekspresivnom smislu, gde autor može birati različite načine pisanja: strategije izlaganja, strukturne taktike, pa i retorička sredstva pomoću kojih će najbolje prezentovati svoj rad. Ono što je naš cilj ovde nije pitanje nekog potencijalno neispunjivog ideala, već pre jednog praktičnog obzira da dobijemo što potpuniju sliku potencijalnih funkcija, odnosno uloga pasusa i što više heuristike³⁶ koja nam može pomoći u njihovom prepoznavanju.

³⁶ Heuristika se ovde pre svega koristi u smislu skupa pomoćnih saznanja, oruđa i veština koja su od praktične koristi da se napravi neka procena, donese neka odluka.

Ali upravo sa tim na umu, sa tako praktično osmišljenim ciljem, vidimo da u ovoj Harlijevoj podeli dosta toga nedostaje. Neke od funkcija pomenute prilikom analize isečka Rajlovog teksta ovde upadljivo izostaju. Nemamo najavu kao jednu potencijalnu funkciju koja je ranije pomenuta. S njom su srodni i pasusi, kakve ste možda već vidali u literaturi, sa funkcijom *postavljanja pitanja* ili načelno *motivisanja istraživanja* koje sledi. U Rajlovom tekstu pominjali smo i analizu, a ni nju nemamo pomenutu u Harlijevoj podeli. Nekada se, pri analizi filozofske literature, pominje i diskusija u sličnom značenju – niza rečenica u kojima se dublje razlaže neka ranija tvrdnja, pitanje ili problem, otvaraju manji problemi unutar toga, uočavaju potencijalne komplikacije. To zaista često srećemo u filozofskim tekstovima i važno je izdvojiti tu funkciju.

Definicije i načelno određenja (nečega) često su prisutna funkcija pasusa u filozofskom tekstu. Postoji poznata, u savremenom kontekstu verovatno i dominantna, tradicija koja filozofiju vidi pre svega kao *pojmovnu analizu* (vid. Erl, 2005: 13-20). Ona podrazumeva da je glavni spor u jednom filozofskom tekstu upravo to – kako odrediti neki pojam. Kakogod stajala stvar sa ubedljivošću te pozicije, nema dileme da ogroman deo filozofske literature jeste argumentativno sporenje oko određenih važnih filozofskih pojmova.

I ovo su naravno samo neke funkcije, koje smo, takoreći, slučajno sreli već na samom početku naše rasprave o funkcijama pasusa, a koje izostaju u Harlijevoj taksonomiji. Kao što je već pomenuto, Harli je ovde bio vođen svojim praktičnim obzirima, te nama svakako ne duguje opravdanje zašto ova lista ne deluje potpuno. Ipak, za *naše* praktične interese važno je da ona bude što potpunija i detaljnija. Za nas je, naravno, podjednako važno pitanje prepoznavanja tih funkcija u tekstu, budući da se njima bavimo sa namerom da unapredimo svoje čitalačke veštine, a ne čisto istraživački.

U narednom poglavlju okrećemo se upravo pitanju prepoznavanja funkcija pasusa, što je naravno važan korak ka prepoznavanju strukture filozofskog teksta – što smo još ranije naveli kao centralni korak u razumevanju filozofskog teksta. Uz to, važan zadatak pred nama je i eventualno obogaćivanje liste funkcija, kako bi veštine koje gradimo bile i same što primenljivije i obuhvatnije.

4. PREPOZNAVANJE STRUKTURE TEKSTA

U prethodnom poglavlju je bilo naglašeno da su funkcije pasusa nešto što lako previđamo kao početnici u filozofiji i nešto što sa zdravorazumske tačke gledišta nije upadljivo i ne izgleda značajno. Bilo bi, ipak, pogrešno da odatle zaključimo da su te funkcije pasusa (njihova međusobna povezanost, pa i sama struktura teksta) nešto *mistično* ili *sakriveno*, te nešto što nije moguće primetiti u samoj tekstualnoj građi pasusa. Naprotiv, često su već u samom pasusu prisutni određeni izrazi koji nam manje ili više transparentno sugerišu funkciju sadržaja, materijala izloženog u datom pasusu.

Štaviše, u sklopu svoje podele tipova pasusa, i sam Harli sugeriše da je jedan od načina da se prepozna o kom tipu pasusa se radi praćenje izvesnih *indikatorskih reči* (kako ih on naziva). One, kada su prisutne, odaju tip, odnosno ulogu samog pasusa. Indikatorske reči za zaključivanja su *dakle, znači, iz ovoga sledi, prema tome* i tako dalje (upor. Харли, 2012: 15).

U pasusima koji su funkcionalno usmereni ka davanju primera, odnosno pružanju ilustracija, vrlo često (iako ne uvek) srećaćemo izraze kao što su: „na primer“, „to možemo ilustrovati na sledeći način“, „kao ilustracija ovo me može poslužiti“, „dobar način da ovo vidimo u konkretnom slučaju bilo bi“ i tako dalje. Takođe, u udžbeniku koji upravo čitate na više mesta vrlo je očigledno da je dati pasus suštinski najavljuvanje nečega što će se događati kasnije u tekstu. U takvim pasusima upotrebljeno je buduće vreme i u tom modalitetu su iznete informacije o planu izlaganju, tj. onome o čemu će biti reč u nastavku.

Ovaj aspekt teksta o kojem upravo govorimo, a koji je tesno povezan sa pitanjem funkcija pasusa, nismo mi upravo otkrili niti se prvi njime bavimo. Postoji čitava jedna oblast istraživanja koja je praktično direktno upućena na elemente pisanog diskursa koji sugeriše funkcije delova teksta, njihovu organizaciju, vezanost sa drugim delovima teksta. U pitanju je jedna podoblast primenjene lingvistike usmerena na analizu *metadiskursa*. Veliki broj tema koje smo pokrenuli u prethodnom poglavlju knjige tesno je povezan sa pojmom metadiskursa, kojim se zato i bavimo u ovom delu.

Da ne bude dileme, analiza metadiskursa sama po sebi nije filozofski problem i mi se njome nećemo baviti iz nekih širih filozofskih pobuda. Štaviše, mi se nećemo teorijski baviti pitanjima metadiskursa, osim osnovnog određenja centralnih pojmova, već ćemo se kratko informisati o aspektima metadiskursa koji su za naše praktične potrebe vrlo važni. Trebalo bi da nam to upoznavanje sa metadiskursom bude korisno na barem dva načina. Prvo, da nas u izvesnoj meri informiše o raznovrsnosti funkcija tekstualnih odeljaka (posredno, kroz ukazivanje na raznovrsnost metadiskursnih tipova) i da

na taj način obogati našu listu potencijalnih uloga koje pasusi mogu da imaju u tekstu. Drugo, i veoma važno, bavljenje metadiskursom i metadiskursnim markerima treba, ne tek da nam pomogne da osvestimo koje su funkcije moguće, već da povrhu toga steknemo značajnu heuristiku vezanu za prepoznavanje tih funkcija, da izbrusimo dodatno veštine prepoznavanja funkcija tekstualnih odeljaka. Ove dve pomenute stvari jesu i zadatak koji imamo u ovom poglavlju: da obogatimo registar potencijalnih funkcija pasusa u tekstu, te da unapredimo svoje sposobnosti identifikovanja tih funkcija prilikom čitanja filozofske literature.

Metadiskurs i metadiskursni markeri

Da bismo se malo bolje razumeli oko metadiskursa i njegovog značaja, dobro je da krenemo od nekog primera u kojem ćemo lako uočiti njegov značaj, pa i njegovu ulogu. Pogledajmo ovaj pasus, generisan upravo za naše potrebe:

Psilos se s odobravanjem osvrće na ideje prisutne kod Anskom. Prilikom izgradnje svoje verzije uzročnog pluralizma, on ne brani ideju o nesvodljivom pluralizmu specifičnih uzročnih pojmova koji... Za Psilosa je pojam uzroka jedan i prilično labavo određen pojam, nešto kao klaster-pojam.

To što o sadržaju tvrdnji iznad, a vrlo verovatno i autorima, čitaoci ovog udžbenika ne znaju puno ovde je prednost jer će nam to pomoći da zaista posmatramo dat tekst i sudimo o njemu bez pozadinskog znanja. Pogledajmo nekoliko pitanja u vezi sa pasusom iznad. Da li se Psilos i Anskom slažu povodom uzročnog pluralizma? Kako se odnose njihove pozicije? Da li Anskom zastupa ideju o nesvodljivom pluralizmu specifičnih uzročnih pojmova? Da li je za Anskom pojam uzroka jedan? Da li je određen labavo i nalik klaster-pojmu?

Ako ste na bilo koje od ovih pitanja odgovorili kategoričkim, izričitim odgovorom, pitanje za vas je – kako, na osnovu čega? Da, Psilos se sa odobravanjem osvrće na ideje Anskom, to jeste rečeno, ali ne mora da znači da se u *potpunosti* slaže s njom. Rečenica u nastavku može upravo ukazivati na tu centralnu razliku među njima. Ali i ne mora. Možda je to još jedan od onih delova koje on prihvata sa odobravanjem, da on kao i ona ne brani ideju o nesvodljivom pluralizmu... Slično tome, poslednja rečenica može biti mesto slaganja, ali i neslaganja između njih. Autor nam daje konkretan sadržaj, govori šta Psilos radi, ali nije jasno šta je od toga u slaganju, a šta u kontrastu sa Anskom. Neko ko je upućen u ove autore, lako bi prepoznao na šta autor ovde cilja, ali za nas koji to ne znamo, ovo je već stvar nagađanja.³⁷

³⁷ Mi možemo da stvorimo izvesne hipoteze o tome šta se ovde zapravo tvrdi o odnosu ovih filozofa, ali ćemo u nastavku teksta morati da pratimo dalje relevantne komentare i tvrdnje ne bismo li na osnovu njih prepoznali da li smo pogrešili ili smo na pravom tragu. To je veoma

Pogledajmo sada pasus sa identičnim sadržajem odnosno materijalom u njegovoj osnovi, ali koji sadrži i jedan dodatni sloj teksta:

Psilos se s odobravanjem osvrće na ideje prisutne kod Anskom. *Ipak*, prilikom izgradnje svoje verzije uzročnog pluralizma, on *neće naprosto braniti* ideju o nesvodljivom pluralizmu specifičnih uzročnih pojmova koji ... *Umesto toga*, za Psilosa je pojam uzroka, *ipak*, jedan, *doduše*, prilično labavo određen, nešto kao klaster-pojam.

Svi dodati ili modifikovani izrazi u odnosu na raniji pasus označeni su kurzivom. Prođimo sada kroz pitanja postavljena iznad. Sada je potpuno jasno da se Psilos i Anskom ne slažu u jednoj za ovaj pasus veoma važnoj stvari – da li je pluralizam specifičnih uzročnih pojmova nesvodljiv. Štaviše, pasus jasno implicira da za Psilosa to nije slučaj, dok prema Anskom jeste. Za Psilosa je, nasuprot Anskom, pojam uzroka jedan, što vidimo zbog ovog „umesto toga“, koje se odnosi na ono što Anskom radi (tj. brani ideju o nesvodljivom pluralizmu). Štaviše, iz ovih redova vidimo vezu između nesvodljivosti pluralizma specifičnih uzročnih pojmova i teze da je pojam uzroka jedan. Tekst govori u prilog tezi da su te dve teze međusobno isključive. Vidite li zašto? U poslednjoj rečenici vidimo još i da ova labava određenost na neki način slabi tezu o jedinstvu pojma uzroka, što nam je sugerisano ovim upadljivim „doduše“.

Primetite, u drugom pasusu nisu date nove ili dodatne tvrdnje. Ova ogromna razlika u informativnosti dobijena je uz pomoć efektno upotrebljenih jednostavnih izraza kao što su *umesto toga*, *ipak*, *doduše*... Oni možda ne dodaju ništa tekstu u sadržinskom smislu te reči, ali tekst organizuju, sugerišu njegove fine unutrašnje veze, potvrđuju neke sadržinski podrazumevane funkcije. Upravo ovi izrazi predstavljaju metadiskursne markere, a uopštenije čitav taj sloj teksta (usmeren, najgrublje rečeno, na organizaciju sadržaja ostalog teksta) naziva se metadiskurs.

Određenje pojma metadiskursa

Prema Džozefu Vilijamsu (Josef Williams), autoru koji se među prvima bavio ovom temom, i vrlo blisko etimologiji samog termina kojim nazivamo taj diskurzivni fenomen, metadiskurs je „pisanje o pisanju; sve što se ne odnosi na predmet koji se adresira“ (Williams, 1985: 226, navedeno prema Blagojević, 2008: 51). Umesto sadržinskog doprinosa samoj temi o kojoj se raspravlja, ovo *pisanje* odnosi se na autorovo upravljanje diskursom i na način na koji on strateški organizuje sadržinski usmeren tekst, izlazeći u susret zamišljenom čitaocu. To podrazumeva, između ostalog, i određene veznike

važan aspekt čitanja i interpretiranja, verovatno nezaobilazan. O tome će biti puno reči u zasebnom odeljku u nastavku knjige.

koji spajaju rečenice, takozvane tranzicione fraze (engl. *transition phrases*), autorov propozicionalni stav (engl. *propositional attitude*) prema sadržaju koji iznosi, kao i komentare o stepenu sopstvene uverenosti u iznete tvrdnje, te direktna obraćanja čitaocu ili retorička pitanja, čija je svrha da usmere način na koji tekst treba razumeti i pratiti (upor. Hyland, 2005; Williams, 1985). Dakle, metadiskurs podrazumeva:

[...] ideju o tome da pisanje deluje na dva nivoa. Na prvom nivou, autor prenosi informacije vezane za predmet saopštenja, odnosno izlaže *propozicioni sadržaj*. Na drugom nivou, na nivou *metadiskursa*, autor ništa ne dodaje propozicionom materijalu, već pomaže čitaocu da organizuje, klasifikuje, interpretira, procenjuje i reaguje na materijal koji mu je saopšten. (Blagojević, 2008: 51)

U tom smislu, metadiskurs možemo razumeti kao zaseban sloj teksta. Na tom sloju autor ne govori neposredno o predmetu rasprave, već govori o sopstvenom izlaganju, o njegovoj strukturi, o stepenu uverenosti u tvrdnje koje iznosi, o načinu na koji čitalac treba da razume ono što sledi. On ne dodaje novu tezu, već pomaže da se postojeće teze pravilno smeste u strukturu njegovog izlaganja i argumentacije (u prilog njegovoj tezi ili protiv neke druge).

Izrazi dodati u onom drugom pasusu o Psilosu i Anskom, koji smo maločas analizirali, odličan su primer za pisanje na ovom *drugom nivou*. Tu smo imali određene veznike kao što su *ipak* i *doduše*, koji su jasno sugerisali funkcije i odnose unutar tog tekstualnog odeljka. Sličan „posao“ u tekstu rade i fraze kao što su: međutim, nasuprot tome, štaviše, ali s druge strane, ipak, i druge. Sve one – nekad na nivou odnosa između rečenica, ali često i kao signaliziranje odnosa između pasusa – vode čitaoca kroz strukturu teksta.

Ranije smo pominjali i frazu *na primer*, ali i njoj veoma blizak deo rečenice „ovo možemo ilustrovati pomoću“ koji je još jedan oblik metadiskursa. Metadiskurs ne mora biti dat kroz kratke i efektne fraze, već može biti dat i na neki način opisno, kao deo rečenice ili čitava rečenica.³⁸

Važan sloj metadiskursa je i onaj, koji studenti lako zanemaruju, koji se tiče autorovog stava prema sadržaju koji izlaže. Naravno da nije svejedno da li je neki skup tvrdnji u tekstu dat zaista kao autorovo tvrđenje i uverenje ili, s druge strane, kao njegova briga, potencijalni problem, tuđe gledište, gledište koje čitaocu u toj fazi teksta može izgledati ubedljivo itd. To je, u mnogim tekstovima, sugerisano eksplicitnim metadiskursom: čini se da, često se pretpostavlja da, može delovati ubedljivo da, nadam se da i tako dalje. Slično tome, sam autor može nijansirati svoju uverenost u sadržaj koji daje, iako je on dat u modalitetu tvrdnje. Neki metadiskursni markeri tog tipa su: izgleda da, u neku ruku, uz određene rezerve može se reći da.

³⁸ Ta razlika nije suštinska i ne treba tražiti – barem ne u ovom našem pozajmljivanju ovih pojmova za praktične svrhe – neki princip koji će nam jasno reći kad nešto jeste metadiskursni marker, a kada opisni metadiskursni govor. Naš fokus je ionako na informaciji koju taj govor prenosi, koja je tesno povezana sa funkcijama i ulogama pasusa.

Za potrebe ove knjige važno je naglasiti sledeće: metadiskursni markeri su često najjasniji pokazatelji funkcije pojedinih delova teksta. Kada autor napiše „razmotrićemo sada prigovor...“, on nam eksplicitno kaže koju funkciju naredni pasus ima. Kada kaže „možemo zaključiti...“, signalizira da sledi zaključak argumenta ili sumiranje razloga datih u ranijem pasusu. Drugim rečima, metadiskurs je jedan od najvažnijih instrumenata za prepoznavanje strukture teksta. On je mesto na kojem struktura postaje eksplicitna, vidljiva u samom jeziku. Učenje čitanja filozofskog teksta podrazumeva, između ostalog, *razvijanje osetljivosti* za ove markere. Čitalac koji ih ignoriše vrlo lako može prevideti da je pasus koji čita pojačavanje teze iz prethodnog pasusa, a ne nova tema, da je u nekom pasusu u pitanju prigovor, a ne autorova teza ili da je nešto rečeno kao ograda, a ne kao čvrsta tvrdnja.

Da bismo razvili osetljivost za metadiskursne markere, važno je da što bolje sagledamo njihovu raznovrsnost. U odeljku koji sledi ukazujemo na jednu relativno detaljnu podelu metadiskursnih markera, upravo sa tom namerom.

Podela metadiskursnih markera

Puno je različitih klasifikacionih modela za metadiskursne markere. Mi se, naravno, nećemo baviti njihovim analiziranjem ili upoređivanjem. Naše aspiracije su konkretne i praktične, te ne moramo otvarati ta kompleksna teorijska pitanja.

Budući da je naša namera da što više obogatimo svoj registar funkcija i opremimo se što bolje veštinama njihovog prepoznavanja, ovde ćemo preuzeti jedan prilično obuhvatan model klasifikacije metadiskursa, te njega malo *pojednostaviti* i *adaptirati* za svoje potrebe, odnosno unutar njega akcenat staviti na aspekte koji su za nas centralni. U pitanju je model korišćen prilikom analize metadiskursa u (ovde već citiranoj) monografiji *Metadiskurs u akademskom diskursu* (Blagojević, 2008). Prateći taj model, čitav metadiskurs možemo *načelno* klasifikovati na sledeći način:

Metadiskurs usmeren na tekstualnu konekciju:

Markeri logičkih odnosa

Markeri za preformulaciju propozicionalnog sadržaja

Markeri podsećanja ili najavljivanja određenog propozicionalnog sadržaja

Metadiskurs usmeren na autorov odnos prema diskursu i čitaocu

Markeri kategoričkog tvrđenja

Epistemički markeri sumnje i stepeni uverenosti

Markeri autorovog stava prema propozicionalnom sadržaju

Markeri autorovog komentara. (upor. Blagojević, 2008: 95)

Podela data iznad načelna je u tom smislu što neke od navedenih kategorija i same jesu kompleksne i dopuštaju dodatnu podelu na specifičnije

vrste metadiskursnih markera. Za nas su izuzetno važni markeri *logičkih odnosa* jer ogroman deo problema na koje smo ranije ukazivali (pa značajan deo metadiskursnih fraza koje smo već izdvojili i komentarisali) tiču se upravo tog aspekta tekstualne konekcije, tj. tiču se logičkih odnosa između pasusa. Prateći raniji model klasifikacije, opet sa izvesnim izmenama i prilagođavanjima, markere logičkih odnosa u tekstu možemo klasifikovati na sledeći način:

Zaključivanje, davanje razloga, logički sled

(iz toga sledi, dakle, u prilog tome, znači...)

Suprotstavljanje

(međutim, nasuprot tome, naprotiv, s druge strane...)

Proširivanje, dodavanje, pojačavanje

(pored toga, osim toga, štaviše, pritom, povrh toga...)

Dopusnost, izuzimanje, oslabljenje

(doduše, ipak, u svakom slučaju, bilo kako bilo...)

Objašnjavanje

(zato što, na taj način što, jer, zbog toga...)

Davanje primera, ilustrovanje

(na primer, može se ilustrovati pomoću, kao konkretan primer može poslužiti...)

Navedene podvrste deluju najvećim delom samorazumljive i nije im potrebna neka veća analiza. Možda je najvažniji momenat u bavljenju njima – *primećivati ih* i u tom smislu je važno da ih osvestimo. Ovi markeri su po pravilu kratki i efektni. Nekad se koriste za davanje strukture i unutar samih pasusa, ukoliko i oni imaju značajnu složenost.

Čitalac će sigurno primetiti da brojne stavke koje smo imali u Harlijevoj podeli tipova pasusa imamo i u ovom modelu. Glavni deo njih inkorporiran je kroz logičke odnose i markere povezane sa njima. Štaviše, i ideja *indikatorskih reči*, kao fraza koje signaliziraju tipove pasusa, kao da je pojednostavljena verzija analize metadiskursnih markera. U jednom smislu, taj kratki prolazak kroz Harlijevu podelu može se posmatrati kao uvod u tematiku funkcija pasusa i metadiskursnih markera. Ipak, ukoliko čitaocu neka od tih određenja i tipova deluju razumljivije i ubedljivije predstavljeno, može nastaviti da se vodi njima prilikom analize strukture teksta. Da ponovimo, naš cilj nije teorijska pravovernost, doslednost ili sistematičnost, već rad na dobrom razumevanju strukture teksta.

U datoj načelnoj podeli, markeri za preformulaciju takođe pokazuju neku vrstu opštosti i mogu biti finije podeljeni. Preformulacija nekada može biti upravo to – da je nešto rečeno drugim rečima, u drugom pojmovnom okviru, sa fokusom na druge aspekte upravo iznetog sadržaja. Tada koristimo fraze kao što su *drugim rečima, rečeno na drugi način, odnosno*. Njih možemo razumeti kao preformulaciju u *užem smislu*. Nekada se čak i *dakle* koristi kao marker preformulacije, kao i izraz *znači*, i jedan i drugi sugerišući neku vrstu

jednakosti između sadržaja koje povezuju.³⁹ Ipak, postoje i slučajevi u kojima su preformulacije date sa namerom pojednostavljenja, redukcije ili apstrakcije prilikom tog parafraziranja i tada njih signaliziramo markerima kao što su: *u najkraćem* i *grubo govoreći*. Još jedna nijansa značenja može biti data preformulacijama koje na neki način dorađuju ono rečeno, tako što ga na primer preciziraju (*tačnije, preciznije rečeno*) ili ublažavaju (*najblaže rečeno*). Iako ne moramo biti toliko osetljivi na suptilnosti, makar na početku filozofske karijere, važno je da znamo koliko fino nijansirane mogu biti funkcije tekstualnih odeljaka, kao i njima odgovarajući metadiskurs.

Uz svaku od izlistanih vrsta, kod detaljnije podele markera logičkih odnosa (kao i ovde kod kratke analize podvrsti preformulacije), dati su primeri, tj. neki *konkretni* markeri za te vrste. Kao kompetentnim govornicima srpskog jezika verovatno nam taj niz primera nije ni iznenađujući ni nov.⁴⁰ Ipak, na jedan način on jeste informativan. Bilo je potrebno da bliže pogledamo konkretne markere za određene kategorije kako bismo se bolje razumeli oko toga koji su tačno ovi logički odnosi koje imamo u podeli. Na osnovu datih primera, koje nesumnjivo razumemo, a verovatno često i koristimo, dobili smo malo puniji smisao kategorija iz prethodne podele.⁴¹

Pomenuta namera da se date funkcije osveste i lakše prepoznaju ostvaruje se delom i na ovaj način. Važno je razumeti *duh* svake od ovih funkcija, a ne tek *slovo* datih primera (da se poslužimo poznatom frazom iz filozofije religije). Naprosto, primera je – ako posmatramo samo kratke i efektne fraze koje su „okoštale“ u običnom jeziku kao metadiskursni markeri – jako mnogo i jako ih je teško navesti sistematično, a kamoli zapamtiti i uspešno koristiti. Kada uzmemo u obzir da metadiskurs može funkcionisati i *opisno*, kroz elaborirane delove rečenica ili čitave rečenice, jasno je da su pojavnici oblici metadiskursnih markera za svaku od datih kategorija praktično bezbrojni. Ali, još jednom, tu u igru ulazi naša jezička kompetencija uparena sada sa razumevanjem svake od zasebnih kategorija i pomaže nam da prepoznamo i varijante metadiskursnih markera kakve nismo sreli u ovom kratkom izlaganju. Ako u tekstu sretnemo nešto ovako: „ovo upravo rečeno moguće je izraziti i na jednostavniji način“, lako ćemo prepoznati da u nastavku datog pasusa imamo (određenu) preformulaciju, iako ovde nije upotrebljen neki od (konkretnih primera) metadiskursnih markera datih za tu funkciju. Zapravo, ako smo se

³⁹ Nažalost, ovo lako može uneti zabunu, budući da „dakle“ i „znači“ često figuriraju kao markeri zaključivanja, te kada naiđemo na njih treba da obratimo pažnju na to u kom smislu su upotrebljeni.

⁴⁰ Bilo bi drugačije da se bavimo učenjem nekog stranog jezika. Tada bi ovakva lista, uz odgovarajuće vežbe za efektno usvajanje ovakvih znanja, zasigurno bila veoma značajna.

⁴¹ Pitanje prepoznavanja funkcije pasusa nije samo pitanje našeg razumevanja njegove uloge nego je potrebno da te funkcije povežemo sa određenim nazivom ukoliko želimo da o tome komuniciramo uspešno, što će nam svakako biti potrebno na kursu.

razumeli oko funkcija, ne sme biti dileme u vezi sa ovim. Svesni ove funkcije, uz malo praktičnih vežbi, drastično ćemo umanjiti mogućnost da u tom pasusu vidimo novu temu, dodatnu tvrdnju autora ili prosto ponavljanje – što su sve potencijalne greške početnika u čitanju, kao što smo već pominjali.

Iz ovih razloga može biti značajno proći i kroz ostale kategorije u ovoj podeli, bez obzira da li podležu detaljnijoj podeli ili ne. Nešto od toga već je i učinjeno kroz ovo i prethodno poglavlje u kojima dodirujemo odgovarajuće funkcije tekstualnih odeljaka. Preostale je najbolje proraditi praktično, kroz analizu primera, na nekom od časova praktične nastave (tj. vežbi).⁴²

Koristeći analizu metadiskursa, uradili smo veliki i važan posao za naš projekat rada na čitanju filozofskih tekstova. Iz naše perspektive gledano, izlistali smo i bliže pogledali jednu prilično detaljnu klasifikaciju funkcija pasusa i drugih tekstualnih odeljaka. Za svaku od njih priložili smo i izvesnu heuristiku za njeno prepoznavanje, određene povlašćene primere njenog konkretnog javljanja i, ponekad, kratak komentar o njenim osobina. Na taj način smo napravili jedan važan, možda i ključan korak ka izgradnji praktičnih veština neophodnih za praćenje strukture filozofskog teksta.

Proširenje primene

Ipak, metod za prepoznavanje strukture filozofskog teksta kakav smo upravo usvojili ograničen je makar na dva načina.

Prvo, pažljivi čitalac će uočiti da su neke funkcije, najavljene kao važne i česte u filozofskim tekstovima, potpuno izostale u klasifikaciji kakva je ponuđena. Definicije, određenja, distinkcije, ali i problemi, analize, odgovori – sve su to neke od funkcija koje smo ranije pominjali ili uočavali na primerima, a kojih nema u ovom modelu sa metadiskursom.

Odgovor na ovu primedbu je iz tri dela. Prvo, važno je primetiti da su neke od ovih funkcija, ipak, prisutne u ranijoj klasifikaciji, ali kao *supsumirane* pod neku drugu višu funkciju, tj. one su date „unutar“ neke opštije funkcije. Određenje nekog pojma, ili neka definicija koju autor nudi, suštinski jesu *autorova tvrdnja*. Problem ili odgovor biće pasusi koji su u određenom logičkom odnosu sa drugim pasusima u kojima autor nešto tvrdi i to tipično u odnosu *suprotstavljanja* ili *dopusnosti*. Međutim, teško je tvrditi da su sve one pomenute zaista pokrivena na ovaj način. Još je teže tvrditi da će mnoge, na koje ćemo tek naići radeći sa primerima, biti samo podvrsta onih datih u klasifikaciji metadiskursa. Pristup koji smo odabrali odmah je bio najavljen kao nesistematičan i nekompletan. Preklapanje iznete metadiskursne klasifikacije i za nas važnih potencijalnih funkcija tekstualnih odeljaka veliko je,

⁴² Kao pomoć u tom vežbanju mogu se koristiti izdvojeni primeri (dobijeni empirijskom analizom korpusa) za svaku od kategorija, dati u Blagojević (2008: 149-93).

ali zasigurno ne potpuno – šta god to „potpuno“ značilo. Za početak, šteta je i ove upravo analizirane funkcije ostaviti van naše pažnje samo zato što su potencijalno pokrivena nekim opštijim jer baš te i takve često su važne u filozofskoj literaturi. Slično tome, biće nekih koje su van ove naše klasifikacije u pravom smislu te reči, potpuno izostavljene, a koje bi bilo dobro da osvestimo i sa njima radimo.

Drugi odgovor na ovaj pitanje o ograničenosti zadatog registra funkcija je vrlo praktičan i problem rešava u velikoj meri *ad hoc*. Kada se u narednom poglavlju budemo posvetili modelu za čitanje filozofske literature, moraćemo da napravimo jednu konkretnu, što obuhvatniju i praktičniju listu funkcija pasusa. Ona će biti vođena pre svega time koje to funkcije srećemo u filozofskim tekstovima, biće kombinacija Harlijevih, onih povezanih sa izlistanim metadiskursnim kategorijama, nekim usput pominjanim i nekim dodatnim koje pominje Konsepsion – autor čiji model u velikoj meri pratimo. Razlozi za to neprincipijelno, mehaničko kombinovanje biće vrlo konkretni i pragmatični – potrebna nam je što bolja, upotrebljivija, jednostavnija lista za označavanje teksta, tj. pravljenja beležaka. Dakle, jedan deo naših razloga za brigu biće rešen na taj neprincipijelni, odnosno *ad hoc* način.

Tu nailazimo na treći deo odgovora na ovu prvu primedbu. I pored ponuđenih odgovora, i obećanih dopuna, imamo razloga da verujemo da naš pristup ostaje nepotpun. Naprosto, teško je *predvideti* šta ćemo sve sresti i šta će nam sve „zatrebati“ u budućim analizama. Stoga, uz sav uloženi trud, teško je sačiniti dobru, obuhvatnu preliminarnu listu mogućih pasusnih funkcija. Međutim, naš pristup, u kojem smo već osvestili, razmotrili i razradili brojne funkcije tekstualnih odeljaka, daje nam odličnu osnovu da ga *prilagodimo* i *dopunimo* u svakom slučaju u kojem uočimo njegove nedostatke. U osnovi tog pristupa nalazi se izvestan model koji je lako razumeti i proširiti.

Kao što je *davanje primera* jedna određena funkcija, često posvedoče-na odgovarajućim metadiskursnim markerima, tako je i *pravljenje distinkcije* funkcija koju možemo prepoznati kao važnu i uočiti tipične fraze koje je „odaju“ onde gde se javlja. Lista potencijalnih funkcija, posebno ako tu ubrajamo i varijante nekih već uočenih, zaista je duga (mada verovatno ne beskonačna) i ne možemo ni tražiti ni dobiti model koji sve to pokriva. Ono što je važno jeste da smo apsolvirali brojne funkcije, te da ćemo – posebno uz odgovarajuće praktične vežbe – izgraditi i odgovarajuće metakognitivne veštine potrebne za uočavanje i artikulaciju novih. Naš pristup nikada nije bio zamišljen kao gotov ili kao statičan, već pre kao jedna stabilna osnova, koju ćemo neminovno usložnjavati i prilagođavati sebi, kako budemo napredovali u čitanju. Ovo će postati još jasnije kada se budemo bavili konkretnim modelom za čitanje.

Da sumiramo – iako nužno nepotpun, naš pristup će biti kalibrisan tako da uključuje glavninu važnih funkcija ili barem onih koje najčešće srećemo. Takođe, ili još važnije, on je otvoren za reviziju i dopunu. On nas, štaviše, ohrabruje da prilikom čitanja obogaćujemo svoju listu, odnosno *registar funkcija*

i to po modelu koji već imamo u vezi sa brojnim funkcijama tekstualnih odeljaka kojima smo ovladali na strukturiran i detaljan način.

Najavljen je i drugi prigovor povodom ograničenosti našeg pristupa i on je još značajniji. Naime, za naš pristup, posebno kada je u pitanju prepoznavanje funkcija tekstualnih odeljaka, *centralan je metadiskurs*. Ali metadiskurs nije uvek prisutan u filozofskim tekstovima. Štaviše, i površnim uvidom u literaturu shvatićemo da on u mnogim filozofskim delima, pa čak i onim klasičnim, skoro *potpuno izostaje*.⁴³ Prisustvo metadiskursa u tekstu varira u zavisnosti od istorijskog okvira u kom je nastao, jezika teksta (odnosno kulture pisanja i načelnije jezičke kulture iz koje autor potiče), pa čak i od manira pisanja datog autora. Svejedno, veliki deo filozofske literature je sa vrlo malo ili bez ikakvog metadiskursa. Naš pristup u ovom trenutku izgleda kao da je potpuno neprimenljiv na takve tekstove.

Ipak, stvar nije tako crna. Znanje stečeno o funkcijama pasusa nam niko ne može uzeti, a pasusi i drugi tekstualni odeljci i dalje imaju određene funkcije i odnose čak i kada oni nisu posvedočeni kroz eksplicitne tekstualne signale. Teza da su filozofski tekstovi duboko strukturirane celine, te da među njihovim delovima važe izvesni logički i drugi odnosni koji su centralni za razumevanje datih tekstovima, ništa nije manje istinita za tekstove u kojima izostaje metadiskurs (upor. Jovanović, 2025: 177). Drugim rečima, svest o funkcijama pasusa i njihovim osnovnim karakteristikama morala bi nam biti od pomoći i tamo gde nema metadiskursa. Nema dileme da je prepoznavanje funkcija *teže* tamo gde nemamo ovu eksplicitnu pomoć, ali je svakako previše pesimistična pozicija prema kojoj smo tu u bezizlaznoj poziciji, ili u istoj onakvoj u kakvoj bismo bili da ne znamo baš ništa o potencijalnim strukturnim varijetetima teksta.

Setimo se onog pasusa o uzročnosti, Psilosu i Anskom, sa početka ovog poglavlja. I u onom siromašnijem pasusu je svakako moguće raditi na prepoznavanju funkcija njegovih delova i njihovih međusobnih odnosa. Važnu ulogu u tom poduhvatu, a svako čitanje kompleksnog teksta zaista je jedan mali poduhvat, ima i naš *stečen i uvežban registar* potencijalnih funkcija tekstualnih odeljaka. Mi već imamo pripremljene kategorije, već imamo neku osnovu u razumevanju tona, načina na koji su te funkcije tipično izvedene.

Uz to, za prepoznavanje strukture od potencijalne pomoći je, naravno, i *razumevanje sadržaja* datog pasusa. Sada kada imamo bogat registar funk-

⁴³ Istorijski, brojni filozofski tekstovi napisani su sa vrlo limitiranom upotrebom metadiskursa, možda sa jednim izuzetkom engleske filozofske literature, počev sa periodom britanskog empirizma. Savremeni autori, posebno oni iz anglosaksonskog govornog područja, tipično obilato koriste metadiskurs. Možda delom i pod njihovim uticajem, sve je češća upotreba metadiskursa i kod autora koji dolaze iz jezičkih kultura koje tipično nisu previše otvorene za upotrebu metadiskursa. Ipak, kao što Blagojević primećuje, stavovi o upotrebi metadiskursa (i danas) variraju te se on ne vidi uvek kao prihvatljiv ili poželjan segment akademskog teksta (Blagojević, 2008: 56-8).

cija i svest o njihovom značaju, možemo povratno koristiti sadržaj, onde gde ga razumemo, pa makar i u tragovima, da sebi razjasnimo koju ulogu ima dati pasus. Recimo da čitamo Hjumov pasus u kojem se za uzročnost vezuju određena svojstva, za koja nam je jasno, zahvaljujući našem razumevanju te teme, da se tiču uzročnosti kao fizičke ili metafizičke relacije. Sa ovim na umu bićemo bliži tome da u tom pasusu vidimo razmatranje tuđeg mišljenja, ili potencijalnog prigovora, pre negoli autorovu kategoričku tvrdnju, njeno pojačavanje ili slabljenje ili pak argument u prilog njoj. Razlog tome je spoj onoga što sadržinski vidimo u tom tekstu i našeg znanja da su njegovi stavovi o uzročnosti, koje smo možda videli ranije u samom tom tekstu, značajno drugačiji. Naravno, mi povodom ovoga možemo biti u krivu, ali postoje i drugi faktori koji ovde mogu služiti kao dodatna pomoć ili korektiv.

To nas dovodi do još jednog važnog aspekta u prepoznavanju strukture teksta u slučaju izostanka ili nedovoljnog prisustva metadiskursa. U pitanju je *testiranje interpretativnih hipoteza* kroz ostatak teksta.

Ova veština prepoznavanja mora sada biti dodatno usavršena, kako bi se pristup [čitanju filozofskog teksta] o kojem je reč proširio i produbio. Polazeći od „šire slike“ datog teksta i bogatije hermeneutičke situacije, studenti moraju testirati i razmatrati koje funkcije pojedini pasusi ili odeljci imaju u okviru celine. Takve interpretativne odluke, naravno, moraju se kontinuirano proveravati [...] u odnosu na tekst koji se dalje razvija. [...] U krajnjoj liniji, tekstovi su teški upravo zato što ove interpretativne odluke nije lako doneti. (Jovanović, 2025: 177)

Da bismo sa više prava i sigurnosti rekli da je dati Hjumov pasus ovakav ili onakav, neophodno je da tu svoju hipotezu testiramo dalje kroz tekst. Ono što se dešava u daljim pasusima će dodavati ili smanjivati ubedljivost te naše inicijalne procene. Mi, naravno, imamo pravo, zapravo potrebno je da tu procenu revidiramo u svetlu manje ili više jasnih pokazatelja da ona nije najbolja koju smo mogli napraviti.

U ovakvom načinu rada sa tekstom krije se pregršt zanimljivih filozofskih tema. Za početak, postoji problematična dinamika *dela* i *celine* teksta koju izgleda da ovde podrazumevamo. Povrh toga, deluje da smo sadržaj pasusa i ulogu pasusa takođe stavili u jedan napet uzajamni odnos. Filozofski je intrigantno i pitanje smisla i uloge ovih pomenutih interpretativnih hipoteza, te uslova njihovog „dokazivanja“ ili „odbacivanja“. Ovim nesumnjivo važnim filozofskim temama bavimo se posvećeno u poglavlju šest – „Tekst kao celina – hermeneutički krug i granice tumačenja“. Ipak, ta pitanja nisu samo teorijski relevantna, već se najdirektnije tiču postupanja sa tekstom, te konkretnih koraka u čitanju filozofske literature. Zato ćemo ih jako često otvarati i pretresati i tokom izgradnje svor modela čitanja filozofskog teksta, čime se bavimo u narednom poglavlju.

Ono što bi iz ovog poglavlja trebalo da ponesemo jeste uverenje da prepoznavanje funkcija pasusa i drugih tekstualnih odeljaka u filozofskom tekstu

nije nužno povezano sa prisustvom metadiskursa, te da njegovo eventualno odsustvo ne predstavlja nepremostivu prepreku. U savladavanju te prepreke biće važne interpretativne hipoteze briga o sadržaju datih pasusa, ali i izgrađeni registar funkcija odnosno uloga pasusa. U vezi sa tim, na više načina se pokazalo značajnim da prilikom čitanja imamo u vidu što bogatiju, praktično orijentisanu listu potencijalnih uloga pasusa (iz perspektive celine teksta, ali i njihovih međusobnih odnosa).

Sada, sa malo jasnijom slikom filozofskog rada, njegove forme i strukture, jasnijim razumevanjem smisla i tipa čitanja kakvo imamo u filozofiji, te naposljetku sa već u izvesnoj meri izgrađenom sposobnošću prepoznavanja strukture filozofskih tekstova – okrećemo se konkretnom metodu za čitanje filozofskog teksta. U njemu ćemo se baviti konkretnim postupcima u tom procesu čitanja, te fazama i zadacima koji oni podrazumevaju.

5. MODEL ZA ČITANJE FILOZOFSKOG TEKSTA

U ovom poglavlju učimo jedan konkretan i detaljan model čitanja filozofskog teksta, koji je već ranije pominjan u knjizi. Dejvid Konsepsion, autor tog modela (Concepción, 2004), problemom čitanja filozofije bavi se praktično, konkretno, sa prevashodnim usmerenjem na pitanja strukture i sa fokusom na izgradnju čitalačkih veština, dakle, vrlo kompatibilno sa našim pristupom. Ovde ćemo taj model preuzeti, ovde-onda doraditi ili dodatno precizirati, te uvezati sa relevantnim širim znanjima i veštinama važnim za uspešno čitanje.

Pre nego što se posvetimo izlaganju datog modela, potrebno je naglasiti nekoliko stvari u vezi sa njim. On, naravno, nije nekakav čarobni algoritam koji, dokle god ga blisko pratimo, garantuje da će rezultat našeg čitanja biti adekvatan. Ne, ovaj model je samo izvesna *procedura*, sa praktičnim zadacima i savetima koji treba da nas vode kroz čitanje. Brojni elementi važni za čitanje koje smo već osvetlili u ranijim poglavljima, ali i neki kojima ćemo se tek okrenuti (nekima već i u tokom izlaganja ovog modela), uticaće na rezultat naše primene ovog modela. Čitajući u skladu sa tim modelom, trebalo bi da postignemo dve stvari: razumemo tekst najbolje što možemo (imajući u vidu svoj trenutni nivo sadržinskog znanja i čitalačkih kompetencija), te da svoje kompetencije kroz taj proces dodatno unapredimo.

Čitanje na kakvo cilja taj model je *kritičko u oba* ona ranije pomenuta *smisla* (u zasebnom poglavlju posvećenom toj temi). Preciznije, čitamo kritički u onom *Ekovom smislu*, brinući svesno o svojoj interpretaciji, obračavajući pažnju na elemente teksta koji pokazuju da ona jeste ili nije adekvatna, preispitujući je praktično kroz čitav tekst. Ali naše čitanje biće kritički u onom češće podrazumevanom smislu, tj. sadržavaće i evaluativne momente. Tekst ne čitamo samo s namerom da ga razumemo, već i da bismo imali određeni stav o njegovoj ubedljivosti. Sam Konsepsion podvlači da je čitanje na koje cilja ovim modelom – čitanje zarad refleksije. Uz onu suptilnu ogradu u vezi sa svojom ličnom zainteresovanošću za teme tekstova koje čitamo, to određenje je adekvatno i za nas. Zbog toga, važno je da naša interpretacija bude što ubedljivija i da tekstu pristupimo kritički.

Ali kom, odnosno kakvom tekstu? Za čitanje kakvih tekstova je napravljeno ovo uputstvo? Odgovor ovde nije kategorički, kao što je i sugerisano ranije u knjizi. Sam fokus na evaluaciji sugeríše, ispravno, da su prava ciljna grupa primarni filozofski tekstovi, oni sa autorskom tvrdnjom i racionalnom argumentacijom datom njoj u prilog. Ipak, metod kakav gradimo biće zasigurno upotrebljiv i za čitanje neke malo specijalnije i teže sekundarne literature, naravno, uz svest da je takav tekst drugačiji i da je potrebno prilagoditi neke od koraka u čitanju. U jednom smislu, ovaj metod možemo koristiti i za tek-

stove koje smo pri početku knjige na neki način marginalizovali, insistirajući na njihovoj idiosinkratičnosti. Dijalog ima određene, formi inherentne otežavajuće okolnosti prilikom interpretacije, ali čak i tu bi strategija za čitanje kakvu ovde obrađujemo bila od nemale pomoći. Dakle, ovaj model osmišljen je i direktno primenljiv za čitanje (zarad refleksije) primarne filozofske literature (sa autorskom tezom, napisanoj u formi studije, monografije ili akademski oblikovanog eseja), ali se može primenjivati i na sekundarnoj literaturi, čak i u modalitetu čitanja zarad informacija, pa čak i atipičnim filozofskim radovima, uz malo brige i svesti o specifičnosti tih drugih formi.

Tri faze čitanja filozofskog teksta

Metod čitanja koji nudi Konspesion sastoji se iz tri faze. U pitanju su pripremna faza, faza razumevanja (ili interpretiranja) i faza evaluacije, odnosno kritičke procene. Svaka od ovih faza ima svoje podfaze i sastoji se od određenih aktivnosti. Neke aktivnosti su vrlo konkretne, tiču se obeležavanja i pisanja, dok su druge manje „opipljive“, ali svakako vrlo važni zadaci za ovaj proces. Neki od ovih zadataka mogu delovati i trivijalno, banalno, ali postoje razlozi zašto su tu i o tim razlozima ćemo raspravljati nekada tamo gde uvodimo te zadatke, a nekada naknadno, filozofski tematizujući te elemente.

U vezi sa ovim, važno je odmah naglasiti još jednu karakteristiku modela koji ovde razvijamo. U njemu su prisutni određeni zadaci koji su suštinski usmereni na razvijanje *metakognitivnih veština* povezanih sa čitanjem.⁴⁴ Ideal je, kao što je i ranije pomenuto, da radeći po ovom modelu mi unapređujemo svoje čitalačke veštine, a jedan njihov važan deo su i ove upravo pomenute. I sam Konspesion implementira neke takve aktivnosti u svoj pristup, a mi ćemo ih ovde dodatno akcentovati.

Sada, vrlo konkretno: uzeli smo određeni filozofski tekst u ruke i želimo da ga čitamo. Slede instrukcije, zadaci, pojašnjenja i komentari kako to radimo.

Faza I – Priprema terena

Bez obzira što je imenovana ovako skromno, ova prva faza vrlo je kompleksna i uključuje nekoliko veoma važnih aktivnosti. Ona kod Konsepsiona podrazumeva dve podfaze i ukupno tri konkretne aktivnosti, koje ćemo mi

⁴⁴ U pitanju su veštine upravljanja procesima učenja. Jedno je posedovati određeni skup veština ili konkretnih metoda za učenje i saznavanje u nekoj oblasti, a drugo imati razvijene sposobnosti analize uspešnosti, kritičkog promišljanja i unapređivanja tih metoda. Za ovako kompleksne aktivnosti, kao što je čitanje, dugoročno je daleko važnije kako mi sami radimo na razvoju tih svojih veština, nego da tek budemo opremljeni nekim unapred zadatim skupom znanja.

dopuniti i jednom konkretnom aktivnošću i jednom sugestijom za rešavanje većih problema – kada do njih dođe.

(1) Predčitanje

Prvi deo pripreme faze tiče se prelistavanja teksta. Preciznije, misli se na zaista brz prolazak pogledom kroz tekst, listanjem stranica i kratkim uvidom u svaku od njih. Trebalo bi da ovde-onda zavirimo u neki od pasusa, pogledamo naslov, podnaslove, reference u tekstu ili na kraju teksta i slične vizuelno lako uhvatljive elemente teksta. Smisao ove aktivnosti je da steknemo utisak o tome iz koga polja dolazi rad, kojom temom se bavi, kakvog je tipa (primarni ili sekundarni) i, eventualno, (ako je primarni) da napravimo prvu aproksimaciju koja mu je glavna tvrdnja, teza. Evo preciznih instrukcija:

[Predčitanje] Prođite kroz tekst brzo, praktično ga prelistajte (za standardni filozofski tekst od petnaestak stranica ne bi trebalo da potrošite više od 3, 4 minuta).⁴⁵ Obratite pažnju na naslov, ime autora, podnaslove, dužinu teksta, bibliografiju, eventualna pitanja na kraju ili sugestije za dalje čitanje. Tokom listanja, prođite pogledom dijagonalno preko svake stranice, zavirite u neki od pasusa koji vam privuče pažnju. Posebno obratite pažnju na pasuse pri početku i kraju teksta i eventualno na fraze ili imena koja se često javljaju u tekstu. Idealno je da pogledom naiđemo na one odeljke u kojima se sugerše čime se rad bavi (tema teksta) ili one u kojima autor možda otkriva šta mu je namera, tj. koja je teza teksta. Zbog toga, prilikom prolaska pogledom preko stranica obratite pažnju na metadiskurs vezan za najavljanje.

Ideja je da pomoću predčitanja steknemo relativno informisani prvi utisak o tekstu koji nameravamo da čitamo. O značaju *tog utiska* za čitanje pričaćemo u narednom poglavlju, a ovde će biti dovoljno da naglasimo da je za sam proces čitanja važno da već na početku imamo neku vrstu početnih saznanja, pa i pretpostavki, kako bismo materijal koji je pred nama lakše (i što bolje) organizovali već pri prvom prolasku kroz tekst.

Brinući i o metakognitivnom aspektu našeg čitanja, Konsepsion sugerše da pratimo i analiziramo svoj napredak već u ovoj prvoj aktivnosti. To možemo uraditi dajući odgovore na ova pitanja:

Da li je u pitanju primarni ili sekundarni tekst? Da li treba da očekujem argument ili opis nečijeg argumenta? Da li tekst čitam radi informisanja ili zarad refleksije? Koja je fokusna tvrdnja rada?⁴⁶ Da li postoji eksplicitno formulisana

⁴⁵ Odavde ne treba zaključiti da za veći odeljak nekog rada ili knjigu treba potrošiti srazmerno mnogo vremena. Iako će nam kod neke knjige, od recimo 200 stranica, za smisleno predčitanje biti potrebno malo više vremena, to svakako neće biti pola sata, već realističnije između pet i deset minuta.

⁴⁶ Konsepsion pod *fokusnom tvrdnjom* rada misli na preciznije određenje teme rada. Mi ne moramo praviti tako finu razliku. Možemo ostati na nivou razlike teme (onoga čime se rad bavi) i teze – onoga što se u radu tvrdi, ako je rad takvog tipa.

teza? Ako postoji, koja je? Šta, u svetlu naslova, treba da očekujem u tekstu? Postoje li podnaslovi ili odeljci? Ako postoje, šta iz njih mogu saznati o strukturi i sadržaju rada? Da li je priložena bibliografija? Ako jeste, šta mi ona govori o tekstu i njegovom mestu u širem kontekstu rasprave? Postoje li fusnote? Da li su one prvenstveno date zbog izvora ili sadrže dodatna objašnjenja i argumentativne napomene? [...] Da li su uz tekst data pitanja za čitanje? Ako jesu, šta mogu na osnovu njih očekivati da nađem u tekstu? (Concepción, 2004: 360)

Da ne bude dileme, ova pitanja su važna i za nastavak čitanja i to vrlo direktno. To kakav je tekst bitno će uticati na naša očekivanja i način čitanja – makar dok se na sakupi dovoljno problema koji nas teraju na promenu tog početnog stava. Slično je i sa provizornim određenjem teme i teze rada.

Ipak, ona su ovde, kao što je i najavljeno, pre svega zbog naše brige o samom procesu čitanja, naše samoevaluacije i upravljanja tim procesom. U vezi sa tim, ona mogu biti jako značajna za izvlačenje pouka o tome gde nas je naš osećaj (jer sa ovako površnim uvidom u tekst to je često zaista tek osećaj) prevario, te kako je to uticalo na naše čitanje. To su vredne pouke za napredak naših čitalačkih veština. Da bismo to radili uz neku vrstu obavezivanja, zauzimanja stava koji možemo kasnije iskreno i nepristrasno da pogledamo i reevaluiramo, neophodno je da vodimo neku vrstu čitalačkog dnevnika. Ovde taj dnevnik treba popuniti jednim kratkim zapisom, koji se upravo tiče pitanja postavljenih iznad. Potrebna nam je, dakle, jedna mala dopunska aktivnost u okviru predčitanja, a to je *kratki izveštaj* na osnovu predčitanja. Evo preciznijih instrukcija.

[Dodatna aktivnost: Kratak izveštaj nakon predčitanja] Napišite vrlo kratak izveštaj o onome što ste tokom predčitanja uvideli ili informisano pretpostavili o tekstu. Izveštaj treba da sadrži do 5 informativnih i ne previše dugih rečenica i da odgovori na to: koji tip teksta je u pitanju (da li vam deluje da on prenosi informacije ili vam izgleda kao da polemiše), čime se tekst bavi, tj. šta vam se čini da je tema datog teksta, da li ste uočili glavnu tezu rada i koja je ako jeste.

Ova je aktivnost deo tzv. *dnevnika čitanja*, koji bi bilo dobro da vodite pre svega zbog sebe, i svojih čitalačkih veština. Ovo neće biti od direktne pomoći za čitanje tog konkretnog teksta, ali će biti od dugoročne koristi za vaš napredak u čitanju. Ako ne za sve tekstove koje čitate – jer nekada ste u gužvi i nije prilika – ali za sve one koje čitate studioznije tokom svoje prve i eventualno druge godine studija, bilo bi dobro da vodite dnevnik i sprovodite aktivnosti povezane s njim. Ovo je prva takva aktivnost. Još jednu ćemo pomenuti u drugoj fazi čitanja.

Pre prelaska na narednu podfazu, moramo napraviti jednu dužu, ali važnu digresiju. Zamislivo je da prilikom ovog prelistavanja i uvodnog informisanja o tekstu shvatite da o temi, autoru, istorijskom kontekstu rada, citiranoj literaturi pa i temama datim u podnaslovima ili frazama koje se često javljaju ne znate gotovo ništa. To ne bi trebalo da se dogodi na kursu budući da će na-

stavnici i saradnici voditi računa da neophodne podrazumevane informacije imate i da dobijate literaturu koja za vas jeste čitljiva i razumljiva. Ali kada istražujete nešto za seminarski ili završni (diplomski) rad, a posebno kada samostalno nešto istražujete možda i ne direktno vezano za studije, to može da se dogodi. U takvim situacijama je zaista korisno da se dodatno informišete pre nego krenete sa čitanjem. To podrazumevano sadržinsko znanje može vam mnogo olakšati čitanje.

Iako nije sve što možete brzo naći na internetu korisno, nekada su i takve pretrage jedna mala početna pomoć. Danas ćete lako naći materijale za praktično svaki filozofski problem, od kojih mnogi mogu biti i u video-formatu, dati na primer na Jutjubu, a i dalje biti vrlo informativni (često i stručno korektni). Sve su veća očekivanja, sa izvesnim pravom, od upotrebe veštačke inteligencije u te svrhe, mada i tu – verovatno u jednakoj meri kao i sa neselektivnom internet pretragom – treba biti oprezan. Nekada je potrebna upravo ona ekspertiza koja vam nedostaje da biste prepoznali da li su i u kojoj meri informacije koje ste potražili pouzdane i upotrebljive za vaše svrhe.

Ako imate makar malo više vremena, internet enciklopedije filozofije su odličan izbor za prikupljanje osnovnih informacija.⁴⁷ Možete pretraživati prema autoru, temi, možda čak i po nekim čestim frazama. Iz ovih izvora steći ćete čak i više od samog osnovnog i načelnog utiska o datom problemu, autoru, tradiciji ili oblasti. Doduše, čak ni to neće garantovati da će čitanje u nastavku ići lako, ali će značajno povećati šansu da tekst pročitate sa izvesnim razumevanjem.

(2) Brzo čitanje i označavanje teksta

Naredni korak u prvoj fazi je brzo čitanje teksta. U skladu sa imenom, u tom koraku čitamo čitav tekst, ali ne onako studiozno i posvećeno kako to obično rade filozofi, već efektnije, usmerenije na ovaj konkretan zadatak, bez zaustavljanja i „studiranja“ njegovih težih delova (Concepción, 2004: 360-1). Ovde praktično imamo dve aktivnosti – brzo čitanje teksta i njegovo označavanje – ali budući da se one odvijaju sinhronizovano, dobro je navesti ih zajedno.

[Brzo čitanje i označavanje] Pročitajte tekst relativno brzo, bez zastajanja, dodatnog analiziranja i pokušavanja da sebi razjasnite baš svaki segment teksta. Na ovu aktivnost, za tekst standardne dužine (oko 15 stranica), potrošite 20-30 minuta. Potpuno je u redu da preskočite neke segmente teksta koji deluju potpuno nejasno, ali i one koji nisu do kraja jasni, ali za koje načelno prepoznajete o čemu se u njima radi. Cilj ove aktivnosti je da steknete jedan informisani utisak, jednu relativno detaljnu sliku celine teksta i njegovih sastavnih elemenata. Dru-

⁴⁷ Postoje dve besplatne, izuzetno dobro pohranjene enciklopedije: Internet enciklopedija filozofije (dostupna na: <https://iep.utm.edu/>) i Stanfordska enciklopedija filozofije (<https://plato.stanford.edu/>).

gim rečima, nakon brzog čitanja, trebalo bi da jasno razumete temu datog teksta, da prepoznate šta je glavna teza teksta (ako je tekst tog tipa), kako je autor brani, koji je plan i struktura njegovog izlaganja, te šta se još značajno dešava u tekstu. Da ne bude dileme, ovakvo čitanje neće razjasniti sve nejasnoće niti mu je to cilj. Dok čitate, obavezno označavajte tekst (na marginama). Oznake treba da budu trojake: a) one koje se tiču sadržaja datog pasusa (šta se tematski značajno dešava u tom pasusu); b) oznake koje se tiču strukture teksta, odnosno uloge i funkcije pasusa koji čitate; c) oznake o vašem progresu, odnosno razumevanju teksta, pomoću kojih markirate da nešto niste razumeli, da vam nešto deluje iznenađujuće ili čudno, da nešto u narednom čitanju treba da pogledate posebno pažljivo itd. Pored oznaka na marginama, reči, fraze ili čitave rečenice u tekstu koje ste uočili kao važne u ovom brzom čitanju slobodno podvucite ili zaokružite.

Brzo čitanje nas upoznaje sa celinom teksta, ali i sa njegovim delovima. Njemu nedostaju finalni dodiri vezani za pažljivo uklapanje svega u celinu, pa i finog razumevanja svih delova i aspekata teksta, ali ono obavlja jedan veliki posao u procesu interpretiranja teksta. Kao ishod ovog drugog prolaska kroz tekst (ako *prelistavanje* brojimo kao prvo), treba da imamo relativno jasnu sliku konstrukcije teksta, njegove teme, komunikativne namere, etapa u njenoj realizaciji.

Aktivnost označavanja teksta izuzetno je važna. Njen smisao je višestruk. Označavanje nas tera da se obavežemo, da zaista budemo uključeni u čitanje i da pravimo interpretativne procene. Ovo je manje očigledna dobit, ali ne manje značajna. S druge strane, opipljivija dobit je činjenica da nam označavanje ostavlja jasan i lako uočljiv trag o sadržaju i strukturi teksta, koji će nam biti potreban kada se vraćamo kroz tekst ili kada želimo da ga rekonstruišemo u svojim beleškama. Naravno, i oznake upućene nama samima, kao što su: „ovo pogledaj opet“, „ovo nisam razumela“, „šta je ovo?“, „?!“, takođe su značajne iz vrlo praktičnih razloga.

U instrukcijama iznad pomenute su *tri* vrste oznaka. Sve te oznake možemo zvati *interpretativnim* da bismo ih razlikovali od *evaluativnih* kojima ćemo se baviti u trećoj fazi čitanja. Prvu navedenu vrstu interpretativnih čine *sadržinske oznake*. Njima označavamo šta se u tom delu teksta dogodilo, koja je noseća *misao* iza datog pasusa, koji je problem tu razmatran, šta je tema tog skupa rečenica. Ovaj aspekt označavanja je prilično samorazumljiv i nije ga teško ni razumeti ni primenjivati. Doduše, ponekad problem može nastati zbog pitanja *relevantnosti* i *važnosti*. Nekada nam je teško da razdvojimo bitno od nebitnog, posebno kada još uvek nemamo izgrađen stav o tome kuda ide rad, te šta je onda s obzirom na to bilo važno u datom pasusu, a šta samo slučajni okvir. Ponekad će dilema biti usmerena i na to koliko *detaljno* treba „opisati“ temu pasusa tom oznakom. Ova pitanja su praktična i dinamička. Treba se potruditi da oznake budu jednostavne, kratke, lake za čitanje i letimičnim naknadnim prolaskom kroz tekst. Zbog toga je bolje birati efektne, kratke i informativne fraze pre negoli precizne, ali duge deskriptivne nizove

određenja. Dinamičnost se tiče vašeg prava da menjate sve. Svaku od oznaka koju ste uneli možete u nekom trenutku doraditi ili potpuno promeniti. Napredovanje kroz tekst, posebno kada „završite pun krug“, znači i bolji pogled na ranije interpretativne odluke – i ovo je izuzetno važna pouka o kojoj će biti reči u zasebnom poglavlju – što je legitiman povod da čak i nešto od oznaka prepravite.

Ne treba izgubiti iz vida da je čitanje koje imamo u ovom modelu dato u etapama i u svakoj je potrebno da radite u skladu sa svojom najboljom procenom. Već ste prelistali rad i tada imali neke procene. Sada sa već nekakvom (siromašnom) idejom o njegovoj celini, rad čitate brzo i pravite nove procene u vezi sa njegovim delovima i celinom.

U svakom slučaju, obično neće biti velikih dilema oko ovih sadržinskih oznaka i ne bi trebalo da to bude tako komplikovano. Da pogledamo to na nekom primeru.

[2] Sad kad je moj duh oslobođen svih briga, i kada sam sebi obezbedio odmor u mirnoj samoći, poduhvatiću se ozbiljno i slobodno da svoja stara mišljenja listom uništim. Da bih taj naum ostvario, međutim, neću morati da dokažem da je svako od njih pogrešno, što možda nikada ne bih ni stigao da učinim. Dokle god me razum bude ubeđivao da se ne treba manje brižljivo uzdržavati od verovanja u stvari koje nisu potpuno izvesne i nesumnjive, nego od verovanja u one za koje nam se čini da su očigledno pogrešne, biće mi dovoljno da pronadmem i najmanji razlog za sumnju pa da ih sva odbacim. Da bih to postigao, neću morati svako od njih zasebno da ispitam, što bi bio beskonačan posao, nego ću napasti načela na koja su se sva moja stara mišljenja oslanjala, jer će propast temelja za sobom nužno povući i ostatak zgrade.

[3] Sve što sam do sada usvojio kao istinito i pouzdano, naučio sam od čula ili preko čula. Povremeno bih, ipak, iskusio da su čula varljiva, a oprez nalaže da se nikad ne treba u potpunosti osloniti na one koji su nas jednom obmanuli.

[4] Ali ako nas čula ponekad i prevare kad je reč o slabo opažljivim i veoma udaljenim stvarima, moglo bi biti i mnogo drugih u koje ne bi bilo razumno sumnjati, uprkos tome što i njih saznajemo preko čula, na primer, da sam ovde, da sedim pored vatre, obučen u kućnu haljinu, da držim ovu hartiju u rukama i druge slične stvari. Kako bih mogao poreći da ove ruke i ovo telo pripadaju meni, osim ako bih se izjednačio sa onim bezumnicima čiji je mozak toliko poremećen i pomračen crnim isparenjima žuči, da nas neprestano uveravaju da su kraljevi, iako su zapravo siromasi, obučen u zlato i purpur, iako su potpuno goli, ili zamišljaju da su vrčevi i da im je telo od stakla. Zaboga! Pa to su ludaci, i ja bih bio lud koliko i oni kada bih sledio njihov primer. (Декарт, 2012: 19-20)⁴⁸

Šta bi bile dobre sadržinske oznake 2, 3. i 4. pasusa iz Dekartove „Prve meditacije“? U ovom 2. pasusu jasno dominira tema preispitivanja sopstvenih

⁴⁸ U uglastim zagradama na početku svakog pasusa data je numeracija prisutna u samom tekstu, tj. u citiranom izdanju.

uverenja, ili odbacivanja ranijih uverenja, ili odbacivanja sumnjivih verovanja. Bilo šta od ovoga bi bila korektna sadržinska oznaka. Nekome bi možda već sada palo na pamet da naglasi da je ovo nekakav plan istraživanja ili projekat pa bi i to dodao u oznaku. I to bi, takođe, bilo dobro i informativno označavanje. Nekome drugom bi pak posebnu pažnju privuklo ovo na kraju, da je Dekartov operativni plan da napadne načela, a ne pojedinačna uverenja. Zašto da ne?! I to možemo ubaciti kao jednu malu dodatnu oznaku „napad na načela“ ili „temelj saznanja“.

Naredni, 3. pasus je kratak i efektan. Njegova nesumnjiva tema su čula ili „varljivost čula“, „varljiva čula“, „sumnja u čula“. Sve to su potpuno legitimne i informativne oznake. Poslednji ovde citirani pasus nastavlja sa temom čula, ali je malo pomera ka jednom drugačijem pitanju – saznanjima koja, iako ih dobijamo preko čula, ipak, ne deluju tako sumnjivo. Sadržinski gledano, ovde Dekart navodi aspekt čulnog saznanja u koji, kako deluje, nemamo razlog da sumnjamo i koji ne deluje onako varljivo kao onaj prethodni aspekt. Oznaka može biti: „preko čula, a nesumnjivo“, „ipak nešto sigurno“ ili efektnije „čulno, a sigurno“. Opet, zbog jasnog odnosa sa prethodnim pasusom, pa i oznakom koju smo već dali, možemo samo staviti strelicu, npr. od „varljivost čula“ (napisano na margini pored pasusa iznad) do „negde pouzdana“ (napisano u visini ovog pasusa koji čitamo) ili od „sumnja u čula“ do „a to da imam ruke?“⁴⁹ U navedenim pasusima ste lako mogli uočiti i neke važne reči ili delove rečenica i podvući ih ili zaokružiti i to će ih učiniti vidljivim i korisnim prilikom vraćanja na tekst.

Uporedo sa sadržinskim u tekst treba unositi i *funkcionalne* ili *strukturne oznake*. One se očekivano tiču uloga odnosno funkcija pasusa datog teksta. O tim aspektima teksta smo najviše pričali kroz knjigu, delom i zbog toga što su manje očigledni, a veoma važni.

To označavanje ćemo sprovoditi na jedan šematizovan i međusobno usklađen način, jedan isti za sve, kako bismo na kursu lakše komunicirali o tim oznakama. U nastavku svoje filozofske karijere označavaćete tekst isključivo radi sebe i oznake koje tada budete koristili će biti *privatne* – i u smislu koje sve oznake želite da imate i šta tačno one znače. Ipak, za potrebe ove knjige, i kursa na kojem će se ona primenjivati, potrebno je da makar inicijalno usvojite model koji će biti predložen. Njega ćete kao grupa svakako doradivati na vežbama. To će biti i dobra vežba za vas i korisna stvar za sam model i njegovu primenljivost. Ispod je u nizu dat „osnovni paket“ tih oznaka sa vrlo kratkim objašnjenjem ili pre podsećanjem (budući da smo te teme već pretresali) na njihovo značenje:

Tema – opšta tema koju će tekst razmatrati

Teza – konkretna tvrdnja koju se autor nada da će dokazati

⁴⁹ Strelice, linije, neki vaši crteži i dijagrami – sve to će biti važno za označavanje, posebno u vašem sopstvenom modelu koji ćete nužno razviti tokom studija. Na kursu je, ipak, zgodno da toga ne bude više nego drugih oznaka koje imaju smisla i drugim kolegama.

Dfn – definicija ili određenje važnog pojma
Dst – distinkcija ili neko važno razlikovanje za tekst
Npr – primer, ilustracija
Tvr – tvrdjenje neke činjenice ili važna teza koju će autor pokušati da argumentuje
Dsk – diskusija ili objašnjenje jednog gledišta, tvrdnje ili problema
Rzg – razlog koji podržava jednu tvrdnju ili zaključak, opravdanje neke tvrdnje
Arg – argument (kombinacija tvrdnje i razloga)
Prim – primedba na neki argument ili razlog
Odg – odgovor na neku primedbu
Saž – sažetak
Prom – promena teme, prelaz u tekstu

A evo i određene dopune, dobrim delom motivisane našim razgovorom o metadiskursu, sa malo više nijansi i uz malo više objašnjenja za svaku od oznaka:

Najava – autorovo iznošenje plana za buduće pasuse
Podseć – autorovo isticanje šta je ranije učinjeno
Konst – autorova konstatacija koja nije problematična ili je autor ne smatra problematičnom (ne nudi dalju argumentaciju u prilog nje)
Stav – autor izražava svoje uverenje povodom nečega
K. tvrd – autorova kategorička tvrdnja, data uz ranije ili kasnije obrazloženje, i potencijalno podržana razlozima
Opis – opis događaja ili pitanja (polja, podrazumevanog znanja) o kojem će se kasnije raspravljati
T. mišlj – prenošenje tuđeg mišljenja
Ilust – praktičnije i konkretnije pokazivanje nečeg apstraktnog
Analiza – analiza prethodno datog argumenta, stava, pozicije
Preform – tekst sa ciljem da samo preformuliše ono ranije rečeno
Argument – eksplicitno dati razlozi u prilog nekom uverenju
Prob – ukazivanje na problem za stav, argument, poziciju, tuđe mišljenje
Pojač – deo teksta dat sa ciljem da pojača ono ranije rečeno
Oslab – deo teksta dat sa ciljem da oslabi ono ranije rečeno, dopusti izuzetak

Primetićete odmah par stvari – da ovde ima i eksplicitnih i implicitnih preklapanja, kao i upadljivi izostanak neke sistematičnosti i principijelnosti. Iako su ove primedbe na mestu, one su ranije najavljene i pravdane time da za naše praktične svrhe to nije važno. I zaista nije. Ideja je, prvo, da ovaj registar što lakše i intuitivnije koristimo, pa ako negde ima preklapanja, odaberite ono što vam je razumljivije i prigodnije. Takođe, zamisao je da i ovaj *popis* već kroz rad na kursu dopunimo. I u listi metadiskursnih markera ima još korisnih podrazumevanih funkcija na koje ćemo nailaziti i tada eventualno i za njih birati novu oznaku. Kroz svoje studije i sami ćete nužno razraditi i prilagoditi sistem označavanja sebi. Ništa od toga ne treba da nas previše brine. Gradimo osnovni model, dovoljno ekspresivan da sa njim možemo raditi na čitanju, ali svakako otvoren za doradu i dopunu.

Vratimo se smislu ovih oznaka. U ovoj aktivnostima bi trebalo da zasija naše razumevanje strukture teksta i pomogne nam da sadržaj koji smo „pokupili“ ne predstavimo sebi ravno, nego nasuprot tome sa jasnom slikom o njegovoj ulozi u svakom od segmenata. Kada pogledamo ranije citirane Dekartove pasuse, puno je razloga da onaj prvi citirani pasus (drugi u njegovoj „meditaciji“) prepoznamo kao najavu. Čak i ako ostavimo po strani ton i dominantno buduće vreme, sam sadržaj nam sugerise da on ovde prezentuje *poduhvat, naum* i da ima nameru da time nešto *postigne* – što su sve reči koje pominje. Dakle, puno je razloga da ovaj pasus označimo sebi kao najavu. Tesno povezano sa najavom – ovaj pasus sugerise i temu ovog poglavlja. To je čest i tipičan spoj da najava ističe temu neke malo veće celine koja sledi.

Ipak, neko bi mogao reći da ovo ima i osobine, ako ne stava autora, onda neke konstatacije, posebno u delovima gde sugerise šta bi bilo bolje uraditi tom prilikom, te na koji način izvesti taj projekat. Ni ovo ne bi bilo pogrešno zapisati, a važno je imati na umu da nije „zabranjeno“ uz pasus staviti i više oznaka, bilo zato što se dvoumimo u ovom brzom čitanju, bilo zato što verujemo da pasus ima dvojaku ulogu u tekstu. Ipak, ovde konkretno možemo primetiti da je ta funkcija stava na neki način periferna ili bar podređena ulozi najave, te da je *verovatno* za nastavak teksta ova druga važnija.

Međutim, dileme sa funkcijama i načelno strukturom teksta su potpuno očekivane i razumljive. Mi u trenutku kada pravimo oznaku, ne znamo kako izgleda nastavak teksta, ili znamo samo na osnovu prelistavanja, što nije dovoljno da nam reši sve dileme. Ali i ne treba da sebi rešimo *sve* dileme. Mi se nalazimo u početnoj fazi čitanja teksta. Treba da uradimo ono što možemo. Osvestili smo brojne funkcije, naučili ponešto od njihovih osobina, o tekstu takođe znamo nešto malo zahvaljujući prelistavanju i do tog momenta brzo pročitano delu. Neka vaša oznaka u tom datom trenutku i na tom mestu bude nalik zaključku na najbolje objašnjenje – zasnovana na određenim informacijama i rezonovanju, ali otvorena za revidiranje u svetlu novih saznanja. I bez brige, biće prilike da i te interpretativne odluke revidirate.

Kada pogledamo 3. pasus „Prve meditacije“, vidimo dobar primer autorove kategoričke tvrdnje – autor nešto otvoreno tvrdi, uz kratko objašnjenje. Opet, ne bi bilo potpuno pogrešno da kao radnu verziju imamo i „stav“. Ovaj pasus trebalo bi da nam sada dodatno pojača uverenje da smo iznad imali najavu jer ono opisano gore biva upravo sprovedeno ovde. Najavljen je napad na načela, a ovde se okrećemo čulima kao načelnom izvoru saznanja – „sve što sam do sada usvojio... naučio sam od čula ili preko čula“ (Декарт, 2012: 19). Možda je zato dobro i korigovati sadržinsku oznaku datu iznad tako da sadrži i ovaj momenat sa *načelima* jer deluje da je to važno. Opet, ovo je pre jedan primer kako prethodne izbore revidiramo u svetlu novih zapažanja, a ne neka promena koju je nužno napraviti.

Poslednji citirani pasus već na nivou metadiskursa jasno ukazuje na neko suprotstavljanje sa prethodno izrečenim. U njemu imamo izraze „ali“,

„nasuprot tome“, „kako bih mogao poreći“ povezane sa tvrdnjama iz prethodnog pasusa na način koji sugerije da ovde imamo nešto suprotno. Sve ovo sugerije da je ovaj pasus *primedba*, *problem* ili nešto nalik tome iz našeg registra za funkcije pasusa.

Kada bismo nastavili sa čitanjem *Prve meditacije*, u narednom pasusu bismo videli jednu novu temu – *sanjanje*. Taj pasus sadrži efektnu *analizu* u kojoj se pokazuje da ono što je u prethodnom pasusu bilo dato kao nesumnjivo, ipak, u svetlu ovog novog momenta jeste i te kako moguće dovesti u sumnju. To nas dodatno informiše o smislu prethodnih pasusa (i u sadržinskom i u strukturnom pogledu). Još je manje dileme da je ono gore bila najava (projekta) jer evidentno idemo kroz načela saznanja analizirajući šta je od onoga što smo saznali bilo sumnjivo – potpuno u skladu sa planom iznetim u tom pasusu. Štaviše, kao da iz pasusa u pasus *pojačavamo* razloge sa sumnju. Naime, posle sumnje zasnovane na *varljivosti čula* otkrili smo *prigovor* ili *problem* koji je ograničio tu sumnju ostavivši van nje saznanja kao što su ono da sedimo u svojoj stolici, listamo udžbenik čitanja filozofskog teksta, koji držimo u rukama, rukama koje očigledno imamo, tj. povodom kojih nas čula, ipak, ne mogu varati. Ali sada, kao *odgovor* na to, imamo *scenario sa snom* u kome nam se pokazuje (i to na osnovu *principa* datog u pasusu 3) da oprez nalaže da i ova uverenja treba odbaciti kao sumnjiva.

Sve fraze date u kurzivu u prethodnom pasusu u ovom trenutku čitanja teksta legitimni su kandidati za oznake, neki sadržinske neke funkcionalne. Primetite da smo neke ranije interpretativne odluke i s njima povezane oznake dodatno učvrstili, neke dopunili, neke možda i promenili. I to je upravo ono što se tipično dešava u čitanju filozofije. Ono nije linearan proces i nije prost prolazak kroz tekst. Umesto toga, ono je jedan misaoni poduhvat, stalno procenjivanje, vraćanje, popravljavanje, menjanje, uklapanje...⁵⁰

Pre nego što se okrenemo narednoj fazi koja se tiče upravo tog narednog prolaska kroz tekst, valja kratko reći ponešto i o trećoj vrsti oznaka u tekstu. U pitanju su oznake koje možemo nazvati *interpretativnim u užem smislu*. U njima se osvrćemo ne na sam tekst, nego na svoj napredak kroz interpretaciju. Čak i ovo upravo pomenuto uočavanje da smo nešto možda mogli da uradimo drugačije u označavanju teksta (kao jedan deo u radu na interpretiranju) može biti napisano u formi ovakve oznake. Ako smo negde

⁵⁰ Ipak, da ne bismo morali da se stalno vraćamo, i da na taj način onemogućimo napredak kroz tekst, u modelu koji upravo učimo imamo *više* faza čitanja. Očekivano je da nas nastavak teksta informiše, pa čak i navede na reviziju onoga što smo mislili ili zapisali, ali nećemo se zbog toga na svaki takav momenat vraćati. Zamislite kako bi izgledalo da na ovaj način čitamo knjigu – to bi na kraju čitanja (ako se on ikada dogodi) podrazumevalo da smo početne pasuse prošli ukupno više stotina puta, stalno se vraćajući kad god se nešto za njih relevantno desi u nastavku teksta. Umesto toga, imamo ovaj model, gde ovo vraćanje o kojem je reč, biva dato u fazama i planski. I ovde nešto možemo čak i „u hodu“ popraviti, posebno ako nam je u vidiku i samo što smo to prošli, ali najbolju i detaljnu reviziju uradićemo u narednom prolasku kroz tekst.

na petom pasusu *Prve meditacije* sada već prilično sigurni da ono na početku nije bio neki autorski stav, već sada više deluje kao najava, možemo napisati sebi „pasus 2, funkcija?!“ ili „proveri p.2. – najava?!“. Kada čitamo teške tekstove, biće povremeno pasusa koje jako slabo razumemo i, naravno, da je u redu njih označiti da bismo se kasnije njima vratili. Znak pitanja pored njih („?“) ili neka pretpostavka šta bi to moglo biti („možda vezano za problem iz prvog dela?“) su nekad dovoljno dobre oznake da kasnije to mesto lako nađemo i probamo da taj problem rešimo.

Još jedna mala digresija. Jedan od potencijalnih razloga našeg nerazumevanja nekog pasusa, ili čak većeg broja njih, može biti naše nerazumevanje nekih upotrebljenih termina u datom tekstu. Ovde ne govorimo o nekoj usputnoj reči koju nemamo u svom vokabularu, nego o nekom za tekst značajnom terminu, koji se pojavljuje često i na mestima koja su važna za dobro razumevanje teksta. Brzo čitanje je aktivnost u kojoj ćemo lako otkriti ovaj problem ako on postoji za nas u datom tekstu. Kada se to dogodi, ako to već nije rešeno od strane nastavnika na kursu, ili pomoćnom literaturom, opet je dobra strategija da pre naredne faze čitanja izdvojite određeno vreme i potražite pomoć u vezi sa smislom tih filozofskih termina. Kao i u savetu vezanom za prelistavanje teksta koji je iz nama nepoznate oblasti ili se bavi nama novom tematikom, i ovde su filozofske enciklopedije brzo i dobro rešenje.

Faza II – Razumevanje

Ovo je centralna faza u čitanju filozofskog teksta. Interpretativne napore napravljene u pripreмноj fazi sada treba da dopunimo i zaokružimo u koherentno tumačenje teksta. To, ipak, nisu tek finese ili usputne dopune, već jedan novi (sada temeljni) prolazak kroz tekst. Brojne instrukcije date ovde svoj puni smisao dobiće u narednom poglavlju kada još malo teorijski osvetlimo neka sa njima povezana pitanja.

(3) Detaljno čitanje, korekcija označavanja i hvatanje beležaka

I ova faza je kompozitna i sadrži više aktivnosti. Prve tri su istovremene, pa ćemo ih dati zajedno.

[Detaljno čitanje, dopuna/korekcija označavanja i hvatanje beležaka] Pročitajte tekst u celini polako i pažljivo. Posvetite pažnju i mestima koja ste ranije preskočili, slabije razumeli ili označili sebi kao sporna. Budite studiozni, ako je potrebno, zadržite se i duže oko dela teksta koji je teško razumljiv, posebno ako vidite da je važan za smisao teksta. Ova aktivnost će vam za standardni filozofski članak (od oko 15 stranica) uzeti 60-90 minuta, zavisno od tačne dužine i „težine“, tj. zahtevnosti teksta. Cilj ovog čitanja je da stvorite jasnu i celovitu sliku o tekstu, njegovoj strukturi, njegovom sadržaju i njegovoj argumentativnoj nameri (ako se

radi o primarnom tekstu). Trebalo bi da sada razumemo svaki „potez“ u tekstu, da „povežemo tačke“ koje smo pri brzom čitanju prepoznali i grubo pretpostavili kako se spajaju. Uporedo s detaljnim čitanjem, gde god vam se pokaže da vaše oznake iz prethodne faze čitanja nisu bile ispravne ili nisu bile potpune, dopunite ih ili izmenite u skladu sa svojim novim uvidima.⁵¹ Treća aktivnost u ovoj fazi, pored čitanja i označavanja, jeste hvatanje beleški. Na zasebnom papiru zapisujte glave (sadržinske i strukturne) elemente teksta – idealno svojim rečima i idealno tako da sažete i uhvatite suštinu date podceline teksta. Povremeno možete za beležiti i neki noseći citat koji je važan za sam rad, ali izbegnite da umesto svojih sažetih i efektnih beleški na kraju procesa imate kompilaciju isečaka iz teksta.

U odnosu na prethodnu fazu (koja je, takođe, u osnovi interpretativna), posao ove faze je pre svega da otklonimo dileme i u vezi sa pojedinačnim mestima, ali i sa glavnom tezom rada. Trebalo bi da sada potpuno jasno vidimo šta autor tvrdi i kako ostale delove rada koristi da bi „izgurao“ tu svoju poentu. Ideal je da jasno vidimo smisao svakog segmenta teksta, čemu on služi iz perspektive namere samog rada. U dobro napisanom tekstu – a većina tekstova koje čitamo tokom studija jesu takvi – svaki od pasusa i odeljaka tu je s razlogom, služi nečemu i važan je element poduhvata autora da učini ubedljivom glavnu tezu svog rada.

Konspesion u vezi sa ovom fazom predlaže sledeća pitanja za samoevaluaciju:

Da li tačno razumem šta autor govori? Da li sam ponovo (i više puta) pročitao one delove koji su mi u prvi mah bili nejasni? Da li umem da povežem tačke (povežem elemente, rekonstruišem tok teksta)? Da li mogu sopstvenim rečima da objasnim zbog čega autor zaključuje upravo ono što zaključuje? (U brzom čitanju bilo je potrebno da identifikujete zaključak i nastojite da, koliko možete, uočite korake koji do njega vode. U čitanju usmerenom na razumevanje dolazite do potpunog razumevanja svakog koraka, i to u njegovim detaljima.) (Concepción, 2004: 362)

Kao i ranije, i ovde je dobro ova pitanja usmeriti na konkretnu aktivnost i konkretne ishode. Uz već uloženi napor za hvatanje beležaka, pa delom i korekciju i dopunu oznaka u tekstu, imamo dovoljno materijala da na ova i druga važna interpretativna pitanja u tekstu odgovorimo i pismeno.

(4) Sažetak

Glavni rezultat druge faze čitanja teksta treba da bude dobro napisan sažetak, odnosno rezime. Njegovi gradivni elementi treba da budu naše beleške (vođene na zasebnom papiru tokom detaljnog čitanja), uz stalno konsultovanje

⁵¹ Neka te eventualne (ali gotovo neizbežne) izmene i dopune budu očigledne. Trebalo bi da budu očigledne pre svega vama samima, zbog aktivnosti koju ćemo kasnije specifikovati, ali potrebno je da budu očigledne i kolegama i instruktorima na kursu kako bismo o njima mogli da raspravljamo, jasno uviđajući razliku između osnovnih i dodatih.

sa oznakama u tekstu. Dobar sažetak treba da strukturno odgovara tekstu, da se u njemu pojavljuju u kondenzovanoj formi glavni elementi, koraci rada, sa jasno naznačenim funkcijama koje tamo igraju i sa jasno pokazanom relevantnošću za glavnu poentu rada (naravno, kada govorimo o primarnim tekstovima). Ovde nije centralno koliko vi lepo ili zanimljivo pišete. Stalo nam je do toga da je sažetak veran tekstu, efektan i informativan. Iako sažetak treba da bude kratak – za standardni filozofski tekst sažetak od desetak rečenica je najčešće sasvim dovoljan – on treba da bude, kako to i Konsepsion sugeriše, dovoljno informativan da vas poštedi potrebe za vraćanjem na tekst kada želite dalje da radite sa tekstom (2004: 362). Pogledajmo preciznije instrukcije za ovu aktivnost:

[Pisanje rezimea] U rezimeu jasno izložite čime se tekst bavi (njegovu temu), koja mu je glavna teza, šta su glavni argumenti i prigovori, šta se još važno u tekstu dešava, na kojim elementima počiva tekst. (Ukoliko je tekst sekundarni ili uvodni, rezime treba da pokaže šta je to o čemu nas informiše, koji su glavni elementi tog prikaza, koje glavne pozicije ili argumenti.) Rezime treba da bude sažet, ali informativan i sveobuhvatan, te da strukturno na pravi način odražava tekst. Ne bežite od toga da se obavezete u svojim tvrdnjama, da se jasno vidi kako ste tačno razumeli tekst. S tim u vezi, poželjno je da u rezimeu koristite metadiskursne markere, koji će na malom prostoru jasno sugerisati kako vidite koji element u tekstu. Što se njegove detaljnosti tiče, neka vam vodič bude Konsepsionova smernica da „sažetak treba da bude dovoljno detaljan da nećete morati ponovo da čitate tekst kako biste se podsetili autorovog argumenta“.

U vezi sa upotrebom metadiskursa, obavezivanjem i strukturnom adekvatnošću sažetka u odnosu na sam rad, možemo, zarad ilustracije i dodatnog pojašnjenja, posegnuti za jednom metaforom.⁵² Verovatno to znate i od ranije, ali vunene stvari se nakon pranja na visokim temperaturama jako sakupljaju, takoreći na 10-20% svoje inicijalne veličine. Zamislite sada jedan vuneni prsluk ili džemper na kopčanje koji je opran na visokoj temperaturi. On je sada daleko manji, nalik odeći za lutke, ali po obliku, takoreći strukturno, i dalje vrlo nalik onome kako je izgledao pre pranja. Dugmad, amblem ili logo, eventualno neki metalni broš, sve to je, naravno, ostalo u svojoj originalnoj veličini i sada izgleda jako upadljivo na tom umanjenom odevnom predmetu. Tačno tako izgleda dobar sažetak: on je, naravno, daleko manji od originalnog teksta, ali čuva njegov oblik, njegovu strukturu i dalje se u njemu vidi namena, odnosno namera teksta. Dugmad, amblemi i broševi su, s druge strane, metafora za metadiskurs. On je sada tu značajan deo. Upadljiv je i nesrazmerno je veliki (tj. zastupljen) u odnosu na veličinu samog rezimea. On i dalje drži ista mesta kao u originalnom tekstu (ako ga je tamo bilo) i usmerava čitaoca kroz (sada) sažete prikaze nekada elaboriranih segmenata teksta.

⁵² Ovu domišljatu i instruktivnu metaforu dugujemo profesorki dr Savki Blagojević, autorki monografije o metadiskursu koja je obilato korišćena u poglavlju posvećenom prepoznavanju funkcija i uloga tekstualnih odeljaka.

Na kraju, u ovoj drugoj fazi čitanja filozofskog teksta, imamo opet jednu dodatnu aktivnost, još jedan izveštaj koji će sa onim prvim, nakon predčitanja, napraviti tzv. *čitalački dnevnik*.

[Dodatna aktivnost: Izveštaj nakon detaljnog čitanja] Napišite novi, sada duži izveštaj za dnevnik čitanja u kojem ćete se relativno detaljno osvrnuti na svoj napredak u razumevanju teksta koji ste ostvarili od prelistavanja teksta do sada (na kraju detaljnog čitanja i pisanja rezimea). U tom izveštaju bi trebalo da adresirate sledeća pitanja: Da li vas je prvi utisak (nastao na osnovu predčitanja) o tipu, temi i tezi teksta prevario, i ako jeste, u čemu? Kada ste to uvideli i na osnovu čega? Šta su bile centralne teškoće prilikom brzog čitanja, kako ste ih razrešili, o kojim sadržinskim ili funkcionalnim aspektima se radilo? Šta su najznačajnije promene u označavanju teksta i načelno u razumevanju funkcija i sadržaja pasusa koje ste napravili tokom detaljnog čitanja? Koliko se promenila vaša ideja o celini teksta i njegovoj glavnoj tezi između brzog i detaljnog čitanja?

Ovo je opet aktivnost usmerena na samorefleksiju, na svesni rad na sopstvenim čitalačkim veštinama. U situacijama u kojima žurite verovatno ćete biti bliži tome da ovu aktivnost preskočite, ali probajte makar na početnim godinama studija da ovo, ipak, radite što češće. Pomoći će vam da izvučete pouke, da osvestite neke „slepe tačke“ u načinu na koji čitate filozofiju i da onda radite na unapređenju potrebnih veština.

Da kratko sumiramo: U ovoj *II fazi* čitanja filozofskog teksta nazvanoj razumevanje, imamo detaljno čitanje, sa revizijom oznaka u tekstu, uz vođenje beleški. Na osnovu detaljno pročitane oznake i posebno beleški, potrebno je da izradimo sažetak ili rezime teksta i to takav da verno predstavlja tekst, njegovu glavnu tezu, strukturu, centralne elemente. Drugim rečima, taj sažetak treba da bude dovoljan da ne moramo da se vraćamo na tekst ako želimo da se prisetimo teze teksta i glavnog argumenta u prilog njoj. Uz to, imali smo i dodatnu aktivnost – pisanje čitalačkog dnevnika.

Da bi detaljno čitanje (uz označavanje, beleške i sažetak) zaista vodilo kvalitetnom razumevanju teksta, verovatno je potrebno da još malo produbimo svoje razumevanje *odnosa dela i celine teksta, tekstualne kohezije i koherentnosti, formiranja i provere interpretativnih hipoteza*. Sve to ćemo raditi u narednom poglavlju. Takođe, a u duhu uvodnog komentara u ovom poglavlju – da ovaj model ne nudi neko magično rešenje za probleme čitanja – sve navedene aktivnosti, da bi bile uspešno i kvalitetno izvedene, zaista zahtevaju puno prakse, vežbanja i povratnih informacija. Jedan deo čitalačkih veština je nužno posledica prakse i bogaćenja čitalačkog iskustva. Smisao ovog modela prevashodno je u tome da nam da dobru osnovu i metod da – uz što bolje razumevanje tekstova koje čitamo – ta praksa zaista donosi napredak i usavršavanje naših čitalačkih veština.

Dakle, imajući na umu da ćemo na važnim aspektima razumevanja raditi i u narednom poglavlju, ovde nastavljamo sa prikazom modela za čitanje i, konkretnije, okrećemo se trećoj fazi – fazi evaluacije.

Faza III – Evaluacija

Nakon što smo kroz detaljno čitanje i pisanje rezimea došli do jasnog, strukturno adekvatnog i vernog prikaza teksta, prelazimo u treću fazu – fazu evaluacije. Ova faza kvalitativno se razlikuje od prethodne dve. U njima smo nastojali da razumemo tekst: da identifikujemo njegovu tezu, rekonstruišemo argumente, razjasnimo funkcije pasusa i uklonimo interpretativne nedoumice. U evaluaciji više ne pokušavamo samo da sledimo autorovu nameru, već ulazimo u raspravu sa njim povodom onoga što on tvrdi.

Važno je odmah naglasiti: evaluacija nije spontano izražavanje ličnog mišljenja o tekstu. Ona nije naš kritički osvrt na tekst koji je zasnovan na utisku, na našem osećaju ili ličnim preferencijama povodom teksta. Ništa nalik tome. Za početak, naši evaluativni sudovi treba da se odnose na jasno rekonstruisane tvrdnje i argumente iz teksta, a ne na utisak o tekstu u celini. U centru pažnje (makar na početku) treba da bude naš rezime iz faze razumevanja, u njemu imamo ono glavno za evaluaciju – strukturno adekvatan, sažet prikaz glavne teze teksta i argumenta u prilog njoj, zajedno sa drugim važnim elementima na kojima on počiva. Ipak, prilikom kritičke analize glavne teze, ili neke od pomoćnih, može se dogoditi (i tipično će se dogoditi) da nas zanima i nešto što je zbog njegove sažetosti moralo ostati van tog rezimea. Zbog toga je u ovoj fazi često potrebno vratiti se pojedinim mestima u samom tekstu. Tu, s jedne strane, naše ranije označavanje treba da bude od pomoći – makar u tom smislu da se lako orijentišemo u tekstu i pronađemo mesta koja su nam sada značajna. Njih ćemo, ovog puta zarad evaluacije, ponovo pročitati, te proveriti da li smo ih inicijalno ispravno razumeli i označili. Ako u tom procesu uočimo da je neko ranije označavanje bilo pogrešno ili nepotpuno, treba ga korigovati.⁵³

Takođe, naša kritička analiza treba da prati tekst i njegovu argumentativnu strukturu. Izuzetno je važno da eventualnom sporenju sa tekstom prilazimo sa dobrim razumevanjem toga *šta* on i *na osnovu čega* on tvrdi, te koju ulogu igra koji njegov deo. Dokaz slabog razumevanja jednog teksta može biti i to što se neko spori sa nekom nekontroverznom konstatacijom, koju je autor dao usput, takoreći iz retoričkih razloga, uvodeći nas u neki problem i od kojeg u tekstu ne zavisi puno (ili ne zavisi gotovo ništa). Ili sporenje sa objašnjenjem i ilustracijom, u situaciji u kojoj je zapravo pravi predmet sporenja konkretna autorska tvrdnja data van tih pasusa i delova teksta. Zbog ovoga je važno pratiti ranije oznake u tekstu, eventualno ih i korigovati, ali svakako uz uvažavanje njih i načelno razumevanje strukture rada, dodavati nove, sada *evaluativne oznake*. Kao i kod detaljnog čitanja, i ovde je dobro voditi beleške

⁵³ Evaluacija, dakle, može dovesti i do revizije razumevanja. Za ovo je direktno relevantno *načelo dobronamernosti* prilikom tumačenja. Ono će biti pomenuto opet u vezi sa evaluativnim beleškama, ali ovim fenomenom bavimo se detaljno kasnije, u zasebnom poglavlju.

na zasebnom papiru. Tu sada beležimo uočene slabosti, nedostatke, svoje primedbe gde ih imamo, primere koji pokazuju da ono što autor tvrdi nije slučaj, ali i komentare koji mogu, a ne moraju na kraju biti primedbe autoru.

(5) Kritička analiza

Nema dileme da je evaluacija najkompleksnija aktivnost (ili skup aktivnosti) od svih koje smo do sada naveli. U nastavku su date eksplicitne instrukcije o evaluaciji da bismo potom nastavili sa njihovom analizom.

[Kritička analiza] Sada, zainteresovani za pitanje ubedljivosti samog rada, prođite kroz svoj sažetak iz prethodne faze čitanja. Gde god je potrebno, vratite se (ključnim) pasusima i ponovo ih pažljivo pročitajte. Ispravite svako pogrešno ili nepotpuno označavanje koje uočite tokom ovog (ad hoc) ponovnog čitanja. Proverite da li su sve (za tezu rada važne) tvrdnje adekvatno potkrepljene razlozima. Proverite da li su argumenti kojima autor brani svoje tvrdnje ubedljivi – da li su premise prihvatljive, te da li iz njih zaista sledi taj nameravani zaključak. Nemojte se zadovoljiti opštim neslaganjem, posebno eventualnim neslaganjem sa glavnom tezom rada. Nasuprot tome, jasno identifikujte mesto na kojem, po vašem sudu, dolazi do greške ili problema u autorovom rezonovanju. Pokušajte da formulišete precizan kontraprimer za tvrdnje koje smatrate problematičnim. Takođe, razmislite kako bi autor mogao odgovoriti na vašu kritiku. Ispitajte da li autorov zaključak dovodi u pitanje neka vaša sopstvena uverenja. Ako postoji sukob između vašeg gledišta i stava iznesenog u radu, razmotrite da li treba da promenite svoj stav ili da pokažete gde autorovo rezonovanje ne uspeva.

Nekoliko je nivoa kritičke analize koje primećujemo u ovim instrukcijama. Rad počiva na nekim tvrdnjama i mi s pravom očekujemo da one budu potkrepljene na adekvatan način. Zavisno od tipa tvrdnje, nekada je dovoljno da se u prilog iznesenom stavu daju određene informacije ili opis nekog događaj. Nekada se pak u prilog određenim tezama citiraju drugi autori ili se ukazuje na mesta u tekstu (posebno ako su u pitanju tvrdnje koje se tiču tumačenja ili kritike nekog drugog teksta). Važne tvrdnje za rad moraju i same biti dobro branjene kako bi ta centralna teza rada i sama bila adekvatno odbranjena i upravo u tome je prvi nivo te naše kritičke analize.

Relativno često u prilog određenom svom uverenju autor će ponuditi razloge – druge stavove, analizu, primere, koji su relevantni za dato uverenje i čine ga ubedljivim. Ili još bolje, autor će nekada ponuditi argumente u prilog svojim tvrdnjama, bilo da se radi o glavnoj tezi ili pomoćnim tezama. Tu postavljamo drugo gore navedeno pitanje ili, još preciznije, dva pitanja: Da li su premise tog argumenta istinite i da li je sam argument validan (ili ubedljiv ukoliko je u nekoj od induktivnih formi)?

Izuzetno je važno da ovde, kod evaluacije, ozbiljno shvatimo smisao strukturiranosti filozofskog rada. U vezi sa tim, ako nam glavna teza (ili neka druga noseća teza) rada izgleda neubedljivo, ili imamo direktno neslaganje s

njom, to neslaganje ne treba da ostane tu. Umesto toga, mi treba da se spori-
mo sa razlozima na osnovu kojih autor tvrdi te teze, ili eventualno načinom
na koji nastoji da argumentuje u prilog njima. Kao što je već naglašeno, u
filozofskim radovima po pravilu nemamo *naprosto date* tvrdnje, koje se *pro-*
povedaju kao istine same, bez ikakvog dodatnog opravdanja. Ne, potpuno su-
protno, obično imamo određene teze, rečene u jednom malom isečku teksta,
a branjene razlozima, analizama, primerima i argumentima kroz čitav rad. Ta
struktura rada obično je tu baš zato što se glavna teza brani pomoću odre-
đenih tvrdnji, premisa, koje su i same poduprte i opravdane u radu na neki
način. Baš zbog toga, naše eventualno neslaganje nije samo po sebi evaluaci-
ja, nego početak potrage za njenim „rodnim mestom“ i dodatna analiza – šta
tu ne valja, šta je tu pogrešno, kako je moguće osporiti neku od pomoćnih
tvrdnji na kojima se zasniva ta tvrdnja. Kao što i Konsepsion sugeriše: ne po-
istovećujte neslaganje sa evaluacijom, evaluacija zahteva argument, ili barem
protivprimer (upor. Concepción, 2004: 362).

Pored svega ovoga imamo i onaj, sa refleksijom najtešnje povezan, smi-
sao kritičke analize. Tu tekst i njegove tvrdnje direktno suočavamo sa svojim
stavovima i uverenjima.⁵⁴ Specifičnost takvih slučajeva je možda u prisustvu
one dileme koja je data na samom kraju izlistanih instrukcija. Naime, ukoliko
se ne slažemo sa tezom datog rada, imamo dve alternativne mogućnosti – ili
ćemo naći problem u argumentaciji prisutnoj u datom radu ili ćemo usvojiti
to gledište kao bolje. Ovo je, naravno, pojednostavljenje ili možda neispunjav
ideal racionalnosti budući da formiranje i proveravanje uverenja ne funkcio-
niše na tako jednostavan način i tipično se ne „lomi“ oko jednog argumenta,
već zavisi od puno epistemičkih, metodoloških, ali i emotivnih i šire sociološ-
ko-političkih faktora. Neka, ipak, bude naglašeno da čak i u slučajevima kada
se naša uverenja direktno sukobljavaju sa tezom rada, ideja kritičke analize
treba da bude ista – istražiti argumentaciju u prilog tom (nama neprihvatlji-
vom) gledištu, potražiti iz strukture rada razlog za to neslaganje, i uz posebnu
brigu o nepristrasnosti, ispitati ubedljivost te pozicije.

Ovde smo grubo dali već tri ili četiri manje-više odvojiva nivoa kritič-
ke analize. Svi oni zahtevaju dosta filozofskih znanja, a verovatno i veština.
Evaluacija nije samo stvar bavljenja *internim* stvarima teksta, već zahteva ne-
što što donosimo sa sobom kada pridemo tom tekstu, neku filozofsku „torbu
sa alatom“ koji ćemo primeniti tom prilikom.⁵⁵ To posebno važi za posled-

⁵⁴ Ako pričamo o uverenjima koja doživljavamo vrlo lično, gde je naglašena i konativna
dimenzija, očekivano je da ovu vrstu refleksije imamo kod radova koji se bave osetljivim
etičkim ili načelnije normativnim pitanjima, kakve možemo imati i u estetici, filozofiji politike i
srodnim oblastima. Takođe, to mogu biti i tekstovi koji se bave pitanjem postojanja boga.

⁵⁵ Ovo su i razlozi zašto se čitanje na početnim godinama studija filozofije pre svega vidi kao
interpretativno. Kao što vidimo kroz ovaj udžbenik, ni čitalačke veštine nisu jednostavne.
Nisu nešto što imamo nezavisno od rada na njima. Ali ovo bez dileme još više vredi za veštine
kritičke analize filozofske literature.

nji gore sugerisani kritički momenat – razmatranje potencijalnih odgovora autora. Dobre kritičke analize uključuju i ovaj aspekt i nekada je to najbolji njihov element. Opet, da bismo to uspešno uradili, potrebno je, ne tek da odlično razumemo taj tekst, da u njemu jasno vidimo problem, nego da u svom filozofskom registru imamo dovoljno teorijskih manevara da pronađemo ili osmislimo način na koji bi se taj problem koji smo приметili mogao popraviti ili zaobići.

(6) Evaluativne oznake i beleške

Pomenuli smo još dve komplementarne aktivnosti ovoj centralnoj. Iako su izdvojene, kako onaj prvi niz instrukcija ne bi bio predug i nepregledan, one bi trebalo da se odvijaju paralelno sa ovom kritičkom analizom. U nastavku su date instrukcije u vezi sa označavanjem i beleškama tokom evaluacije teksta:

[Evaluativne oznake i beleške] Prilikom vraćanja na sporna mesta u tekstu, stavljate oznake pomoću kojih ćete markirati nedostatke ili probleme. Neubedljiva premisa, problem sa argumentacijom, nedovoljno obrazložen ili argumentovan stav – sve to su mesta za označavanje ovim beleškama. I mesto s kojim se naprosto ne slažete može biti označeno kao takvo, ali je dobra praksa da nakon toga pratite strukturu tog argumenta i označite mesto koje vi „krivite“ za tu grešku, odnosno stav s kojim se sporite. Oznake mogu markirati i dobra i ubedljiva mesta u tekstu. I to je evaluacija koja vam može biti korisna. Svejedno, u vezi sa svim ovim oznakama, ali i inače u vezi sa kritičkom evaluacijom teksta, vodite beleške u zasebnom dokumentu. Povrh toga, ako vam se čini da neki zaključak nije dovoljno branjen, pokušajte, ipak, da rekonstruišete (u beleškama) kako bi mogao biti ojačan. Budite dobronamerni u tumačenju. U beleškama eventualno skicirajte i neke moguće odbrane od primedbi koje navodite. To je zahtevno, ali korisno ukoliko je izvodljivo.

Za evaluativne oznake nemamo neki standardni ili sugerisani model skraćenica, ali dobro je da one vama samima budu razumljive i očigledne. Znaci pitanja i uzvika mogu biti korisni u ove svrhe, posebno ako fraze koje dodajete uz njih neće praviti zabunu sa interpretativnim oznakama u užem smislu. Naravno, te oznake mogu biti i duže fraze ili delovi rečenica, kao na primer: „ne valja jer“, „ovo je neubedljivo“, „može da se kritikuje iz perspektive“, „ovo je jaka pozicija“, „zašto ovo?“, „gde je opravdanje za ovaj stav?!“. Iako u instrukcijama nisu pomenute, evaluativne oznake mogu sadržati i *komentare, zapažanja, paralele* (sa drugim filozofima ili pozicijama), *istraživačka pitanja* ili *hipoteze*. Te oznake mogu izgledati nalik ovima: „ovo može da se poveže sa“, „ovo možda vodi u dualizam“, „da li bi ovo mogla da se brani kada bi bilo bez“, „seti se mesta x kod Loka!“, itd. Nešto od toga se lako može pretvoriti u kritiku uz još malo promišljanja, ali i bez toga. Ovo su jako važne i korisne stvari za nas kao kritičke čitaoce koji tekst koriste istraživački, za razmišljanje, preispitivanje svojih stavova, širenje svojih saznanja.

Beleške u zasebnom dokumentu su, takođe, veoma važne. U njima ćemo zabeležiti i u kratkim crtama razraditi primećene slabosti u argumentaciji i druga zapažanja vezana za evaluaciju datog teksta. Ono što bi trebalo da bude ishod ove aktivnosti jeste jedan dobro zasnovan kritički osvrt na tekst koji smo pročitali, u kojem su naša eventualna neslaganja sa autorom oko teze jasno prezentovana kao primedbe na njegovu argumentaciju i u kojoj su naše primedbe jasno dokumentovane slabostima u njegovoj argumentaciji, našim protivprimerima, podjednako ubedljivim razlozima datim za suprotno tvrđenje od nekog njegovog podrazumevanog ili možda čak našim argumentom koji vodi suprotnom zaključku. Takav osvrt će nekada biti osnova za istraživački rad. Ili, nekad, u nastavku studija, više takvih kritičkih osvrta (napisanih za radove na sličnu temu) biće odlična osnova za jedan dobar završni rad sa vašom autorskom tezom.

Ovim smo kompletirali model za čitanje filozofskog teksta. Kao što je najavljeno, on je prilično blisko pratio Konsepsionov model sa tri faze čitanje, uz dosta ekspliciranja, dorađivanja i nekoliko dodatnih aktivnosti povezanih sa našim metakognitivnim aspiracijama.⁵⁶ Ostalo je, ipak, puno važnih tema čija će detaljnija analiza ovu proceduru za čitanje filozofije učiniti instruktivnijom, a njene učinke boljim i kvalitetnijim. Pre nego se okrenemo njima u narednom poglavlju, da kratko sumiramo ovaj metod za čitanje, sa svim njegovim fazama i aktivnosti od kojih je sačinjen.

Faza I – Pripremna faza

- (1) Predčitanje (i izveštaj nakon predčitanja)
- (2) Brzo čitanje i označavanje teksta

Faza II – Razumevanje

- (3) Detaljno čitanje, korekcija oznaka i beleške
- (4) Sažetak (i čitalački dnevnik)

Faza III – Evaluacija

- (5) Kritička analiza
- (6) Evaluativne oznake i beleške

Naravno, u praksi, kada čitamo filozofske tekstove i imamo nameru da primenimo ovaj model, imaćemo adekvatne pomoćne materijale koji uključuju spisak ovih aktivnosti kao i dokumente sa skraćenicama koje koristimo u označavanju. Ništa od ovoga nije samo po sebi važno filozofsko znanje, koje treba naučiti, već pre jedan dobar algoritam da radimo na čitanju, koji ćemo vremenom verovatno jednim velikim delom usvojiti i bez previše razmišljanja primenjivati, a možda neke aspekte promeniti, prilagoditi ili zameniti nekim drugim.

⁵⁶ Te aspiracije vrlo očigledno postoje i u Konsepsionovom tekstu (koji se vrlo eksplicitno bavi temom metakognicije i njenom implementacijom u proces čitanja). Jedina prava dopuna u našoj verziji njegovog modela jeste njihovo uključivanje u konkretne aktivnosti.

6. HERMENEUTIČKI KRUG, ZAKONI I GRANICE TUMAČENJA

Prilikom izlaganja modela za čitanje, na više mesta je (pomalo stidljivo) sugerisano da je za razumevanje delova teksta na neki način važno razumevanje celine. Tako, na primer, kada smo govorili da je važan cilj detaljnog čitanja izvesno spajanje tačaka u tekstu, slaganje tih nosećih elemenata teksta u jednu celinu, sugerisali smo da u tom procesu tipično dolazi i do izvesne korekcije određenih aspekata našeg ranijeg razumevanja teksta (pa posledično i ranijih interpretativnih oznaka u tekstu). Već ovo deluje kao da vodi u potencijalni paradoks. Zdravorazumski imamo na umu da je za razumevanje celine teksta potrebno razumeti njegove delove. S druge strane, u upravo ponovljenom mestu, ali i drugde, ukazano je na to da je za dobro razumevanje delova potrebno i razumevanje celine teksta.

Hermeneutički krug

Ovaj problem odavno je prepoznat u filozofskoj literaturi, posebno onom njenom delu koji se – makar na najopštiji način – bavi pitanjima tumačenja, razumevanja, smisla. Ovo sa čime se ovde vrlo konkretno susrećemo jedna je verzija slavnog *hermeneutičkog kruga* – teme koja je široko raspravljana u filozofiji Hajdegera (Hajdeger, 2007) i Gadamera (Gadamer, 2011).⁵⁷ Ono gde možemo odmah da se složimo sa ovim autorima jeste da hermeneutički krug „ne sme da se svede na *circulus vitiosus*“ – kako to kaže Gadamer analizirajući Hajdegerovu poziciju (Gadamer, 2011: 347) – tj. da ne sme da se posmatra naprosto kao paradoks ili logička greška povezana sa cirkularnošću.

Da, mi u tekstu zaista imamo neku vrstu kruženja, hoda od dela ka celine, gde se razumevanje jednog oslanja na razumevanje drugog i istovremeno razumevanje jednog je informisano i omogućeno razumevanjem drugog. Bilo bi, ipak, pogrešno, strogo govoreći, da to posmatramo kao krug, kao kretanje po kružnici datoj u ravni. Naprosto, mesto sa kojeg polazimo i mesto na koje stižimo „nakon punog kruga“ nisu isto mesto. Prilikom prolaska kroz tekst, mi polako sakupljamo saznanja o delovima, saznanja koja su radne verzije našeg razumevanja datih delova i na njima gradimo svoje razumevanje ili opet radnu verziju svog razumevanja celine teksta. Jednom kada stignemo do kraja teksta, sa tom radnom verzijom razumevanja celine teksta u rukama,

⁵⁷ Naravno, u njihovoj filozofiji ova tema ima drugačiji i širi teorijski smisao; posebno kod Hajdegera, gde hermeneutički krug ima izvesni ontološki karakter i suštinski se tiče ljudske egzistencije, vremenitosti, smisla... I kod Gadamera ova je tema deo šireg autorskog poduhvata.

naša refleksija o delovima teksta sada podiže naše razumevanje tih delova na viši nivo (nego što je to bio slučaj na početku, u prvom prolasku), što će pak zauzvrat unaprediti i naše razumevanje celine teksta.

Možda je jedna bolja slika upravo opisanog kretanja – *spiralno napredovanje u razumevanju*, pre negoli kruženje. Mi se ne vrtimo u krugu datom u ravni, već postoji izvesni nagib po kojem napredujemo (u trećoj dimenziji) prilikom svakog svog prolaska kroz jedan krug u tom navoju. Ta spirala (nalik opruzi, navoju, federu), doduše, nema ultimativni cilj, ne postoji neki principijelni završetak tog uspona, već umesto toga proces napredovanja u tumačenju uvek okončavamo *praktičnim obzirima* – svešću da nekad moramo da stanemo i da nam je potrebno *ne* savršeno tumačenje (ako je taj pojam smislen i odbranljiv) već samo (za naše potrebne) *adekvatno* tumačenje i razumevanje datog teksta.

Naš model za čitanje, zavisno od načina na koji brojimo, podrazumeva dva ili tri prolaska kroz tekst i to je, naravno, povezano sa hermeneutičkim krugom, ali i nekim praktičnim obzirima, kao što je realistična procena koliko nam je ovog napredovanja (da ne kažemo „prolaska kroz hermeneutički krug“) potrebno za adekvatno tumačenje teksta na našem nivou bavljenja filozofijom. Prostor za dalji napredak u tumačenju, naravno, uvek postoji.⁵⁸

Opisani proces kretanja u hermeneutičkom krugu nije dat normativno, nije dat sa namerom da nam kaže *kako treba* da se ponašamo prilikom čitanja filozofskog teksta. Ne, te tvrdnje su deskriptivne, one opisuju ono što mi već radimo, opisuju kako funkcioniše razumevanje. Štaviše, ovo se ne tiče razumevanja samo filozofske literature, već tekstova inače, a prema uverenju pominjanih i mnogih drugih autora – ne tiče se ni isključivo literature, već *razumevanja u vrlo širokom smislu*.

Hermeneutički krug je, dakle, karakteristika našeg razumevanja, odnosno tumačenja teksta. Ono što mi u svom pristupu radimo dodatno je to što činimo taj proces svesnijim i kritičnijim. Nastojimo da budemo Ekovi *kritički čitaoci*, da osvestimo to kretanje po spirali, da pratimo za interpretaciju važne aspekte teksta i poboljšamo svoje razumevanje delova i celine gde god je to moguće, te da na taj način optimizujemo svoj napredak u interpretiranju teksta.

⁵⁸ U istom ovom praktičnom smislu, i prostora za „hvatanje prečica“ ima. Jednom kada imate značajno čitalačko iskustvo, dobre čitalačke veštine i solidno filozofsko predznanje, možda će vam i *jedan detaljni* prolazak kroz tekst biti dovoljan za kvalitetno razumevanje teksta. U nekom zamišljenom idealnom scenariju, možda je nekom iskusnom i zaista talentovanom filozofu i *jedno brzo čitanje* sve što mu je potrebno da bi pročitanim tekstom vladao na zadovoljavajućem nivou. Nažalost, ipak, nama kao početnicima u filozofiji često treba i *više* nego što zahteva ovaj model. Ako povrh toga želimo da se studiozno bavimo nekim tekstom, moraćemo da se na njega vraćamo i ponovo čitamo makar delove, ako ne i čitav tekst, i više od ova dva ili tri puta.

Interpretativne hipoteze

Kod predčitanja, tj. prelistavanja teksta, u sklopu rada na kratkom izveštaju, pomenuto je izvesno pretpostavljanje u vezi sa relevantnim pitanjima. Na osnovu tog minimalnog uvida u tekst, te očekivanog izostanka adekvatnog razumevanja, na mnoga od onih početnih pitanja – o tipu teksta, njegovoj temi, glavnoj tezi, načelnoj strukturi – jedino se može odgovoriti nekom vrstom (informisanog) nagađanja. Ali čemu služi ta aktivnost i zašto je deo naše procedure čitanja?

Postoje tri (ne potpuno odvojena) razloga zbog kojih je ova aktivnost uključena u naš metod čitanja, i zbog čega je praktično prva među aktivnostima. Prvi razlog povezan je sa upravo skiciranom varijantom hermeneutičkog kruga. Prelistavanje teksta zapravo je izuzetno brz način da se stekne nekakav utisak o delovima i o celini teksta, tj. da se prvi put „okrene“ hermeneutički krug. Bacanje pogleda na podnaslove, reči koje se ponavljaju, reference, dijagonalno čitanje nekih stranica, zavirivanje u neke pasuse – sve to je *instant* način da se izgradi kakvo-takvo razumevanje delova, te da se na temelju njih i sa celinom takvog prolaska kroz tekst izgradi jedno (opet: kakvo-takvo) razumevanje celine teksta. Taj prvi prolazak kroz tekst jednostavan je način da se prigrabi neko inicijalno razumevanje teksta, s kojim će se posle još puno raditi, ali učinjen je jedan vremenski ekonomičan, a za tumačenje važan prvi korak.

Drugi razlog pomenut je još ranije. Tiče se značaja čitalačkog dnevnika i unapređenja metakognitivnih veština povezanih sa čitanjem filozofije. Da, važno je da pratimo kako smo napredovali u razumevanju, gde smo grešili, a gde bili uspešniji kako bismo dodatno unapredili sam proces za neke njegove buduće primene.

Treći razlog zašto prelistavamo tekst pre nego što krenemo sa njegovim čitanjem je možda najvažniji. Ono što tu radimo, to naše poluinformisano *nagađanje*, nije nešto idiosinkratično, nešto specifično što smo odabrali da radimo. Ne, naprotiv, baš takvo *nagađanje o celini teksta*, njegovoj glavnoj tezi, odnosno njegovoj (komunikativnoj) nameri *intrinzično* je svojstvo interpretiranja i njegov nezaobilazni deo. Može vam se učiniti da ste tu, kod prelistavanja, u nepovoljnoj situaciji da sudite o celini teksta i njegovoj nosećoj tezi, a da ste prilikom brzog ili možda, ipak, detaljnog čitanja nasuprot tome u adekvatnoj. Međutim, primetite da ovo *nije principijelna razlika*, već stvar stepena. Naravno da ćete prilikom brzog, a posebno prilikom detaljnog čitanja biti informisaniji, ali to ne znači da tu ne radimo nešto u osnovi identično ovom nagađanju, bili toga svesni ili ne. Možda se naša informisanost povodom delova teksta povećava kroz brzo i detaljno čitanje, ali način na koji se ti delovi slažu, ono famozno spajanje tačaka u celinu, uvek je jedan kvalitativni skok, uvek je jedan iskorak. To radimo interpretativnim hipotezama, pretpostavljanjem, hipotetičkim (re)konstruisanjem te povezanosti.

Da ne bude zabune, nagađanje o kojem govorimo nije nasumično niti je stvar inspiracije ili momenta lucidnosti. Kao što je rečeno, ono je informisano, tj. vođeno samim materijalom iz teksta. U osnovi, ovo nagađanje je jedan inferencijalni proces koji se u velikoj meri oslanja na *abdukciju*. U pitanju je vrsta induktivnog zaključivanja koju često nazivamo i *zaključak na najbolje objašnjenje* (upor. Douven, 2025), i koju često koristimo i svakodnevno, ali i u nauci, tipično upravo u procesu konstruisanja hipoteza. Ono što je izuzetno značajno imati na umu u vezi sa abdukcijom je njena *nemonotonost*. U pitanju je logička osobina određenih vrsta zaključivanja koja se svodi na to da je zaključak izveden na osnovu određenih premisa moguće revidirati ili odbaciti u svetlu novih, dodatnih premisa.⁵⁹ Baš zbog toga, na određenom nivou informisanosti tekstom, naša nagađanja će biti jedna. Ona će biti naš najbolji zaključak koji možemo tada napraviti, ali sa dodatnim prolaskom kroz tekst, sa poboljšanim razumevanjem, ona se lako mogu promeniti, tj. možda nam to nagađanje *n* više neće delovati kao najbolje (najverovatnije ili najubedljivije), već će nam to tada biti neko nagađanje *n'*.

Postoji drugi, možda bolji način da osvestimo ovu dimenziju procesa razumevanja teksta. Malopre je skiciran hermeneutički krug u kojem su u odgovarajući odnos postavljeni delovi i celina teksta. Ali kako prelazimo taj put od delova do celine u svakom od prolazaka kroz taj krug? Celina teksta nije mehanički spoj tih delova, već – kao što je verovatno previše puta naglašeno – jedan složen funkcionalni sistem, u kojem delovi zauzimaju određene uloge, formiraju kompleksnu strukturu. Ali kako da dobijemo funkcionalni sistem kada su ispred nas poređani delovi, šrafovi, lanci, zupčanici i opruge? Jedino tako što ćemo uvidom u sve to što nam je na raspolaganju praviti hipoteze o načinu na koji se to dâ složiti u funkcionalnu celinu. Drugim rečima: tako što ćemo nagađati i pretpostavljati, a onda, naravno, to i testirati. Trećim rečima: pomoću abdukcije, odnosno sve vreme praveći zaključke na najbolje objašnjenje, na osnovu onoga što u tom trenutku imamo u svom razumevanju i revidirati te zaključke i formirane hipoteze svaki put kada supstantivno produbimo svoje razumevanje teksta. Možda je noseća misao iza poslednjih nekoliko pasusa upravo ova: *Interpretiranje je stalno hipotetičko konstruisanje smisla teksta*.

Analogno komentaru datom u vezi sa hermeneutičkim krugom, i ovo je u osnovi spontan proces, koji mi samo dodatno osvešćujemo sa namerom optimizacije. Možda smo, u pogledu predčitanja i kratkog izveštaja, donekle i normativni budući da tu na jedan „spoljni“ način ovaj aspekt interpretativnog procesa ubrzavamo ili bar činimo da počne ranije. Prelistavanje teksta priprema nas sa izvesnom preciznošću za ono što nas čeka u tekstu, daje nam

⁵⁹ Deduktivna zaključivanja, kojima se bavimo u najvećem delu svojih logičkih kurseva, jesu *monotona*. Ako neki zaključak sledi iz određenih premisa, nikakvo proširenje tog skupa premisa to neće promeniti.

prve hipoteze i na taj način pokreće naše kretanje kroz hermeneutički krug ili uz hermeneutičku spiralu. Ali mi ćemo nastaviti da kreiramo i usavršavamo hermeneutičke hipoteze i dalje kroz proces, kroz brzo čitanje, detaljno čitanje, čak i tokom evaluacije teksta, a potencijalno i nakon toga. Jaz između razumevanja delova i razumevanje celine teksta je stalno tu i postoji principijelno. Njega ne rešava sam tekst, već rešavamo mi, tako što konstruišemo (pre negoli „rekonstruišemo“) smisao i to u modalitetu predviđanja, nagađanja, pretpostavljanja.

Provera interpretativnih hipoteza

Ali odavde ne sledi da je sve što nam u tom procesu „padne na pamet“ dovoljno dobro ili podjednako dobro. Hipoteze koje postavljamo mogu se i moraju *testirati*, upravo prateći ono što je dato u čitanom tekstu. Nalik komentarima iz metafore o sklapanju mašine, i u tekstu moramo sve vreme pratiti da li se naši šrafovi, zupčanici i lanci međusobno uklapaju ili smo ih samo na silu nekako uvezali. Drugim rečima, moramo razviti *osetljivost za tekst* i za povratne informacije koje nam on daje, načine na koji „tretira“ naše hipoteze ili još pre: kako naše hipoteze *prolaze kroz tekst*. Moramo biti sposobni da prepoznamo kada *tekst pruža otpor* našem pretpostavljenom smislu koji bismo da projektujemo na njega. Pogledajmo šta Eko kaže u vezi sa ovim problemima:

Čitaočeva inicijativa sastoji se u nagađanju povodom *intentio operis*. Ovo nagađanje mora potvrditi čitav tekst, kao organska celina. To ne znači da se prilikom tumačenja nekog teksta može nagađati na samo jedan jedini način. U principu, moguće ga je tumačiti na bezbroj načina. Međutim, na kraju će biti potrebno nagađanje dokazati na osnovu koherencije tog teksta, a tekstualna koherencija moći će samo da odbaci nepromišljeno nagađanje. (Eko, 2001: 34)

Termin *intentio operis* je izraz koji Eko koristi da naznači nameru dela, najgrublje govoreći. On nju razlikuje od namere autora (*intentio auctoris*), ali i od čitaočeve namere (*intentio lectoris*). O odnosu namere autora i namere dela govorićemo u narednom poglavlju. Što se pak čitaočeve namere tiče, pojednostavljeno govoreći: proces interpretacije je napor da se naša čitalačka namera, vođena nagađanjem i „zauzdana“ samim delom, što više približi nameri dela.

Eko u citiranom isečku ističe kako naše (čitalačko) nagađanje treba da bude potvrđeno delom *u celini*, te kako se nagađanje dokazuje pomoću *tekstualne koherencije*. Ovde kao da se pojavljuju dva različita, iako tesno povezana momenta. Budući da može biti instruktivna oko ovih inače apstraktnih pitanja, vratimo se nakratko na metaforu sa mehanizmom (mašinom, sistemom) i delovima.

Pred sobom imamo kutiju sa delovima. Nju tek treba da raspakujemo i delove nekako grupišemo, te pripremimo za sklapanje izvesne mašine ili uređaja. Mi u datom trenutku ne znamo tačno o kakvoj se mašini radi niti imamo uputstvo o sklapanju, pa ni sliku kako bi taj sistem ili mašina trebalo da izgledaju.⁶⁰ Štaviše, i ovo će kasnije biti veoma važno, mi čak ni delove ne možemo adekvatno prepoznati kao zupčanike, lance, šrafove i slično, ako već nemamo izvesne hipoteze o tome kako će se oni složiti u celinu mašine koju rekonstruišemo. Naše uviđanje njihove funkcionalnosti zavisi od naše pretpostavke kako izgleda čitava mašina i koja je njihova potencijalna uloga u njoj. I mi upravo tako postupamo sa njima, pretpostavljamo, sklapamo, gledamo šta smo dobili, da li se delovi *zaista uklapaju* i podjednako važno – da li se *svi* delovi uklapaju, nemamo li viškova. Svaki neuspešan pokušaj, svako neuklapanje ili završavanje sa viškom delova u rukama, informiše nas o našem pokušaju i daje bolju šansu da nešto popravimo u vezi sa svojom početnom pretpostavkom, te da formiramo novu i bolju.

Skoro svaki elemenat iz ove „mašinske“ priče iznad ima svoj pandan u priči o tumačenju, odnosno interpretiranju teksta. Mi prilikom listanja i brzog čitanja teksta tipično tek praznimo kutiju s delovima, vidimo šta imamo i imamo prve utiske o tome šta bi čemu moglo da služi, kako bi šta od toga moglo da se kombinuje. U skladu sa svojom najboljom procenom i projekcijom, spajamo te delove i tu dolazimo do prvog nivoa provere te svoje projekcije, svoje interpretativne hipoteze. Da li se delovi zaista uklapaju, vidimo li da se negde taj lokalni spoj koji smo mi napravili zapravo loše drži, da je nekako napravljen „na silu“, bez pravog uklapanja? Ako je to slučaj, jasno je da nismo na pravom putu. Drugi momenat provere, pomenut kod Eka, ali prisutan i u našoj metafori, povezan je sa celinom. Da li smo zaista uklopili sve delove? Možemo uzeti polovinu svih datih pasusa, složiti ih čak i prirodno, projektovati smisao koji ih lepo drži na okupu i ne nailazi na otpor nigde, ali naša interpretacija previda određene delove u tekstu, izostavlja ih. Slika toga je sastavljeni sistem, ali pomoću tek jedne grupice delova, dakle, završen proces „rekonstrukcije“ mašine, ali sa viškovima u našim rukama. Ostavljajući po strani kako smo to uspeli, jasno je da to što smo spojili nije *ta* mašina ili barem nije kompletna.

Ova dva pomenuta aspekta provere naših interpretativnih hipoteza pominje i Rešer (Nicholas Rescher) u svojoj knjizi *Interpretiranje filozofije*, ime-

⁶⁰ I ovde je dobro da naglasimo koliko prisustvo metadiskursa olakšava čitanje filozofskih tekstova. U nekom smislu adekvatno prisustvo metadiskursa bi se moglo posmatrati upravo ovako – kao dato pismeno uputstvo o sklapanju radova iz njegovih delova. U velikom delu savremene filozofske literature već imamo manje-više standardizovan pristup povodom upotrebe metadiskursa koji podrazumeva da se i tema i teza najave na početku, te da se kroz rad relativno učestalo čitaocu daju naznake u kom se delu rada nalazi, rezime onoga što je prethodilo, najava za ono što sledi. Ipak, u određenom, možda i većom delu, literature koju čitamo tokom studija takva pomoć izostaje. Zato je i gore naglašena *ta*, izazovnija varijanta što se tiče interpretiranja.

nujući ih *zakonima interpretacije*. U pitanju su prvi i drugi zakon, konkretnije zakon koherencije i zakon sveobuhvatnosti (upor. Rescher, 2007: 157-9).⁶¹ U spajanju tačka iz teksta, u pokušaju da složimo sve one tekstualne elemente, važno je da se rukovodimo ovim zakonima. Naša interpretacija teksta mora pokazati koherenciju. To naše nagađanje, koje na kraju prihvatamo kao dobru interpretaciju, mora biti u sebi koherentno, ali i koherentno u odnosu na sam tekst. To će ponekad biti informativno i povodom samih elemenata teksta. Daće nam pouke kako da bolje razumemo neke delove. Takođe, naša interpretacija treba da bude obuhvatna, da ne probira među elementima kako bi spasila koherentnost, nego da ih efektno sve zajedno uklopi u koherentnu celinu.

Sušтина interpretacije jeste eliminacija, ili makar svođenje na minimum, nedosljednosti, nesaglasnosti, nejasnoća, paradoksa, poteškoća, anomalija i sličnih problema. Optimalna interpretacija je ona koja svoje eksplanatorne zadatke u celini izvršava uz najmanje kognitivno trenje. (Rescher, 2007: 157)

Baš ovako kako Rešer govori – dobra interpretacija *prolazi* kroz tekst bez puno otpora ili trenja. Ona je celovito i koherentno objašnjenje onoga što je u tekstu rečeno. Rešer dopušta da u tekstu može biti otpora čak i prema optimalnoj interpretaciji budući da može postojati objašnjenje koje ga neutrališe i uspeva da očuva koherentnost. Ali tu postoji jedna mala komplikacija. Uz *puno* objašnjenja, kao odgovor na pregršt mesta gde ona zapinje, mogla bi se braniti kao adekvatna i neka interpretacija koja očigledno nije dobra. Zato je važno u interpretiranju biti „racionalno ekonomičan“, kako pominje ovaj autor (upor. Rescher, 2007: 158). Bez toga, naše upoređivanje rivalskih interpretacija moralo bi biti problematično. Interpretacije koje bi bile nalik *teorijama zavere* – sa puno lokalnih *ad hoc* dodataka, zasebnih objašnjenja koja su motivisana samo potrebom da se očuva koherentnost – onda bi nam uvek izgledale kao najubedljivije i najbolje. Zato je važan zahtev da ubedljiva interpretacija mora biti *efektna* i *ekonomična*, čak i kada je sofisticirana i da se uvek uzima u obzir cena koja se plaća za eventualne sitne popravke koje nisu potpuno u skladu sa njenim načelnim usmerenjem.

Ovo nas vraća na početni Ekov citat iz ovog odeljka. Tu imamo još jednu izuzetno važnu pouku – tekst ne mora imati tačno jednu adekvatnu interpretaciju, već može dopuštati i više njih. Kriterijumi koje primenjujemo za proveru adekvatnosti svojih interpretativnih hipoteza nisu tako strogi niti tako podešeni da će ostaviti samo jednu – neku hipotaziranu *idealnu interpretaciju*.⁶²

⁶¹ Treba naglasiti da Rešer, ipak, ima na umu širu koncepciju tumačenja teksta, uz stalnu brigu o kontekstu i tradiciji u kojem se tekst javlja. Zato on i ove zakone gleda tako da se tiču kontekstualne koherencije i sveobuhvatnosti koja se tiče i teksta i konteksta (upor. Rescher, 2007: 157-9). Za njega, to je okvir u kojem testiramo šta tekst zapravo govori. Njegova knjiga nije ni uvodna ni propedeutička, tako da je ovo o čemu on govori jedna nesumnjivo važna, ali zahtevnija koncepcija čitanja filozofskog teksta. Mi se time nećemo baviti ovde.

⁶² Možda je u ovome najveće ograničenje metafore sa spajanjem mehanizma (ili mašine), koju koristimo u ovim odeljcima. Ne deluje ubedljivo da bi od delova bilo koje sofisticirane mašine bilo

Ne, na osnovu tih kriterijuma, odbacićemo samo one koje su nekompletne, sadrže neku inkonzistentnost ili su u sukobu s tekstom i ne sadrže uput kako bi se taj sukob mogao razrešiti. Zbog toga se može dogoditi da imamo neke dve različite interpretacije, takve da su obe inicijalno plauzibilne. Nijedna od njih pritom ne mora biti neka „veštačka“, napravljena pomoću onih pomenutih „rasipničkih“ *ad hoc* interpretativnih strategija. To nije nužno. Obe mogu biti zaista date u *dobroj veri* i u skladu sa zakonima interpretacije. Ipak, iz toga što imaju adekvatnost i određenu ubedljivost, ne treba zaključiti da su one podjednako ubedljive. Naš cilj je često da u takvim situacijama, ako je to moguće, prepoznamo optimalnu, prema kriterijumima koji uključuju efektnost, ekonomičnost, ekspresivnost, pa i to u kojoj meri se obavezuju u svojim objašnjenjima. Nekad će se, ipak, desiti i to da nije lako odlučiti između tih rivalskih interpretacija, već da sam taj momenat interpretiranja postaje novi povod za filozofsku raspravu. Nekada se te interpretacije – obe dobro zasnovane na tekstu, obe koherentne i sveobuhvatne – međusobno razlikuju na način koji nije do kraja *samerljiv*, te nije lako primeniti ni pomenute eksterne kriterijume koji bi eventualno dali prednost jednoj u odnosu na drugu.

Postojanje više ubedljivih interpretacija se povremeno dešava upravo sa klasičnim, slavnim filozofskim tekstovima. U njima po pravilu imamo velike filozofske ideje, značajne i krupne poente, čitave teorije koje drastično odstupaju od načina na koji se problem ili neko polje sagledavalo ili objašnjavalo. Čak i kada je tako nešto izloženo u čitavoj knjizi, nužno će ostati puno neodređenosti, puno hoda između onog bukvalno rečenog i smisla koji je trebalo da se prenese, što ostavlja široku mogućnost nagađanja, pa i ubedljivih, uspešnih interpretativnih hipoteza. To je rodno mesto većeg broja ubedljivih interpretacija.

Zanimljivu ilustraciju ovoga imamo u poznatom Kunovom (Thomas Kuhn) osvrtu na njegovo izuzetno uticajno delo *Struktura naučnih revolucija* (Kun, 1974). Naime, u intervjuu za časopis „Scientific American“, Kun je kao razlog za neverovatnu popularnost svoje knjige među filozofima nauke naveo to što je ona loše napisana, tj. dovoljno nejasna da su mnogi njegovi savremenici u njoj videli ono što su želeli. Ta knjiga je, dakle, prema Kunovom uverenju, ostavila dovoljno interpretativnog prostora, dovoljno slobode, da su čak i teoretičari koji se međusobno ne slažu, pa čak i oni s kojima se on ne slaže, u njoj tumačenjem pronašli uporište za svoje teze.⁶³

moгуće sastaviti još neku drugu, drugačiju. Prosto, konstruktivna namera koja postoji iza tog uređaja vrlo je precizna i ne ostavlja mnogo mesta da se eventualnim drugačijim kombinovanjem delova dobije nešto drugo. Kod teksta stvar je, ipak, drugačija. Interpretacije je često moguće modulariti tako da se dobiju suptilne, a ponekad i ne tako suptilne promene u komunikativnoj nameri teksta. I pored ove važne razlike, metafora, ipak, ima instruktivnih elemenata. Zato je, ipak, dobro povremeno se pozvati na nju zarad pojašnjenja.

⁶³ Zanimljivo je da je Kun, i pored ovog priznanja da je deo krivice na njemu, tj. na nedovoljno jasno napisanom tekstu, ipak, prigovarao da oni *pogrešno tumače* tu knjigu. O tome kako bi se ovaj spor mogao analizirati i potencijalno razrešiti – u narednom poglavlju gde se bavimo namerom autora.

Da sumiramo ovaj i prethodni, sa njim tesno povezani, odeljak. Interpretiranje, posebno u smislu spajanja elemenata teksta u celinu, tj. povezivanja elemenata njegovog izlaganja sa njegovom komunikativnom namerom (ciljem argumentacije, nosećom tezom), suštinski je povezano sa nagađanjem, odnosno interpretativnim hipotezama. Te hipoteze su bliske abduktivnim zaključcima i podložne su reviziji. Povod za reviziju tipično dolazi iz perspektive koherentnosti same interpretacije, ali i opštijeg slaganja između interpretacije i teksta. Kao što Eko efektno primećuje: „Otuda, treba tekst uzimati kao parametar sopstvenih tumačenja...” (2001: 35). Takođe, prilikom interpretiranja moramo brinuti i o sveobuhvatnosti date interpretacije jer tek onda test koherencije ima pravi smisao. Poslednja napomena u ovom odeljku bila je da iz rečenog može da se zaključi da tekst tipično dopušta više ubedljivih interpretacija i da to samo sebi nije problem niti paradoks.

Mali hermeneutički krug

Postoji još jedan zanimljiv fenomen, koji veoma liči na hermeneutički krug o kojem smo ranije raspravljali, s tim što je „obim“ kruga koji imamo ovde *manji*. Njega smo dotakli u poglavlju u kojem smo se bavili prepoznavanjem funkcija tekstualnih odeljaka. Tamo je rečeno nešto što je pažljivom čitaocu lako moglo izgledati kao otvorena cirkularnost. Naime, rečeno je da u tekstovima u kojima izostaje metadiskurs, funkcije pasusa određujemo na osnovu *sadržaja* tog (i okolnih) pasusa. Imajući u vidu da smo još ranije u knjizi istakli da je za dobro razumevanje pasusa, pa čak i njihovog sadržinskog aspekta važno da razumemo funkciju datog pasusa, jasno je zašto bi ovo moglo biti prepoznato kao paradoks. U najkraćem, da bismo razumeli sadržaj nekog pasusa, potrebno je da razumemo njegovu funkciju, a da bismo razumeli njegovu funkciju (makar ponekad), potrebno je da razumemo njegov sadržaj.

Veoma nalik manevru sa delom i celinom, kakav smo imali kod hermeneutičkog kruga, i ovde možemo braniti tezu da se ne radi o pravoj cirkularnosti, već o jednom specifičnom obliku napredovanja koje podseća na spiralno kretanje. Tipična situacija je da mi već imamo određeno razumevanje sadržaja datog pasusa. To nas pak stavlja u poziciju da možemo makar informisano pretpostavljati šta je uloga tog pasusa, što za taj pasus i okolne pasuse pravi neka dodatna očekivanja u pogledu njihovog sadržaja i funkcija, što opet podleže proveru, dodatnom promišljanju i eventualnoj reviziji.

Drugim rečima, i ovde se – nalik kretanju između dela i celine kakvo smo imali u hermeneutičkom krugu – krećemo između sadržaja i funkcije pasusa, tako da svaki od ovih aspekata istovremeno zahteva razumevanje onog drugog i utiče, odnosno doprinosi razumevanju ovog drugog. Ta međuzavisnost, kao što smo videli, zahteva i sama nagađanje, analiziranje i evaluaciju kao prisutne tokom čitavog tog procesa.

Ako se vratimo na metaforu sa sklapanjem nekog mehanizma, prepoznavanje funkcija na osnovu sadržaja bismo mogli predstaviti kao jednu finu analizu u kojoj delove tog mehanizma zagledamo tražeći na njima odlike koje bi sugerisale čemu ti delovi služe, sa čime se zapravo uklapaju i koju će ulogu imati u tom većem sistemu. Konkretnije, gledali bismo da li ti delovi imaju neke specifične ivice, imaju li navoj, od kog su materijala, da li im je periferija takva da sugerise koji drugi deo bi se lako uklopio s njima, kakav je taj drugi deo, šta čine zajedno. I tu bismo, kao što je sugerisano ranije, pretpostavljali i potencijalno grešili; možda bismo šrafom nazvali neko dugme, ali bismo kasnije tokom pokušaja da tim dugmetom nešto zašrafimo ili učvrstimo (što je funkcionalna odlika šrafa) otkrili da to neće ići, da to ipak nije funkcija tog dela, te da je potrebno da opet pogledamo sadržaj i razmotrimo neku drugu funkciju. Prisustvo metadiskursa bi ovde bilo nalik delimičnom uputstvu ili nalik natpisima na nekim delovima šta su i s čime se kombinuju. Sve to bi nesumnjivo olakšalo čitanje.

Linearnost procesa čitanja

Postoji još jedna važna osobina procesa čitanja, koju već zasigurno imate na umu, ali o kojoj bi verovatno bilo dobro još malo porazgovarati. Čitanje je *linearan* proces. Mi kroz tekst idemo „redom“ i često je nemoguće ići drugačije. Da, možemo se malo drugačije kretati kroz tekst jednom kada smo izgradili neko osnovno razumevanje, ali čak i tada je i tipično i krajnje razumljivo čitanje sprovoditi na onaj linearan način.

Razumevanje, ipak, nije linearno na ovako opisan način. Već je potrošeno puno mastila u ovoj knjizi na ekspliciranje različitih aspekata tumačenja koji imaju kružnu, spiralnu ili formu kretanja napred-nazad. Da bismo takvo razumevanje postigli koristeći se linearnim čitanjem, usvojili smo model za čitanje filozofskih tekstova koji je u osnovi dvokružan (ili čak trokružan). U kombinaciji za označavanje i beleškama, time se razumevanju daje dobra osnova da napreduje kroz dvostruki ili trostruki prolazak kroz tekst.

Možda je sa ovim na umu adekvatnija alegorija za čitanje filozofskog teksta pre orijentacija na šumskim stazama, kakvu imamo prilikom planinarenja.⁶⁴ Često prilikom kretanja po nepoznatom terenu, čak i sa mapom u rukama, postoji dilema – da li smo na pravom putu. Baš kao što interpretacija koju gradimo tipično ostavlja prostora za sumnju da li je ona zaista ispravna, da li adekvatno prati neku hipostaziranu nameru teksta. Baš kao što pratimo dalje stazu, analiziramo reljef, prateći eventualne potvrde da jesmo ili nismo na pravoj stazi, isto tako probijajući se kroz tekst moramo da idemo otvorenih očiju i zainteresovano za potvrdu ili falsifikaciju svoje interpretativne hipoteze. I u jednom i

⁶⁴ Ili pak orijentacija prilikom plovidbe na moru – što jeste alegorija koju Eko često koristi.

drugom slučaju izuzetno je važno obavezivanje i jedna vrsta metodološkog poštenja. Pod obavezivanjem ovde se misli na ozbiljno uzimanje u obzir interpretativnih hipoteza i razmatranje *koje bi buduće činjenice* tu hipotezu eventualno opovrgnule.⁶⁵ Mislim da se nalazim na određenoj stazi, u njenom određenom segmentu i da se krećem njome ka severu. Ako je to zaista tako, uskoro ću naići na račvanje te staze. Ovo je važan test za moju pretpostavku o tome gde sam i kuda idem i ako uskoro ne naiđem na račvanje, moraću da nešto revidiram u vezi sa svojom pretpostavkom. Ako pak naiđem, to nije tako ubedljiv i važan znak kako bi nam se moglo učiniti. Šumske staze se stalno granaju i presecaju. To može i dalje biti neka druga staza, koja igrom slučaja sadrži račvanje. Malo informativniji rezultat u smislu potvrde imali bismo u slučaju malo specifičnije hipoteze. Pogledom na mapu možemo nekad prilično jasno videti da li se to račvanje dešava pod ostrim ili tupim uglom, te da li neka od staza ima neke od dodatnih karakteristika koje bi bile idiosinkratične. To u planinarenju zovemo *logičkim upitom*, kada sebi jasno predstavimo *šta bi bilo kad bismo* krenuli na ovu ili onu stranu. Ponekad pribegavamo logičkom upitu čak i kada on zahteva kretanje van naše staze, zato što je informativnost nekog dobrog logičkog upita potencijalno velika i značajna.

Naš odnos prema orijentaciji je očekivano iskreniji kada je u pitanju praćenje šumske staze jer smo prirodno zainteresovani (ponekad sa dozom zabrinutosti) za to da se ne izgubimo. Kod čitanja nekada, ipak, ne pratimo ove metodološke sugestije. Ali one su izuzetno važne i brojna metaforična zapažanja povodom orijentacije direktno se prenose na proces čitanja teksta. Možda je manje očigledno i ima manje strašne posledice, ali i u tekstu se možemo izgubiti i verovatno se to dešava češće nego što smo svesni. Slično praćenju staze i pravljenju odluka povodom pravca kretanja, i naše interpretativne odluke tokom čitanja teksta prave izvesne obaveze u smislu naših očekivanja od narednih pasusa. Ta očekivanja moramo uzeti u obzir i moramo ih proveravati, kako bi naš prolazak kroz tekst bio informativan i doneo napredak u tumačenju teksta. Moramo povremeno praviti i logičke upite, posebno kada čitamo težak tekst i suočenim smo sa izvesnim nerazumevanjem čak i nakon završenog detaljnog čitanja. Nagađanje i projektovanje smisla je u velikoj meri spontan proces, koji je svima nama u nekoj meri usađen, ali određeni *rigor* prilikom čitanja, neophodan da bi se radilo na tim nagađanjima, nešto je što zahteva pažnju i motivaciju. Važan zadatak prilikom čitanja filozofije sastoji se upravo u tome da se izgradi poseban aspekt pažnje koji tokom čitanja teksta biva usmeren na brigu o samoj interpretaciji. Jedan deo naše čitalačke pažnje treba da prati znakove koji idu u prilog našim interpretativnim hipotezama ili, još važnije, protiv naših interpretativnih hipoteza.

⁶⁵ Eko daje prednost opovrgavanju u odnosu na potvrdu nagađanja iz metodoloških razloga sličnim onim koje imamo još kod Karla Popera (upor. Eko, 2001: 35) i koje ćemo i sami videti u nastavku teksta.

Rad na čitalačkom dnevniku trebalo bi da neke od elemenata važnih za ovu sposobnost osvetli. Metakognitivne sposobnosti vezane za čitanje pomenute su više puta – čitalački dnevnik centralan je za njihov razvoj, prema ovom našem modelu čitanja. One dve aktivnosti koje ga čine – kratki izveštaj nakon predčitanja, te duži izveštaj nakon detaljnog čitanja, u kojem se osvrćemo na teškoće koje smo uočili, izmene u našoj interpretaciji, te važne iskorake u razumevanju – osmišljene su da nam osveste i učine očiglednim funkcionisanje procesa interpretacije kako bismo i sami malo bolje poznali elemente tog procesa i potencijalno bolje upravljali njime u narednim primenama.

Vrlo blisko tome treba razumeti i ovo poglavlje. U njemu smo, možda malo apstraktnije i na momente skoro čisto teorijski, dotakli važne aspekte procesa interpretiranja filozofskog teksta. Ideja je bila da ih osvestimo, a nada da će na taj način neki od koraka u vrlo konkretnom algoritmu za čitanje filozofskog teksta datom ranije biti uspešnije izvođeni nakon toga.

Ostalo je još nekoliko takvih pitanja. Konkretnije, u prethodnim poglavljima smo otvorili i pitanja koja se na neki način tiču namere – *namere autora teksta*, njenog značaja i njenog odnosa prema nameri teksta, kao i pitanje *dobronamernosti* i njenom mestu prilikom interpretacije teksta. Njima se okrećemo u narednom poglavlju knjige.

7. NAMERA AUTORA, DOBRONAMERNOST U TUMAČENJU

Možda ste se ranije tokom svog školovanja, prilikom analize nekih tekstova (tipično književnih), susretali sa slavnim pitanjem: Šta je autor želeo da kaže? Ovo pitanje problematično je i može nas odvesti na pogrešnu stranu, posebno prilikom analize filozofije. U njemu imamo autora u centru pažnje – on odlučuje o smislu teksta, a pored toga imamo i neku vrstu zadržke, šta je *želeo* da kaže, koja kao da sugerise da autor u tome možda i nije uspeo, te je taj tajni smisao teksta ostao negde zajedno sa njim (autorom), izvan teksta. Problemima sa ovakvim razumevanjem interpretacije elaborirano se bavio Eko u ovde, na više mesta, citiranoj knjizi o tumačenju (Eko, 2001). Već smo se kratko osvrnuli na njegovu temeljnu razliku između *autorove namere* i *namere teksta* (kao i namere čitaoca, koja, doduše, ovde nije u fokusu).

Namera autora

Naravno, ovo nije samo Ekova tema, već su zaista brojni autori koji se bave ovim pitanjem,⁶⁶ i stvar – kao i uvek u filozofiji – nije tako jednostavna. Ne ulazeći u istančanu raspravu o prirodi (umetničkog) dela, te značaju autorove namere za njegovo razumevanje ili vrednovanje, moramo se odmah jasno usmeriti na jedno daleko konkretnije pitanje – pitanje o optimalnom studentskom interpretiranju filozofskih tekstova. I tu je stav zauzet u ovoj knjizi kategoričan – prilikom tumačenja filozofske literature, naš fokus, ipak, jeste na samom tekstu, ne na autoru. Nas zanima šta je rečeno u tekstu i svoje interpretacije dokumentujemo upravo tekstem.

Da to kažemo još jasnije: U čitanju filozofskih tekstova za nas je presudno *ne* ono što je autor imao u glavi, šta je *želeo da kaže* ili na šta je ciljao svojim radom, već *šta tekst tvrdi*, ka čemu ide, šta se u njemu može adekvatno i opravdano prepoznati kao njegov smisao. Prilikom interpretiranja filozofske literature ne tragamo za psihološkim stanjima autora, već za *strukturno utemeljenom namerom teksta*. Interpretacija je za nas analiza teksta, bez elemenata spekulisanja oko biografije autora i njegove namere. Autor nema autoritet nad interpretacijom svog teksta. Ma koliko to paradoksalno zvučalo, i on bi svoju interpretaciju mora da dokumentuje samim tekstom baš kao i ostali čitaoci.

Jedna mala komplikacija prisutna je u slučaju specifične istorijske analize. Neki od vas će možda želeći da postanu istoričari filozofije ili da se bave

⁶⁶ To mogu biti knjige i tekstovi iz oblasti teorije književnosti, ali često je u pitanju i estetičarska, pa čak i hermeneutička literatura.

istorijom ideja i nekada će im biti značajnije koje je gledište najbolje pripisati Dekartu ili Lajbnicu, uvažavajući pritom njihov *širi opus*, pa čak i konkretne istorijsko-kulturne okolnosti u kojima su živeli. Tada biste postupali drugačije. Čitali biste možda i njihove lične beleške, pisma koja su slali svojim savremenikima i primali od njih, pa možda čak, nalik istoričarima, druge izvore koji mogu otkriti ponešto vezano za njihov život, putovanja, razgovore, posete bibliotekama. Primetite, ipak, da ovde u osnovi imamo drugačije aspiracije, drugačije istraživačke ciljeve. Ovde nam nije stalo do interpretacije konkretnog teksta, ili autorovih stavova datih u njemu, a posebno ne do njegove evaluacije u onom smislu u kojem smo o tome pričali u većem delu ove knjige. Ne, ovde je fokus na onom *šta* taj filozof misli, kao što smo to već pominjali (prateći Konsepsiona) u poglavlju o čitanju i tipovima čitanja.

U našem pristupu, nasuprot tome, fokus ostaje na delu i onome što je u njemu rečeno. Čak i ako autor obrađuje isti problem u dva dela, moramo biti oprezni. Moguće je da njegov stav varira između ta dva rada, te ostaje problematično prilikom interpretacije jednog prenositi stavove iz tog drugog teksta i njima usmeravati interpretaciju.

Onaj poslovični pažljivi čitalac bi ovde mogao primetiti jednu potencijalnu nedoslednost. Kako je nešto u tekstu „rečeno“, kada su redovi i redovi u prethodnom poglavlju potrošeni na branjenje teze da tekst zahteva inicijativu čitaoca, da je on taj koji treba da poveže tačke, složi, tj. praktično nadogradi i integriše delove u sistem? U većini tekstova, rečeno je, namera nije data u samoj građi, nego mi moramo da je nekako konstruišemo nad tekstom.

Da, ta poenta i dalje stoji, iako nije uvek moguće efektno je uključiti u svaku tvrdnju koja adresira to pitanje. Ovde je naprosto stvar u tome da naš način čitanja i dalje treba da *se drži teksta*, da u tom nagađanju, projektovanju, integrisanju, jednom rečju interpretiranju treba da se vodi obzirima inherentnim tekstu, ne autoritetom autora, nekog drugog teksta ili interpretatora. Razlika do koje nam je stalo principijelna je i vrlo bliska onoj Ekovoj između namere dela i namere autora. Mi smo u toj distinkciji apsolutno na strani dela.

Još jedna teorijska komplikacija za kraj ovog odeljka o nameri autora. U svom slavnom delu, Gadamer ima vrlo razrađenu poziciju o razumevanju literature uopšte (Gadamer, 2011) i prema njoj je ovaj naš model nesumnjivo preuzak. Smisao neke literature, njeno pravo razumevanje, prema njemu, nastaje u sinergiji *datog dela, tradicije* iz koje to delo dolazi i *čitalačke inicijative*. Naravno da ovde ne možemo raspravljati o ovoj poziciji, a neka bude rečeno i to da naša namera nije ni bila da u odnosu na nju zauzmemo određeno gledište. Ne, mi se bavimo jednim vrlo konkretnim zadatkom, pritom na jednom uvodnom nivou, takoreći propedeutički. Zbog svega toga naš najveći fokus jeste na samom delu. Ali i pored svega toga, naglašeno je u ranim delovima knjige da će za brojne tekstove dobra analiza zahtevati i određena predznanja, određenu informisanost. Za razliku od samog Konsepsiona, ovde smo naglasili i potrebu za dodatnim informisanjem kada su u pitanju tekstovi duboko

zaronjeni u određeni (istorijski) kontekst, u teorijski okvir, odnosno određenu tradiciju. Kako budete napredovali kroz studije, jasnije ćete uočavati kada je to slučaj i kada je zaista potrebno da ovo najozbiljnije uzmete u obzir.

Dobronamernost u tumačenju

Još jedno mesto gde je lako ostaviti (pogrešan) utisak da se bavimo namerom autora jeste priča o dobronamernosti u tumačenju. Nekada je teško formulisati ove čitalačke instrukcije tako da bude očigledno da u njima, ipak, ne gađamo šta je autor želeo da kaže, nego šta je opravdano braniti da je rekao u tekstu, da je tekstom rečeno, da je namera teksta. Zbog toga, neka čitalac (pažljivi ili onaj užurbani) ne zameri ako ponegde na površini bude pomenuta namera autora. Smisao će uvek biti ovaj drugi, te ako čitalac primeti, neka prevede u svojim beleškama datu rečenicu tako da se ona ne obavezuje na nameru autora.

Možda je nedovoljno naglašeno kroz čitavu ovu knjigu da je interpretacija, kao i komunikacija, kooperativan poduhvat.⁶⁷ Mi tekstu prilazimo sa pretpostavkom da nije napisan da nas namerno obmanjuje. Iako ponekad možda ne deluje tako, tekstovi nisu pisani tako da namerno skrivaju svoj smisao. Ne, nasuprot tome, filozofi ulažu ogroman trud da na relativno sažet i efekatan način, a opet što razumljivije, saopšte vrlo kompleksne i apstraktne ideje.⁶⁸ U predgovoru za *Kritiku praktičkog uma*, Kant se osvrće na svoju kompleksnu terminologiju i teorijsku aparaturu, koju koristi u *Prvoj* i *Drugoj kritici*, i piše sledeće:

[...] ako čitaoci onog spisa znaju popularnije izraze, a koji su ipak isto tako misli primereni kao što se meni čini da su oni izrazi, ili ako se, možda, usude da dokažu beznačajnost samih tih misli, dakle u isto vreme i svakog izraza koji ih označava, onda bi me onim prvim veoma obavezali, jer ja samo hoću da budem shvaćen, a u ovom drugom slučaju, bili bi zaslužni za filozofiju. (Kant, 1979: 32)

Nema dileme da je Kant zaista uložio ogroman napor da bude shvaćen, ali da je kompleksnost njegovog teorijskog pristupa zahtevala veoma složenu strukturu izlaganja, brojne tehničke termine, slavno duge rečenice, ogromne fusnote i česte digresije.

Međutim, da bi delo bilo adekvatno shvaćeno, ono zahteva i kooperativnost s naše strane. Ona podrazumeva da neodređenosti u tekstu, kojih nužno ima na svim interpretativnim nivoima – od rečenica, preko pasusa do celine

⁶⁷ Na ovome poentira Grajs (Henry Paul Grice), nudeći čak i izvesne maksime koje upravljaju našom konverzacijom i omogućavaju da se na osnovu vrlo šturog eksplicitnog govora razumemo povodom daleko šireg sadržaja prisutnog u datim porukama (upor. Grice, 1975).

⁶⁸ Verovatno svaki stariji student filozofije ima listu onih filozofa za koje, ipak, sumnja da se ne vode ovim principom.

teksta – ne tumačimo arbitrarno, a posebno ne zlonamerno. Za početak, naša dobronamernost već se mora ogledati u tome da tekst tumačimo tako da su mu delovi relevantni jedni za druge, racionalno uvezani, takvi da daju smislenu celinu. To radimo računajući da je tekst zaista tako napisan. To je naš prećutni dogovor u vezi sa komunikacijom, bilo pisanom bilo usmenom, opet u skladu sa pomenutim slavnim Grajsovim zapažanjima (upor. Grice, 1975).

Ali dobronamernost se ne svodi na to. Ona postaje posebno uočljiva i važna prilikom evaluacije teksta. Ponekad, tek kada uđemo u evaluativnu analizu, može se desiti da primetimo da ono na šta smo prilikom interpretacije obavezali autora – tipično zbog nedovoljno specifikovanih elemenata u samom tekstu koji smo analizirali – jeste na neki *jednostavan način* pogrešno i neubedljivo. To je potencijalno znak da smo upravo mi prilikom interpretacije odabrali slabiju verziju datog argumenta, objašnjenja, gledišta. Prilikom čitanja, pre svega u fazi interpretacije, moramo biti obazrivi da ono što posmatramo kao nameru teksta ne bude filozofski slabije i manje ubedljivo nego što mu sam tekst pruža mogućnosti da bude.

Kraj prethodne rečenice je veoma važan. Od nas se ne očekuje da idemo protiv teksta ne bismo li nekako napravili bolju verziju teorije od one koju autor zastupa u tekstu. Ne, princip dobronamernosti ne kaže to. Konsepsion u fazi detaljnog čitanja i vođenja beleški ovako, ukratko, karakteriše ovaj princip:

Zapamtite: potrebno je da prilikom vođenja beleški primenjujete princip dobronamernosti. Autorovu poziciju predstavite na najpovoljniji mogući način. (Concepción, 2004: 361)

I u ovome ne treba videti našu uslugu autoru ili tekstu. Naš cilj je ispravno razumevanje same stvari kojom se tekst bavi, te ubedljivo ili odbranljivo uverenje o njoj. Ukoliko tekst ostavlja otvorenom mogućnost da je zapravo to ono što se u njemu tvrdi – tu mogućnost treba iskoristi.

Šta bi bilo suprotno od toga? Najdrastičnija posledica zlonamernosti u tumačenju, nažalost, povremeno prisutna i u tekstovima poznatih autora, bliska je takozvanoj „logičkoj grešci“ ili pre argumentativnoj grešci koju zovemo *strašilo* ili *čovek od slame* (engl. *straw man*). Evo kako je to opisano u jednoj knjižici koja prikazuje ove argumentativne greške:

Namerno karikiranje nečijeg argumenta sa ciljem da se napadne karikatura, a ne stvarni argument, označava se kao „postavljanje čoveka od slame“. Pogrešno predstavljanje, pogrešno citiranje, pogrešno tumačenje i pojednostavljivanje samo su neki od načina na koje se ova greška u argumentaciji čini. Argument ovog tipa obično je apsurdniji od izvornog argumenta, što ga čini lakšom metom za napad i može navesti sagovornika da brani upravo tu izopačenu verziju, umesto prvobitnog stanovišta. (Almossawi, 2014: 12)

Šta je potencijalni rezultat te naše (nepoštene) kritike? Dokaz da je autor u krivu i trasiran put ka ubedljivijoj poziciji koju ćemo onda mi braniti? Ali ako uz suptilne izmene u tumačenju, posebno onde gde primećujemo ne-

određenost, to mesto u tekstu može biti bolje, ubedljivije, lakše za branjenje, zašto odmah ne uvažimo to kao gledište prezentovano u tekstu, odnosno kao poziciju datog autora? Drugim rečima, *interpretativno je nepošteno* (ako ne i naprosto nepošteno) namerno propustiti da se pozicija kojom se bavimo prikaže kao stabilna, samo da bismo nakon toga odglumili da smo je mi popravili.⁶⁹

⁶⁹ Naravno, osim ako se tekst jasno tome opire. Treba imati na umu da mi interpretiramo, a ne popravljamo i dorađujemo dati tekst. Neki interpretatori će čak otići i jedan mali korak dalje pa pod dobronamernošću podrazumevati i izvesno „gledanje kroz prste“ i suptilno korigovanje gledišta koje analiziraju. Najčešći razlog tome je pravljenje pravog izazova, u svrhu argumenta, kako bi njihova kasnija kritika bila dijagnostički još relevantnija, još informativnija.

8. SPECIFIČNA, TEŠKA I OPSKURNA FILOZOFSKA LITERATURA

Više je puta naglašeno da su filozofski tekstovi vrlo raznovrsni, i po pitanju sadržaja i po pitanju forme, stila, manira. Neke od specifičnosti određenih delova filozofske literature posebno su problematične za model čitanja dat ovde. Zbog toga ćemo se kratko na njih osvrnuti u poslednjem poglavlju ove knjige.

Dela sa specifičnom formom

Još u početnom delu knjige – posvećenom filozofskim tekstovima, njihovoj formi i njihovim karakteristikama – naglašeno je da naš model čitanja neće biti posebno dobro prilagođen delima koja imaju formu poeme, dijaloga, fragmenata, aforizama, niza numerisanih stavova, ispovesti, niza silogizama i slično. Zaista, za navedene forme neke od predloženih aktivnosti u okviru našeg modela nemaju mnogo smisla i nisu kao takve primenjive. Neke, ipak, jesu i nesumnjivo da bi bile od neke koristi. Nema ničeg pogrešnog da se kroz Hjumove *Dijaloge o prirodnoj religiji* prođe *načelno* uz pomoć našeg modela. Prelistavanje, brzo čitanje, označavanje i beleženje, detaljno čitanje – sve će to biti od izvesne pomoći u čitanju i razumevanju ovog dela. Ipak, dijaloška forma prisutna tu zahtevaće od nas dodatni interpretativni sloj u prepoznavanju nosećih teza samog dela ili njegovih poglavlja. Evaluacija će, takođe, biti specifična i zahtevati od nas da apstrahujemo od pojedinačnih teza učesnika u razgovoru i podignemo se na nivo koji govori o eventualnoj poziciji samog dela, kako bismo sa njom polemisali.

Na sličan način se naš model odnosi i prema nekim drugim pominjanim formama. On na njih nije primenjiv direktno, već zahteva da se njegova primena dodatno promisli, adaptira ili da se eventualno probere šta od aktivnosti u njemu može biti od pomoći, a u ostatku se opredeliti za filozofski pametno improvizovanje. Svejedno, iako nije napravljen za njih, i ta ograda data je i na samom početku ove knjige, metod čitanja razvijen ovde biće makar delom primenljiv na njih. Štaviše, rad na čitalačkim veštinama – koji smo, nadajmo se, započeli čitanjem ove knjige – i njihov eventualni napredak, nesumnjivo će biti od (indirektne) pomoći za čitanje vrlo širokog opsega literature, čak i onde gde dati model nije od direktne koristi.

U osnovi metaforička dela

Postoji još jedna specifična grupa filozofskih ili (ponekad i popularno-filozofskih, ili *filozofičnih*) tekstova na koje ćete nailaziti tokom studija i

čija netipičnost nije toliko u njihovoj formi ili strukturi, koliko u vrlo specifičnom sadržaju i temi. U pitanju su *tekstovi-alegorije* ili tekstovi koji su *celi* ili *suštinski metafore*.⁷⁰ To mogu biti fiktivne priče, mitovi ili misaoni eksperimenti kod kojih se „ono glavno“ ne pominje, ne raspravlja, ne prezentuje ili analizira u samom tekstu. Iz klasične filozofske literature Ničeov *Zaratustra* je odličan primer takve knjige, Platonova alegorija o pećini, takođe, bi bila primer ovoga ako bismo je posmatrali kao zasebni tekst. Iz malo savremenije literature dobri primeri su i „Oni što odlaze iz Omelasa“ (u Legvin, 1993), brojne Borhesove priče, pre svega one iz Maštarija (Borhes, 2006), Denetova (Daniel Dennett) priča „Gde sam ja“ (u Dennett, 1978) i još mnoge druge filozofske priče.

Za ovakvu literaturu, prelistavanje, brzo čitanje, beleženje, prepoznavanje funkcija pasusa i druge aktivnosti koje smo imali u svom modelu čitanja naprosto neće imati mnogo smisla. Glavni filozofski zaplet tu se ne dešava u samim redovima teksta, već u onom na šta te metafore i alegorije upućuju.⁷¹ Srećna okolnost je da ovakva dela nisu nužno, ili većinom nisu, preteška za čitanje. Takođe, sekundarna literatura o njima ne samo da i sama nije teška i nije metaforička, nego je čak vrlo instruktivna. Jednom kada dobijemo osnovnu direkciju metafore, tekst po pravilu biva značajno lakši za dalje analiziranje i prenošenje u filozofsku ravan.

Teška filozofska dela

U ranijem delu knjige pomenut je poznati filozof nauke, Kun, u vezi sa velikim autorskim tezama datim u tekstu koji ostavlja puno prostora za interpretiranje. Iako je zbog sopstvenog osvrta na taj problem on tamo bio zgodan primer, svakako je u filozofiji daleko boljih primera za jake autorske teze koje su tako plasirane u tekstu da je tekst težak za čitanje, a prostor za interpretiranje u nekom smislu preširok. Istorija filozofije puna je takvih dela u kojima su velike i apstraktne ideje, ili još pre *čitave teorijske građevine*, date u (u odnosu na njihovu zahtevnost) nedovoljno elaboriranoj ili specifikovanoj formi. Tu se mogu ubrojati mnoga Aristotelova, a i Ničeova dela. Uz njih

⁷⁰ Da ne bude dileme, ovde se ne misli na bilo koji tekst koji sadrži metafore, misaone eksperimente ili alegorije, pa čak ni ako ih sadrži na važnim mestima ili često. Dokle god se autor prema njima jasno odnosi kao prema ilustraciji, jednoj mogućoj formulaciji problema, te nudi analizu i objašnjenje, to i dalje jeste prilično tipičan filozofski tekst. Ovde se radi o drugom tipu literature.

⁷¹ Ovo u izvesnoj meri važi i za neke druge forme, koje nisu nužno metaforične. Pogledajmo, na primer, Kjerkegorov *Dnevnik zavodnika*. Bila pisma navedena u njemu fiktivna ili ne, filozofski zaplet svakako je „iza“ (upor. u Kierkegaard, 1979). Ono što čitamo u toj konverzaciji nisu neposredno date filozofske analize koje ćemo uz odgovarajuće slaganje u koherentnu celinu pretvoriti u svoje razumevanje datog teksta. Ne, i tu je filozofski smisao negde drugde, negde „iza“.

su verovatno dobar primer i neka od Hajdegerovih i Kantovih dela, pa čak i Vitgenštajnov *Tractatus* (Wittgenstein, 1987), ako zanemarimo i specifičnost njegove forme.

Važno je zapaziti par istaknutih odlika ovakve literature koje se tiče primenljivosti našeg modela. Za početak, zadaci koje smo sebi predstavili u tom modelu – kao što je, na primer, prepoznavanje funkcije pasusa, uočavanje noseće teze i načina na koji se ona brani prilikom detaljnog čitanja – ovde mogu biti prilično ili izuzetno teški, posebno za početnike u filozofiji. U vezi s tim, u takvim knjigama i tekstovima granice tumačenja nisu previše (ili nisu dovoljno) restriktivne što s jedne strane ne daje previše signala i sugestija povodom toga kako da se one interpretiraju,⁷² a s druge otvara veliki prostor prilikom razumevanja, pa sledstveno i sporenju oko tumačenja. Štaviše, rad oko interpretiranja tih tekstova, te neizbežan autorski pečat koji se u takvom tumačenju pravi, s pravom se može smatrati i *sâm filozofijom*.

Ponekad i nauštrb prave evaluacije i kritičke procene tvrđenih stavova, težište filozofske analize u takvoj teškoj filozofskoj literaturi jeste upravo na interpretiranju, sporenju sa drugim autorima oko adekvatnosti interpretacije, rasvetljavanju sopstvene hermeneutičke situacije i njenog značaja. Na kraju, to i nije neuobičajena slika filozofije – ona prema kojoj se filozofija pre svega tiče *razumevanja* velikih filozofa i njihovih klasičnih dela. Jedan deo motivacije takvog pogleda povezan je upravo sa opisanim teškoćama i specifičnostima određenog dela filozofske literature.

Model za čitanje koji smo usvojili u ovoj knjizi primenljiv je i koristan je i za ovaj tip filozofskih dela. Opisani problem sa kojim smo suočeni ovde taj metod verovatno čak čini i lakšim. Idealno je da uz to imamo i pomoć dobrog mentora ili nastavnika, te dobro odabranu pomoćnu literaturu.

Važno je pitanje, koje je istovremeno i sâmo predmet filozofskog sporenja, šta je uzrok ili razlog ove *težine* i *otvorenosti* određenog dela filozofske literature? Da li je možda opravdano nastupiti rigidno i normativno, te reći da su neka filozofska dela naprosto „loše napisana“ ili čak da iza njih nema prave komunikativne namere? Ili je možda razlog tome njihova konceptualna i teorijska zahtevnost – kao što izgleda da Kant tvrdi (o sopstvenoj filozofiji) u onom ranije datom citatu iz *Kritike praktičkog uma*? Postoji i treća mogućnost, koju imamo na neki način posvedočenu u savremenoj francuskoj kontinentalnoj literaturi, da je kompleksnost i otvorenost tih filozofskih dela *namerna*, da je to jedan filozofski stav, ili modus bavljenja filozofijom. Nekada su zahtevi za koherencijom, kohezijom, komunikativnošću, argumentativnošću, jednoznačnošću upravo ono što se dovodi u pitanje prema toj filozofiji, i to ne samo njihovim sadržajem, već i formom i strukturom tih tekstova. Ponekad

⁷² U njima kao da su one tačke koje spajamo previše udaljene i kao da nimalo ne sugerišu model spajanja, pa je teško praviti abdukcije i smišljati interpretativne hipoteze. Ili je pak previše lako, jednom kada shvatimo da će tek suptilne sugestije biti dovoljan povod da nešto probamo jer bolje naći nećemo.

autori i u samom medijumu nastoje da budu verni svom specifičnom odnosu prema filozofskoj tradiciji, nekritički usvojenim standardima, podrazumevanoj rigidnoj formi.

Kao što je maločas rečeno, može se polemisati o tome da li su ove tri navedene mogućnosti instancirane, tj. da li svaka od njih zaista opisuje neke realno date tekstove. Naš cilj ovde nije da se normativno bavimo filozofskom literaturom, već da nasuprot tome eventualno prepoznamo granice ili specifičnosti primene našeg modela na njih. Zbog toga se kratko osvrćemo ovim trima pozicijama – ili potencijalno trima tipovima teške filozofske literature – da skiciramo odnos svog modela za čitanje u odnosu na njih.

Kompleksnost ideja i specifičnost metoda

Odličnu ilustraciju jedne navedene pozicije – povodom razloga za interpretativne teškoće – imamo u Adornovom osvrtu na Hegelovu filozofiju. U studiji „*Skoteinos* ili kako treba čitati“, u okviru dela *Tri studije o Hegelu* (Adorno, 1990), Adorno upravo poentira na tome da je u *Fenomenologiji duha* iluzorno očekivati nekakvu jasnoću argumenta ili svedenost ekspozicije kakvu, na primer, imamo kod Dekarta. Ne, sam predmet Hegelovog izlaganja, njegova filozofska pozicija zauzeta u tom delu to ne dopušta. Još i pre toga, njegov jezik i zaista složeni dijalektički metod koji koristi u svojoj filozofiji, zahtevaju upravo ovakvu ekspoziciju i ekspresiju kakvu imamo u tom delu.

Literatura posvećena interpretaciji Hegelove filozofije može sama činiti jednu manju biblioteku. Spor oko ispravnog tumačenja Hegela bio je živ i kod njegovih savremenika, pa se čak i izdvojilo nekoliko manje-više zaokruženih recepcija njegovog dela koje su postale i same zasebne filozofske tradicije. Dakle, i bez značajne vremenske distance, bez posredovanja predvodioa (što često prilikom čitanja *teške* filozofije može biti veliki problem), postojali su nepremostivi interpretativni sporovi u vezi sa Hegelovom filozofijom. Neka to bude jasan znak o specifičnosti tog dela i problemima sa njegovim razumevanjem.

Da bismo čitali takvu literaturu, potrebno je više od dobre volje, vremena i discipline. Kao što je sugerisano iznad, potreban nam je dobar mentor i dobra pomoćna literatura. Čak i ta sekundarna literatura može i sama biti teška za čitanje, kao što je to na kraju slučaj i sa već pominjanim Adornovim delom, ali i sa slavnom knjigom *Kako čitati Hegela* (Kojève, 1990). Ne samo da je interpretacija Hegela u datim delima nužno *autorska*, već je i sama kompleksna i zahteva dobre čitalačke veštine.

Ipak, naš model *nije do kraja neprimenljiv* na ovakvu literaturu. Mala je nada da će prelistavanje ili brzo čitanje biti od velike pomoći, ali detaljno čitanje, označavanje većih odeljaka u kojima se polako naslućuje uloga i funkcija u okviru šireg dela, te hvatanje dobrih beležaka – dobar su put kao izgradnji, nadajmo se, solidne interpretacije. Taj posao neće biti lak, ali kao što je reče-

no – nikada i nije zamišljen kao takav. I slavni filozofi se spore oko tumačenja nekih od tih dela.

Otpor prema standardnoj formi

Brojna filozofska dela nastupaju kritički prema različitim aspektima filozofske tradicije, pa čak i šire: tradicije pisanja, stvaranja ili čak čitave kulture. U tom otporu nekada su meta neke od *tipičnih* i *podrazumevanih* osobina filozofskih tekstova. Argumentativnost, racionalnost, koherentnost – sve to izostaje kao osobina u pojedinim filozofskim delima. Na primer, u jednom momentu u istoriji filozofije, psihoanaliza je postala izuzetno važna i uticajna, pa je pod okriljem njenih teorijskih postavki filozofski metod i stil (u određenim filozofskim tradicijama) pretrpeo značajne promene. Brige povodom odnosa racionalnosti i iracionalnosti, svest o autorovoj sklonosti samoobmani, neodstranjive pristrasnosti i uloga ega u svemu tome rezultirali su u toj literaturi delima koja pokušavaju da se odupru standardnoj formi pisanja, a možda čak i filozofiranja.

Bilo je i drugih uticaja koji su rezultirali na sličan način, ne nužno savremenih i ne nužno povezanih sa psihoanalizom, naravno. Kakvo god vrednosno gledište zauzeli povodom ove filozofije – ako je uopšte moguće suditi o čitavim filozofskim tradicijama – jasno je, ipak, da će primena našeg metoda čitanja na takvu literaturu biti ili limitirana ili i sama vrlo specifična.

Da to malo bliže pogledamo. I ovde kao dobar i studentima verovatno već poznat primer može poslužiti Niče. Čak i ako pogledamo neko njegovo nemetaforičko delo, kao što je na primer *Genealogija morala* (Niče, 2021), uočićemo da neke od osobina filozofskog teksta – koje naš metod čitanja pretpostavlja – ovde izostaju ili je njihovo prisustvo u najboljem slučaju problematično. Čak i ako ostavimo specifičnu strukturu ovog dela – koje, doduše, nije dato u aforizmima, ali je sačinjeno od zasebnih kratkih odeljaka – i upustimo se u izazovni poduhvat da „spojimo tačke“ datog teksta, da prepoznamo jasno njegovu glavnu tezu, naići ćemo na problem. Zahtevi za koherentnošću i sveobuhvatnošću, pominjani ranije kod Eka i Rešera, ovde na momente deluju nezadovoljivo, makar uzeti zajedno. Štaviše, stavovi o nesistematičnosti, fragmentarnosti, nekoherentnosti (ili tek lokalnoj koherentnosti) Ničeovih dela naširoko su prihvaćeni od brojnih njegovih interpretatora i kritičara (npr. vid. Makintajer, 2006; Williams, 2010). Da ne bude dileme, izostanak ovih aspekata u Ničeovim radovima nije slučajan niti ga treba nužno posmatrati kao kritiku Ničea. Naprotiv, upravo kod Ničea imamo neke od ideja o argumentaciji kao *post hoc* racionalizaciji, koherentnosti kao *nasilnom disciplinovanju* sopstvenih autentičnih misli, stavova, vrednosti. Zbog toga, u odbacivanju njih možemo videti pre njegovu doslednost (u meri u kojoj mu je do nje bilo stalo), nego propust ili slučajno odabrani stil.

U svakom slučaju, ovo prilično jasno govori o ograničenosti našeg metoda. U direktnoj primeni svog metoda moramo biti selektivni. Maksimiza-

cija zahteva koherentnosti i sveobuhvatnosti ovde bi predstavljala problem. Naš napor bi umesto toga bilo bolje usmeriti u povezivanje uočenih kritičkih momenata, ali i onih konstruktivnih, u manje celine sa akcentom na lokalnu koherentnost. Opet, primena bi kod nekih drugih ovakvih autora morala biti još selektivnija nego kod Ničea, ali to ne znači da je *a priori* pogrešno raditi na prepoznavanju elemenata i raditi svesno i organizovano na njihovoj integraciji.

Posredna korist od našeg modela i ovde važi. Kao i ranije, i ovde se može reći da naš rad na čitanju i osveščavanju raznih elemenata tog procesa nije potpuno uzaludan čak i povodom ovakve literature. Ipak, trebalo bi da je uz to očigledno i da neke njene procedure neće raditi nama u korist prilikom čitanja ovakvih tekstova. Ako želimo fiksiranost značenja, osvedočenu kooperativnost pisca, jasna mesta koja dokumentuju ili odbacuju naše interpretacije, potrošićemo ogroman trud i izaći iz teksta uvereni samo u to da nismo ništa razumeli. Zato je ovakve tekstove potrebno čitati na neki način fleksibilnije,⁷³ idealno i uz pomoć instruktora i sekundarne literature usvojiti neke pomoćne stavove ili razviti neke dodatne veštine.

Opскурantizam i autorska neiskrenost

Postoji, ipak, jedna poznata pozicija prema kojoj tešku razumljivost makar jednog dela filozofske literature treba povezati sa *intelektualnom neiskrenošću autora*. Ovu poziciju slavno je artikulisao Frankfurt (Harry Frankfurt) u svom kratkom radu *O proseravanju* (Frankfurt, 2006). On tamo brani stav da je u jednom delu javnog govora, ali i filozofske literature, prisutan specifičan diskurs čiji cilj nije tvrdjenje, adresiranje nečega i napor da to što se kaže bude istinito ili ubedljivo. Umesto toga, prema Frankfurtu, smisao tih govora i tekstova je *ostavljanje utiska* na čitaoca, postizanje nekog retoričkog efekta, uz potpunu ravnodušnost prema pitanju *kako stvari stoje* (o kojim god stvarima da se radilo u datom govoru).

Drugim rečima, možemo imati tekstove koji su *ravnodušni prema istini*, koji se vrlo malo obavezuju i *izbegavaju tvrdjenje* u pravom smislu te reči. Idealno mesto ili najbolji okvir, najpoželjniji stil za takvo pisanje je upravo onaj koji ne bi da se najdirektnije pridržava argumentativnosti, koherentnosti, racionalnosti, fiksiranosti značenja, jasnoće i komunikativne kooperativnosti. Baš to se često imenuje *opskurnom filozofijom*, što (terminološki) signalizira da ti autori namerno nastoje da „zamute vodu“, da budu nejasni.⁷⁴

⁷³ Neki od autora ovakvih radova očekuju od čitaoca da prolaskom kroz tekst na neki način izgradi odgovarajući *utisak*, sakupi odgovarajuće nagoveštaje, asocijacije, te dođe do odgovarajućeg stanja svesti ili uma, koje ne mora do kraja biti kognitivno, već makar delom i konativno, estetsko, emotivno, a koje će mu omogućiti da razume tu poziciju, da *rezonira* s njom.

⁷⁴ Moramo, ipak, biti otvoreni i za opasnost da na ovaj način nastupamo antiintelektualistički, da potencijalno kompleksna i duboka dela proglašavamo namerno opskurnim, bez tvrdjenja i brige

Eko je takođe uložio ogroman trud da detaljnije opiše motive i mane-
vre u opskurnoj i hermetičkoj (kako je on naziva) filozofskoj literaturi (vid.
Eko, 2001: 71-100). Ti tekstovi, po njemu, imaju svoje zasebne retoričke stra-
tegije, izvesnu trajnu ili neotklonjivu višeznačnost, često i specifičan metod.
Takođe, oni očekuju ili podrazumevaju specifično čitanje i interpretiranje. U
njih treba biti *upućen*, možda čak i *uveden* kao u *religijsku tajnu*. Asocijacije
igraju važnu ulogu i kao istraživački i kao interpretativni metod u takvoj filo-
zofskoj literaturi.

Ukoliko su Eko i Frankfurt makar delom u pravu, i ako neki filozofski
tekstovi zaista jesu ovakvi, onda nema nikakve dileme da naš model čitanja
neće biti od koristi za čitanje takve filozofske literature. Ako rad potencijalno
ništa ne tvrdi, već se samo *pravi* da to čini, ako to što ne tvrdi posledično i ne
brani, ako svaki od njegovih delova igra na kartu nejasnoće i neobaveznosti,
teško je čitanjem rešiti bilo koju od tih dilema i kao takvu je uključiti u ade-
kvatno tumačenje. To verovatno ne treba detaljno obrazlagati.

Pitanje ubedljivosti ovakve pozicije – pa i eventualna normativna pita-
nja u vezi sa literaturom na koju Frankfurt i Eko izgleda da ciljaju – neka osta-
nu čitaocu za razmatranje, idealno nakon što većeg i šireg čitalačkog iskustva
i filozofskog staža. Za nas je ovde bilo važno da pogledamo spektar i raznovr-
snost filozofske literature, pa i stavova o njenoj kompleksnosti i izazovnosti
za čitanje i analizu. Naravno, to je učinjeno sa prevashodnim ciljem da se
malo jasnije razumemo u vezi sa domenom primene našeg modela za čitanje.

o istini. Na kraju, metafora sa „mućenjem vode“ (kako bi ona „delovala duboko“) je Ničeova, a
sličan sentiment prema gotovo čitavoj filozofskoj tradiciji imamo i kod Vitgenštajna (Vitgenštajn,
1969). Drugim rečima, ta kritika mogla bi biti i vrlo isključiva prema velikom delu filozofije i isto
tako dolaziti od filozofa od kojih je ne očekujemo imajući u vidu upravo njihov stil i metod.

ZAVRŠNA REČ

Model čitanja koji je ovde predstavljen nije zamišljen kao rigidna shema niti kao univerzalni algoritam primenljiv bez ostatka na svaki mogući tekst. Ipak, on je osmišljen tako da bude primenljiv na veliku većinu filozofskih tekstova sa kojima će se studenti susretati tokom studija, a vrlo verovatno i na još veći broj tekstova sa kojima će se sretati u *daljem bavljenju* filozofijom. Većina tekstova u filozofskom kanonu – bez obzira na sadržaj, metod ili tematsko područje – ima prepoznatljivu strukturu, nosi određenu argumentativnu nameru i može se analizirati kroz faze pripreme, razumevanja i evaluacije. U tom smislu, ovde izloženi metod nije prilagođen nekom konkretnom tipu, autoru ili jednom pravcu, već predstavlja manje-više opšti okvir za disciplinovanje, strukturiranje i studiozno čitanje.

Adekvatno čitanje, međutim, nije samo sredstvo za bolje razumevanje pojedinačnih tekstova niti samo način za uspešnije savladavanje gradiva. Ono ima i širi efekat, da *kontinuirano unapređuje* same čitalačke veštine i, posledično, važne filozofske veštine. Svaki pažljivo napisan rezime, svaka uspešno rekonstruisana argumentacija, svaka formirana ili revidirana interpretativna hipoteza doprinose i načelnom razvoju sposobnosti da se tekst sagleda kao celina, da se prepoznaju njegovi manevri i da se, naposletku, uspešno procenjuje ubedljivost i snaga pročitane filozofske literature.

Kao što je u početnim delovima knjige sugerisano, čitanje bez razumevanja, bez adekvatnih procedura i bez metodološke discipline lišava studente *pravog filozofskog čitalačkog iskustva* – onog iskustva koje, kako Vistler ističe, čini suštinu filozofskog rada (Whistler, 2022). Nastavnicima je često teško da razumeju studentsku demotivisanost za čitanje ili zašto studenti, nakon čitanja, ne dele njihovo oduševljenje nekim tekstom. Razlog neretko nije u nezainteresovanosti, već u tome što studenti nisu imali priliku da iskuse ono što dobar čitalac vidi: domišljate uvide, elegantna rešenja teških problema, pažljivo konstruisane argumentativne strategije, ili iznenadne momente „uklapanja“ koji donose intelektualno zadovoljstvo (Јовановић и Динић, 2025: 55). Bez razvijenih veština i bez adekvatnog vođenja, početnik u tekstu vidi pre svega frustraciju – teškoću, nejasnoću, sporost. Pozitivni emocionalni momenti, koji za iskusnog filozofa opravdavaju sav trud, mogu u potpunosti izostati.

Dobro čitanje menja tu situaciju. Ono otvara prostor za sopstvene *momente otkrića* koji se u principu ne razlikuju mnogo od kritičkih filozofskih uvida i sopstvenih filozofskih poenti. Ti mali, ali intelektualno snažni momenti, grade motivaciju za dalje čitanje i dalji rad. Filozofija tada postaje iskustvo u kojem trud donosi nagradu. Štaviše, pročitani tekstovi nisu samo proširenje naše informisanosti filozofijom, već jedno obogaćenje našeg registra filozof-

skih manevara, metoda, poteza, analiza, koji čine osnovicu našeg budućeg filozofiranja, rešavanja problema, polemisanja. Sve to čini jedan zaokružen motivacijski sklop u kojem čitanje nije dodatna obaveza na studijama filozofije, neki napor koji se mora nekako „pregurati“, već deo našeg posla u kojem prirodno prepoznavamo značajne elemente za ono što s uživanjem radimo. U ovom smislu rad na čitanju liči na bavljenje sportom – bez adekvatno uložnog truda, bez usmerenog treninga koji bi vodio izvesnim rezultatima, sve što prepoznavamo je samo napor i umor. Jednom kada prebacimo tu granicu, jednom kada naš rad počinje da se isplati, motivacija dolazi prirodno i sama priprema, kao i ta aktivnost za koju se spremamo, postaju u većoj meri uživanje, donose ličnu satisfakciju i ispunjenje.

Na kraju, važno je istaći da je čitalački metod u izvesnoj meri i *lična stvar*. Nijedan model ne može u potpunosti zameniti individualni stil rada, temperament, navike i sklonosti pojedinca. Svako će, u manjoj ili većoj meri, prilagoditi određene elemente ponuđenih faza čitanja. Sa iskustvom izgrađićemo možda i svoje podfaze, naglasak više staviti na ovo ili ono, razraditi sopstvene strategije prilikom prolaska kroz hermeneutički krug i kreiranje interpretativnih hipoteza, te prilagoditi delove procesa svojim čitalačkim osobinama. Drugim rečima, jedna (možda i neka tako) skromna nada je da je ovom knjigom postavljena zdrava i stabilna osnova – okvir koji je moguće dalje razvijati, prilagođavati i produbljivati. Uz malo rada i samostalnog eksperimentisanja, taj okvir može prerasti u pouzdan i lično oblikovan model čitanja, koji će služiti ne samo tokom studija, već i u dugoročnom filozofskom radu.

BIBLIOGRAFIJA

- Adorno, T. W. (1990). *Tri studije o Hegelu*. Veselin Masleša.
- Almossawi, A. (2014). *An illustrated book of bad arguments*. The Experiment.
- Beebe, H., & Dodd, J. (2007). *Reading Metaphysics* (Reading Philosophy). Wiley-Blackwell.
- Berčić, B. (2012). *Filozofija*. Ibis grafika.
- Bernecker, S. (2006). *Reading Epistemology* (Reading Philosophy). Wiley-Blackwell.
- Blagojević, S. (2008). *Metadiskurs u akademskom diskursu*. Filozofski fakultet, Niš.
- BlankTV. (2015). *Dorian Electra & The Electrodes - "What Mary Didn't Know" Official Music Video*. <https://youtu.be/QPTJmWcZEU>
- Borhes, H. L. (2006). *Maštarije*. PAIDEIA.
- Colter, R., & Ulatowski, J. (2015). Freeing Meno's Slave Boy: Scaffolded Learning in the Philosophy Classroom. *Teaching Philosophy*, 38(1), 21–47. <https://doi.org/10.5840/teachphil20151529>
- Concepción, D. W. (2004). Reading Philosophy with Background Knowledge and Metacognition. *Teaching Philosophy*, 27(4), 351–368. <https://doi.org/10.5840/teachphil200427443>
- Crismore, A. (1989). *Talking with Readers*. Peter Lang Incorporated, International Academic Publishers.
- Декарт, Р. (2012). *Метафизичке медитације о првој филозофији*. Завод за уџбенике.
- Dennett, D. C. (1978). *Brainstorms: Philosophical essays on mind and psychology*. Cambridge, Massachusetts.
- Douven, I. (2025). Abduction. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/win2025/entries/abduction/>
- Eko, U. (2000). *Kako se piše diplomski rad*. Narodnja knjiga / Alfa.
- Eko, U. (2001). *Granice tumačenja*. PAIDEIA.
- Erl, V. D. (2005). *Uvod u filozofiju*. Dereta.
- Frankfurt, H. G. (2006). *O proseravanju*. VEGA media.
- Fricker, M., & Guttenplan, S. (2009). *Reading Ethics* (Reading Philosophy). Wiley-Blackwell.
- Gadamer, H. G. (2011). *Istina i metod*. Fedon.
- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. *Communications*, 30(1), 41–58. <https://doi.org/10.3406/comm.1979.1446>
- Guttenplan, S., Hornsby, J., & Janaway, C. (2002). *Reading Philosophy*. Wiley-Blackwell.

- Hajdeger, M. (2007). *Bitak i vreme*. Službeni glasnik.
- Hegel, G. V. F. (1975). *Istorija filozofije (I-III)*. BIGZ.
- Hornsby, J., & Longworth, G. (2006). *Reading Philosophy of Language* (Reading Philosophy). Wiley-Blackwell.
- Hyland, K. (2005). *Metadiscourse: Exploring interaction in writing*. Bloomsbury Academic.
- Jackson, F. (1986). What Mary Didn't Know. *The Journal of Philosophy*, 83(5), 291–295. <https://doi.org/10.2307/2026143>
- Janaway, C. (2006). *Reading Aesthetics and Philosophy of Art* (Reading Philosophy). Wiley-Blackwell.
- Jovanović, M. (2017). Some Problems concerning Empirical Studies in Philosophy. In G. Đigić (Ed.), *Društvene nauke pred izazovima savremenog društva* (pp. 43–54). Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu.
- Jovanović, M. (2020). Our School in Eyes of Gamer Generation: How Video Games Expose Deep Problems of Our Education. *Facta Universitatis, Series: Teaching, Learning and Teacher Education*, 4(2), 157–169. <https://doi.org/10.22190/FUJLITE2002157J>
- Jovanović, M. Z. (2025). Metadiscourse Analysis as an Innovative Approach to Teaching Philosophical Text Comprehension. *Facta Universitatis: Teaching, Learning and Teacher Education*, 9(2), 171–179. <https://doi.org/10.22190/FUJLITE250831015J>
- Јовановић, М., и Динић, Р. (2025). Читање филозофског текста као методички проблем. *Филозофски преглед*. 2(1), 39–57. <https://doi.org/10.46630/fpre.2.2025.3>
- Kant, I. (1970). *Kritika čistog uma*. Kultura.
- Kant, I. (1979). *Kritika praktičkog uma*. BIGZ.
- Харли, П. (2012). *Кратак увод у логику*. Завод за уџбенике.
- Хјум, Д. (1994). *Дијалози о природној религији*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Kierkegaard, S. (1979). *Ili - ili*. Veselin Masleša.
- Kojève, A. (1990). *Kako čitati Hegela*. Veselin Masleša.
- Koplston, F. (1988). *Istorija filozofije: Grčka i Rim* (Vol. I). BIGZ.
- Kun, T. S. (1974). *Struktura naučnih revolucija*. Nolit.
- Legvin, U. (1993). *Dvanaest četvrti vetra*. Polaris.
- Макинтајер, А. (2006). *Traganje za vrlinom*. Plato.
- Marcus, R. (2019). Scaffolding for Fine Philosophical Skills. *American Association of Philosophy Teachers Studies in Pedagogy*, 5, 34–67. <https://doi.org/10.5840/aaptstudies201912642>
- McGinn, C. (2016). *Philosophy of Language: The Classics Explained*. Mit Press.
- Nejgel, T. (2005). *Vrlo kratak uvod u filozofiju - O čemu je zapravo reč?* Službeni glasnik.

- Niče, F. (2021). *Genealogija morala*. ITV CENTAR.
- Oppy, G., Rasmussen, J., & Schmid, J. (2025). Ontological Arguments. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2025/entries/ontological-arguments/>
- Oppy, G., & Scott, M. (2010). *Reading Philosophy of Religion* (Reading Philosophy). Wiley-Blackwell.
- Pryor, J. (2012). *Guidelines on Writing a Philosophy Paper*. Jimpryor.net. <https://www.jimpryor.net/teaching/guidelines/writing.html>
- Rescher, N. (2007). *Interpreting Philosophy*. Ontos Verlag.
- Rosenberg, J. F. (1984). *The Practice of Philosophy: A Handbook for Beginners*. Prentice Hall.
- Ryle, G. (1980). Filozofski argumenti. In A. Pavković (Ed.), *Svest i saznanje* (pp. 61–84). Nolit.
- Skipper, R. B. (2005). Aliteracy in the Philosophy Classroom. *Teaching Philosophy*, 28(3), 261–276. <https://doi.org/10.5840/teachphil200528332>
- Smith, R. (2011). Reading to Learn to Read Philosophy. *Discourse: Learning and Teaching in Philosophical and Religious Studies*, 10(2), 175–194. <https://doi.org/10.5840/discourse201110216>
- Smith, R. (2014). Scaffolding Deep Reading Instruction. In E. Esch, K. Hermberg, & R. E. Kraft (Eds.), *Philosophy Through Teaching* (pp. 109–115). Charlottesville, VA: Philosophy Documentation Center.
- Šopenhauer, A. (2007). *Eristička dijalektika*. Adresa.
- Vande Kopple, W. J. (1985). Some Exploratory Discourse on Metadiscourse. *College Composition and Communication*, 36(1), 82. <https://doi.org/10.2307/357609>
- Vitgenštajn, L. (1969). *Filozofska istraživanja*. Nolit.
- Whistler, D. (2022). The experience of reading philosophy. *Frontiers in Psychology*, 13, 1–10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1019681>
- Williams, B. (2010). *Truth and Truthfulness An Essay in Genealogy*. Princeton University Press.
- Williams, J. M. (1985). *Style*. Scott Foresman.
- Wittgenstein, L. (1987). *Tractatus logico-philosophicus*. Veselin Masleša.

Milan Z. Jovanović
ČITANJE FILOZOFSKOG TEKSTA

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača
Prof. dr Vladimir Ž. Jovanović, dekan

Koordinator Izdavačkog centra
Prof. dr Mihailo Antović, prodekan za naučnoistraživački rad

Lektura
Jelena Skrobić

Tehničko uredništvo
Darko Jovanović (Dizajn korice)
Milan D. Randelović (Prelom)
Izdavački centar (Digitalizacija)

Format
17 x 24 cm

Tiraž
50

Štamparija
SVEN Niš

Niš, 2026.

ISBN 978-86-7379-692-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

801.73:1(075.8)

ЈОВАНОВИЋ, Милан З., 1985-

Čitanje filozofskog teksta / Milan Z. Jovanović. -
Niš : Filozofski fakultet Univerziteta, 2026 (Niš :
Sven). - 123 str. ; 24 cm

Tiraž 50. - Napomene i bibliografske reference uz
tekst.

- Bibliografija: str. 121-123.

ISBN 978-86-7379-692-5

a) Филозофска херменеутика b)

Интертекстуалност

COBISS.SR-ID 193097993